

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

1/1970

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

№ 1
1970

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ

Зміст

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

Добрускін М. О. (Харків) — В. І. Ленін про співробітництво робітничого класу з інтелігенцією у будівництві соціалізму	3
Чаговець Р. В., Депенчук Н. П. — В. І. Ленін про революцію у природознавстві і сучасна біологія	12
Поліщук Н. П. — Ленінська критика софістики як засобу ідейної боротьби	23
Бухалов Ю. Ф. (Харків) — Про характер відношення матерії і свідомості .	31
Білодід І. К. — Мова і суспільний прогрес	42
Ястремський І. М. (Донецьк) — Людина як суб'єкт виробництва	55
Гончарова В. М. — Нація як соціально-етнічна спільність	63
Храмова В. Л. — Ейнштейн про фізичну теорію та її відношення до дійсності	73
Костюк В. М. (Одеса) — Про деякі способи виявлення причинних зв'язків	80
Пашук А. І. (Львів) — Роль С. А. Подолінського в розвитку революційного демократизму на Україні	90

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Києво-Могилянській академії. Інокентій Гізель	100
Лойберг М. Я., Сікорський Ю. П. — До питання про соціальну структуру виробничого колективу	114

Наукове життя

Гром'як Р. Т. (Донецьк) — Звертаючись до ленінської теоретичної спадщини	121
--	-----

Критика і бібліографія

Євдокименко В. Ю., Іванько І. В. — Змістова праця з історії філософії у Білорусії	124
Кримський С. Б., Свиріденко В. М. — А. Т. Артюх. Категоріальний синтез теорій	127
Можегова Л. В., Плесьський Б. В. — Е. Е. Ледников. Проблема конструювання в аналізі наукових теорій	129

Книжкова полиця	131
---------------------------	-----

Тодор Павлов (до 80-річчя від дня народження)	134
---	-----

СО Д Е Р Ж А Н И Е

К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В. И. ЛЕНИНА. *Добрускин М. Е.* (Харьков)— В. И. Ленин о сотрудничестве рабочего класса с интеллигенцией в строительстве социализма. *Чаговец Р. В., Депенчук Н. П.*— В. И. Ленин о революции в естествознании и современная биология. *Полищук Н. П.*— Ленинская критика софистики как средства идейной борьбы. *Бухалов Ю. Ф.* (Харьков)— О характере отношения материи и сознания. *Белодед И. К.*— Язык и общественный прогресс. *Ястремский И. М.* (Донецк)— Человек как субъект производства. *Гончарова В. Н.*— Нация как социально-этническая общность. *Храмова В. Л.*— Эйнштейн о физической теории и ее отношении к действительности. *Костюк В. Н.*— О некоторых способах выявления причинных связей. *Пашук А. И.* (Львов)— Роль С. А. Подолнского в развитии революционного демократизма на Украине. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могиланской академии. Иннокентий Гизель. *Лойберг М. Я., Сикорский Ю. Ф.*— К вопросу о социальной структуре производственного коллектива. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Громяк Р. Т.* (Донецк)— Обращаясь к ленинскому теоретическому наследию. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Евдокименко В. Е., Иваню И. В.*— Содержательный труд по истории философии в Белоруссии. *Крымский С. Б., Свириденко В. М.*— А. Т. Артюх. Категориальный синтез теорий. *Можегова Л. В., Плесский Б. В.*— Е. Е. Ледников. Проблема конструктов в анализе научных теорий. КНИЖНАЯ ПОЛКА. Тодор Павлов (к 80-летию со дня рождения).

CONTENTS

ON A CENTENARY OF V. I. LENIN'S BIRTH. *Dobruskin M. E.* (Kharkov)—V. I. Lenin on Collaboration of the Working Class with Intelligentsia in the Building of Socialism. *Chagovets R. V., Depenchuk N. P.*—V. I. Lenin on Revolution in Natural Science and Modern Biology. *Polishchuk N. P.*—Lenin's Criticism of Sophistry as a Means of Ideological Struggle. *Bukhalov Yu. F.* (Kharkov)—On Character of Relation between Matter and Consciousness. *Bilodid I. K.*—Language and Social Progress. *Yastremsky I. M.* (Donetsk)—A Man as Subject of Production. *Goncharova V. N.*—Nation as Social and Ethnic Community. *Khramova V. L.*—A. Einstein on Physical Theory and its Relation to the Reality. *Kostyuk V. M.*—On Some Methods of Establishing the Causal Relationship. *Pashuk A. I.* (Lvov)—Role of S. A. Podolnisky in the Development of the Revolutionary Democracy in the Ukraine. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyansk Academy. Innokenty Gizel. *Loiberg M. Ya., Sikorsky Yu. F.*—On Problem Concerning Social Structure of the Production Body. SCIENTIFIC LIFE. *Gromyak R. T.* (Donetsk)—Appealing to the Lenin's Theoretical Legacy. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Evdokimenko V. E., Ivanio I. V.*—Interesting Work on History of Philosophy in Byelorussia. *Krymsky S. B., Sviridenko V. M.*—A. T. Artyukh. Categorical Synthesis of Theory. *Mozhegova L. V., Plessky B. V.*—E. E. Lednikov. A Problem on Constructs in Analysis of Scientific Theories. BOOKSHELF. Todor Pavlov (on his 80th birthday).

В. І. Ленін про співробітництво робітничого класу з інтелігенцією у будівництві соціалізму

Шляхи і методи залучення інтелігенції до будівництва соціалізму є однією з корінних проблем марксистсько-ленінської теорії і соціальної практики. Узагальнюючи досвід Радянської влади, В. І. Ленін підкреслював, що питання про співробітництво робітничого класу з інтелігенцією — це «дуже важливе питання перехідного періоду від капіталізму до комунізму»¹.

На сучасному історичному етапі, коли світова соціалістична система стає вирішальним фактором суспільного розвитку, значно посилюється роль соціалістичної інтелігенції не тільки в житті своїх країн, а й на світовій арені. Водночас, з поглибленням загальної кризи капіталізму, триває деградація буржуазної ідеології і культури, і на цій основі відбувається подальша ідейно-політична диференціація буржуазної інтелігенції. Науково-технічна революція, що нині охоплює всі економічно розвинені країни, веде до небаченого досі чисельного зростання інтелігенції. Набагато підвищується вклад інтелігенції, особливо працівників науки і техніки, як у професійні галузі, так і в класову, національно-визвольну та антивоєнну боротьбу проти імперіалізму і расизму. Усі ці фактори неминуче загострюють боротьбу двох протилежних систем на ідеологічному фронті, складовою частиною якої є боротьба за інтелігенцію. Гостре і невідкладне питання «З ким іти?» — з буржуазією чи з робітничим класом і всіма трудящими масами — сьогодні на весь зріст постало перед буржуазними фахівцями, а також перед революційно-демократичною інтелігенцією, що формується в країнах, звільнених від національно-колоніального гніту.

Науково-технічна революція, підносячи роль інтелігенції в розв'язанні виробничих і науково-технічних питань, не перетворює, однак, інтелігенцію на керівну силу суспільства, як це твердять буржуазні теоретики. Ця революція загострює суперечності між інтелігенцією і буржуазією, між зростаючою суспільною роллю інженерно-технічних і наукових працівників та їхнім економічним становищем. Соціальний гніт, політичне недовір'я до інтелігенції в буржуазному суспільстві, принизливий контроль над її думками, поліцейське цькування спричиняють неминуче розчарування її широких кіл у «перевагах» капіталізму, посилюють симпатії до соціалізму.

Гострі соціальні конфлікти, криза буржуазної ідеології, відсутність науково обґрунтованих революційних переконань зумовлюють хитання значної частини інтелігенції, пошуки нею «третього» шляху в ідейній боротьбі. Набувають поширення псевдореволюційні концепції на зразок доктрин «нових лівих», що завдають великої шкоди революційному рухові. Один з найактивніших провідників ідеї «третього» шляху Г. Маркузе, дуже обережно критикуючи капіталізм, разом з тим активно виступає проти наукового соціалізму, таврує головну

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 151.

революційну силу буржуазного суспільства — пролетаріат, заявляючи, ніби останній утратив свою революційність, «інтегрував у капіталізм», «став частиною капіталістичної системи»¹. Всупереч реальній дійсності Г. Маркузе намагається висунути на авансцену класової боротьби інтелігенцію, особливо її молоді кадри, дрібнобуржуазні прошарки населення, яким, за його твердженням, належить керівна роль у боротьбі проти капіталізму.

Такі погляди рішуче спростовуються теорією марксизму-ленінізму і революційною практикою. «В цитаделях капіталізму — підкреслено на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій, — робітничий клас, як це знову підтвердили події останнього часу, є головною рушійною і мобілізуючою силою революційної боротьби, всього демократичного антиімперіалістичного руху»². Марксизм-ленінізм завжди визнавав великий революційний потенціал прогресивної інтелігенції, але ніколи не вважав її самостійною, тим більше керівною силою революційної боротьби, бо вона не посідає самостійного місця у суспільному виробництві, не має в буржуазному суспільстві належної організованості та політичної стійкості. Найважливішою передумовою реалізації революційних можливостей інтелігенції є керівництво робітничого класу і його партії. Цього вчить весь досвід світового комуністичного руху, досвід соціалістичних країн і в першу чергу СРСР.

Основоположники наукового комунізму розглядали проблему соціальної ролі інтелігенції в органічному зв'язку із завданнями соціалістичної революції, здійснюваної пролетаріатом в союзі з селянством. Обґрунтовуючи всесвітньо-історичну роль пролетаріату, Маркс вказував, що в інтересах революції до цього передового борця повинні приєднатися ті класи і прошарки суспільства, які стоять між пролетаріатом і буржуазією. Розкриваючи гострі суперечності між працею і капіталом, Маркс писав, що «середні верстви буржуазного суспільства... повинні були все тісніше і тісніше примикати до пролетаріату, в міру того як гіршало їхнє становище і загострювався антагонізм між ними і буржуазією»³.

Розвиваючи марксистські положення про соціальну базу соціалістичної революції, В. І. Ленін всебічно обґрунтував необхідність класового союзу «між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяйки, селянство, інтелігенція і т. д.), або більшістю їх, союзу проти капіталу, союзу з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»⁴.

Об'єктивна основа співробітництва робітничого класу з основною масою інтелігенції полягає в спільності їх корінних інтересів. Союз з інтелігенцією зумовлений усією сукупністю завдань соціалістичного будівництва. «Не можна побудувати комунізм без запасу знань, техніки, культури, а він перебуває в руках буржуазних спеціалістів»⁵, — говорив В. І. Ленін.

Залучення старої інтелігенції, що володіє знаннями, господарським досвідом, навичками управління, — важлива умова використання і розвитку на соціалістичній основі науково-технічних і культурних досяг-

¹ H. Marcuse. Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1969.

² Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 275.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 29.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 125.

нень буржуазного суспільства. Тільки за допомогою освічених кадрів можна створити нову, соціалістичну економіку, швидкими темпами навчити нові кадри інтелігенції з робітників і селян, знищити монополію буржуазії на освіту і культуру. Співробітництво переміжного пролетаріату з старими спеціалістами диктується також завданнями згуртування навколо робітничого класу всіх трудових елементів, досягнення морально-політичної, а потім і ідейної єдності всього суспільства на основі марксизму-ленінізму. Залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва зумовлене також демократичною і гуманістичною природою соціалістичної держави, яка надає право на працю всім, хто хоче працювати на благо народу. Таким чином, співробітництво робітничого класу з інтелігенцією є історичною необхідністю, що спричиняється закономірностями суспільного розвитку й корінними інтересами пролетаріату і всіх трудящих.

Вороги соціалізму роблять всілякі спроби сфальсифікувати суть політики комуністичних партій щодо інтелігенції, показати її як «антиінтелігентську», як таку, що нібито суперечить корінним інтересам інтелігенції. Переконливу відповідь на ці наклепи дав Владислав Гомулка, підкресливши, що Польська об'єднана робітничка партія «виступає не тільки в ролі представника робітничого класу, цієї провідної сили народу, але й як партія робітничо-селянського союзу, як партія союзу робітничого класу з інтелігенцією, як представник широких мас трудящих...»¹ (розрядка наша.— М. Д.).

Співробітництво робітничого класу з колишніми буржуазними спеціалістами — це історична необхідність не тільки для соціалістичної держави, але й для самих спеціалістів. Служити народові — це значить створювати і для себе такі простори творчої діяльності, яких ніколи не мала і не може мати інтелігенція при капіталізмі. Служити класам, що втратили історичну перспективу, — це значить поділяти їх долю і прирікати й себе на загибель. Звертаючись до чехословацької інтелігенції в історичні лютневі дні 1948 року, Клемент Готвальд говорив: «Саме про ставлення народу і нації до інтелігенції можна сказати: «Якщо ти мене покинеш, я не загину. Якщо я покину тебе — ти загинеш»².

Ідеологи буржуазії заперечують історичну необхідність співробітництва інтелігенції з пролетаріатом, намагаючись тлумачити ленінський лозунг лише як тимчасовий тактичний маневр, викликаний відсутністю робітничої і селянської інтелігенції в Росії³: Ці брехливі вигадки підносяться інтелігенції, щоб відштовхнути її від робітничого класу, послабити їх союз. КПРС і братні комуністичні партії теоретично і практично довели, що виховання нової і залучення старої інтелігенції — це не протилежності, що взаємно виключають одна одну, а єдиний, хоч і суперечливий, процес формування соціалістичної інтелігенції, невід'ємною частиною якої стають і старі спеціалісти. Тільки в діалектичній взаємодії цих двох різнорідних джерел формування інтелігенції практично вирішується проблема створення кадрів спеціалістів соціалістичної держави.

Праві ревізіоністи, формально не заперечуючи необхідності союзу робітників і селян з інтелігенцією, насправді відкидають основний зміст і мету цього союзу — побудову соціалізму. Вони не визнають

¹ Владислав Гомулка. Избранные статьи и речи (1964—1967). М., 1968, стор. 127

² K. Gottwald. O kulturě a úkolech intelligence v budování socialismu. Praha, 1954, s. 14.

³ K. Mannheim. Essais on the Sociology of Culture. Leiden, 1956, p. 101—103; «Soviet Survey», 1959, № 29, p. 110.

існування суперечностей між прогресивною інтелігенцією і буржуазією. Це впливає з їх заперечення класової боротьби в перехідний період від капіталізму до соціалізму. «Ліві» перебільшують неантагоністичні суперечності між інтелігенцією і трудящими класами, роздувають їх до рівня антагонізму. В цьому виявляється також їх сектантство, намагання ізолювати робітничий клас від інтелігенції, спровокувати розрив між ними, применшити революційно-прогресивну роль інтелігенції в робітничому русі і в будівництві соціалізму.

І праві, і «ліві» метафізично розривають боротьбу і єдність протилежностей, виступаючи або за екліктичне поєднання і примирення протилежностей, або визнаючи тільки боротьбу між ними. Праві абсолютизують єдність протилежностей, відкидаючи боротьбу, «ліві», навпаки, абсолютизують боротьбу протилежностей, ігноруючи їх єдність. І ті, й другі перекидують марксистсько-ленінську діалектику, розглядаючи інтелігенцію у відриві від життя, поза зв'язком з іншими суспільними силами, ігноруючи соціально-економічні і політичні умови її розвитку. В цьому виявляється також їхнє ставлення до інтелігенції як до самодостатньої сили, незалежної від суспільних відносин, від класів і класової боротьби. Боротьба комуністичних і робітничих партій проти правих і «лівих» ревізіоністів — важлива умова збереження і зміцнення непорушної основи соціалістичної держави — союзу робітничого класу з селянством і інтелігенцією.

Союз робітничого класу з інтелігенцією, зміцнюваний керівництвом Комуністичної партії, на перших етапах соціалістичного будівництва включає в себе боротьбу за подолання тих суперечностей між ними, які склалися історично. Це суперечності, насамперед, політичні — між робітничим класом як провідною силою соціалістичної держави і тією частиною інтелігенції, яка не приймає диктатури пролетаріату й тягнеться до буржуазії; вони відбивають класовий антагонізм між перемігшим пролетаріатом і переможеною, але не знешкодженою буржуазією, інтереси якої більш чи менш тривалий час продовжує відстоювати певна частина інтелігенції. Це також ідеологічні розходження між робітничим класом як носієм і послідовним поборником марксистсько-ленінської ідеології і тією інтелігенцією, яка перебуває під впливом буржуазного світогляду.

Застосовуючи матеріалістичну діалектику до аналізу проблеми переходу від капіталізму до соціалізму, В. І. Ленін вказував, що одним із шляхів подолання вказаних суперечностей є свідоме поєднання протилежностей¹. Це означає об'єктивну необхідність і реальну можливість використання в інтересах всіх трудящих тих політичних течій і суспільних груп, які можуть за певних умов свідомо або стихійно, добровільно або примусово служити соціалізму. Саме таким прошарком суспільства були буржуазні спеціалісти. В. І. Ленін передбачав неминучість, за умов правильної політики партії, перетворення «спеціалістів із служителів капіталізму в служителів трудящих мас, в їх порадників»².

Суворо диференціюючи ставлення соціалістичної держави до різних прошарків інтелігенції в залежності від їх соціальних позицій, В. І. Ленін виходив з основних завдань диктатури пролетаріату: по-перше, придушити опір експлуататорів; по-друге, залучити і повести за пролетаріатом та його партією всю масу трудящих, вирвати їх з-під залежності від буржуазії і, по-третє, — нейтралізувати або знешкодити неминучі коливання окремих соціальних груп між пролетаріатом і буржуазією.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 9.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 367.

Боротьба з метою придушення опору була спрямована проти капіталістів, поміщиків та реакційної інтелігенції; що ж до величезної маси трудової інтелігенції, навіть тієї її частини, яка не визнавала народної влади, то її позицію вождь революції розглядав інакше, аніж позицію буржуазії, а тому вимагав і по-іншому на неї реагувати. Подолання опору буржуазної інтелігенції Ленін вважав особливою формою класової боротьби, нерівнозначною боротьбі проти експлуаторів. Якщо експлуаторів «треба скинути», то «не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її»¹.

Оскільки частина інтелігенції вагалася, до неї було застосовано такий тимчасовий захід, як нейтралізація, що допомогло подолати хитання нестійких груп і не допустити можливого їх переходу до ворожого табору. Але це тільки один бік нейтралізації. Основна ж її суть полягала в тому, щоб переконати тих, хто вагався в правильності політики партії. І тільки активні виступи проти Радянської влади змушували вдаватися до суворих заходів щодо тих елементів, які зраджували народ. «Привернення+присікання»²,— така діалектична формула В. І. Леніна, що визначала поєднання різних методів впливу на старих спеціалістів.

Ідеологи імперіалізму, грубо перекручуючи гуманістичну суть взаємовідносин робітничого класу з інтелігенцією, вихоплюють із сукупності форм боротьби диктатури пролетаріату одну, а саме, придушення класового ворога, і намагаються зобразити його як єдиний метод впливу соціалістичної держави на непролетарські верстви населення. Повторюючи вже давно викритий В. І. Леніним наклеп Каутського, антикомуністичні теоретики (А. Інкелес, М. Бердяєв—США, Р. Арон—Франція)³ твердять, нібито В. І. Ленін вважав насильство і примус щодо старої інтелігенції єдиним засобом залучення її до будівництва соціалізму. Це зловмисне перекручення позиції В. І. Леніна, який завжди розглядав насильство, репресії тільки як вимушений захід, неодноразово роз'яснюючи, що насильство спрямовується виключно проти ворогів та їх спільників, а засоби впливу на трудящих, зокрема на інтелігенцію,— це переконання і виховання. Про позицію В. І. Леніна з цього питання свідчать не лише його твори, а й багатогранна практична діяльність. Численне листування В. І. Леніна з діячами партії і Радянської держави, нові ленінські документи, спогади соратників дають яскраве уявлення про уважне, чуйне, дбайливе ставлення Володимира Ілліча до старих спеціалістів. Разом з тим В. І. Ленін завжди був твердим, пильним і непримиреним, якщо йшлося про злочини, вчинені буржуазними інтелігентами.

Союз робітничого класу з основними верствами інтелігенції ніде не складався одразу й легко. Це процес поступовий, що бере свій початок ще задовго до соціалістичної революції. В нашій країні до Жовтня, через складні політичні обставини, значний політичний вплив буржуазії на інтелігенцію, робітничий клас та його партія співробітничали лише з порівняно нечисленною групою інтелігентів, що приєдналися до революційного руху. Це був зародок майбутнього союзу з інтелігенцією, який зміцнювався і розвивався після Жовтневої революції в ході боротьби за соціалістичні перетворення в народному господарстві і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 90.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 78.

³ R. Aron. L'Opium des intellectuels. Paris, 1957; A. Inkeles. Social Change in Soviet Russia. Cambridge, 1968; Н. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1955, стор. 127.

культури, за ліквідацію експлуататорських класів. Остаточо склався непорушний союз робітничого класу з інтелігенцією в середині 30-х років. Він пройшов суворе історичне випробування в роки Великої Вітчизняної війни.

Союз робітничого класу з інтелігенцією — загальна закономірність соціалістичного будівництва, яка виявляється в різних країнах специфічно, в залежності від внутрішніх і міжнародних умов, співвідношення класових сил, позицій різних класів, від історичних особливостей формування інтелігенції і багатьох інших факторів. Досвід Комуністичної партії Радянського Союзу по залученню і ідейному перевихованню старих спеціалістів увійшов до скарбниці марксизму-ленінізму. Узагальнений в документах міжнародного комуністичного руху, він нині творчо використовується братніми партіями інших соціалістичних країн, які в своїх специфічних умовах успішно вирішують ті ж завдання.

Для соціалістичних країн розв'язання цього завдання пов'язане з не меншими труднощами і вимагає в багатьох випадках ще більш тривалого часу, аніж це було в СРСР. Це пояснюється головним чином тими значними ідеологічними труднощами, з якими зустрілись комуністичні партії після перемоги соціалістичної революції, особливо в тих країнах, де інтелігенція була під значним впливом буржуазно-націоналістичної та фашистської ідеології.

В нашій країні в умовах найгострішої класової боротьби, як підкреслював В. І. Ленін, диктатура пролетаріату здійснювалась в найбільш суворій формі. Верхівка експлуататорських класів — більшість великих поміщиків та капіталістів, а також близьких до них інтелігентів, головним чином з числа реакціонерів, політично зорганізованих в буржуазних партіях, емігрувала за кордон.

Крім того, в СРСР нова інтелігенція рекрутувалась в своїй переважній більшості з робітників та селян, а іміщні класи на початковому етапі соціалістичного будівництва були позбавлені політичних прав і не допускались на відповідальні посади в державному апараті. За цих умов нові кадри інтелігенції в СРСР не тільки не відчували значного впливу буржуазних елементів, а навпаки, самі ідейно впливали на певну частину старої інтелігенції.

В країнах народної демократії в умовах порівняно мирного розвитку революції та більш широкої соціально-економічної бази співробітництва робітничого класу з деякими групами буржуазії остання мала змогу не тільки зберегти частину своїх старих кадрів, що вплили головним чином до лав інтелігенції, але й відтворити нові. Сфера ідейного впливу нової соціалістичної інтелігенції на буржуазну була порівняно вузькою, буржуазні спеціалісти мали можливість негативно впливати на деяку частину молодшої інтелігенції. Завдання соціалістичного перевиховання інтелігенції ускладнювалось, бо поширювалось не лише на стару, але й значною мірою на нову інтелігенцію. Крім того, частина політично активної буржуазної інтелігенції, членів розпущених контрреволюційних партій, залишалась в своїх країнах і проникла на відповідальну роботу в державний апарат, в ідеологічні й культурні установи. Як відзначав Янош Кадар, в Угорщині була «знищена лише частина старого державного апарату і збройні органи примусу; інша частина перебудовувалася поступово. Таким чином, буржуазія не була позбавлена повністю політичного впливу на державне, економічне і культурне життя країни»¹.

¹ Янош Кадар. Избранные статьи и речи. М., 1960, стор. 443.

Слід врахувати ще одну важливу обставину, пов'язану з процесами внутріпартійного розвитку: злиття соціалістичних партій з комуністичними, що відбулося в 1948—1949 рр., сприяло проникненню до комуністичних лав і на керівні посади певної кількості людей, які не подолали до кінця своїх опортуністичних поглядів. Нарешті, в таких країнах, як Угорщина, Чехословаччина і особливо Польща, реакційна верхівка католицької церкви тримала під своїм ідейним контролем не лише духовенство, а й частину інтелігенції, намагаючись залучити її до антидержавної діяльності. Всі ці обставини ускладнювали соціалістичне перевиховання інтелігенції.

Разом з тим в сучасних умовах у європейських соціалістичних країнах діє і багато сприятливих факторів, що полегшують роботу комуністичних і робітничих партій серед інтелігенції і послаблюють вплив негативних моментів. Ще задовго до народно-демократичної революції ідеї Великого Жовтня захоплювали кращу частину інтелігенції, справляючи великий вплив на її політичні позиції і творчу діяльність. Вона мала можливість знайомитися з соціалізмом не лише з марксистської літератури, але й на живому досвіді першої в світі країни соціалізму. Досвід СРСР, його величезні економічні й культурні досягнення значно піднесли авторитет робітничого класу, показали його благородну роль перетворювача суспільства на базі соціалізму, що також вплинуло на взаємовідносини інтелігенції з робітничим класом у цих країнах. Це яскраво виявилось в співробітництві демократичної інтелігенції східноєвропейських країн з пролетаріатом та його партіями у післяжовтневі роки, коли чимало найавторитетніших діячів науки й мистецтва, а в деяких країнах і широкі кола інтелігенції, перебували під впливом комуністичних партій. Тільки в Німеччині та Угорщині, де йшов довголітній процес фашизації всього державного і суспільного життя, фашизму вдалося шляхом безсоромного обману і терору привернути на свій бік значну частину інтелігенції, переважно з числа журналістів, адвокатів, офіцерів, чиновників, а частково й з інших прошарків.

Інтелігенція країн народної демократії мала змогу врахувати досвід ідейно-політичної еволюції інтелігенції в СРСР, знала про сумний фінал боротьби деяких її груп проти народу. На політичну орієнтацію інтелігенції сприятливо вплинуло також співробітництво дрібної і частково середньої буржуазії з робітничим класом в рамках Народного фронту. Нарешті, існування СРСР і світової соціалістичної системи стримує сили внутрішньої і зарубіжної реакції і надійно гарантує будь-яку соціалістичну країну від загрози реставрації капіталізму, як це наочно продемонструвала всьому світові братерська допомога СРСР та інших соціалістичних країн в захисті завоювань революції в Угорщині і в Чехословаччині.

В. І. Ленін застерігав комуністів Росії проти недооцінки сил поваленої буржуазії, яка чинить відчайдушний опір переміжному пролетаріатові, використовуючи при цьому грошові й матеріальні засоби, навички організації й управління, міжнародні зв'язки тощо. «Якщо експлуататори розбиті тільки в одній країні — а це, звичайно, типовий випадок, бо одночасна революція в ряді країн є рідкий виняток — то вони лишаються *все ж сильнішими* від експлуатованих...»¹, — писав В. І. Ленін. Перемога ж соціалістичної революції в ряді країн утворює нове співвідношення сил, при якому повалена буржуазія вже не має тих переваг, які вона до певного часу зберігала в СРСР. Завдяки

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 227—228.

існуванню світової системи соціалізму пролетаріат країни, де встановлюється народна влада, вже не слабкіший, а набагато сильніший повалених експлуататорських класів, бо за ним стоїть велетенська об'єднана сила трудящих всього соціалістичного табору. Ось чому, незважаючи на значні труднощі, ускладнені диверсіями імперіалістичної реакції, братні комуністичні й робітничі партії соціалістичних країн досягли великих успіхів у боротьбі за інтелігенцію. Більшість її згуртувалась на платформі соціалізму і бере активну участь у всіх галузях життя. І тут, як у свій час в СРСР, вирішальний вплив на політичну позицію інтелігенції справили корінні соціально-економічні перетворення в суспільному житті, які зумовили якісні зміни в соціальному становищі інтелігенції, що порвала з буржуазією і стала активною силою робітничо-селянської держави, учасником соціалістичного будівництва.

У зміні ідеологічної орієнтації інтелігенції велику роль відіграє революція в галузі ідеології і культури, що завдає удару по буржуазному світогляду і закономірно приводить до торжества марксизму-ленінізму, ідеології, яка, оволодівши розумом і серцями трудящих, ідейно спрямовує весь процес будівництва соціалізму. Перехід значної частини буржуазної інтелігенції на бік робітничого класу демонструє велику перетворюючу силу марксизму-ленінізму, його перевагу над буржуазною ідеологією, свідчить про крах планів міжнародної реакції, спрямованих на протиставлення інтелігенції соціалістичних країн робітничому класові та його партії.

Ідейно-політичну еволюцію старої інтелігенції спрямовують комуністичні партії. Довіря до спеціалістів, повага до їх досвіду і знань, чуйність і тактовність, піклування про їхні потреби, товариська критика помилок, допомога і матеріальна підтримка — ось ленінські принципи співробітництва робітничого класу з інтелігенцією, що утвердилися в діяльності братніх партій. Ленінська ідея союзу робітників і селян з інтелігенцією випробувана в ході народно-демократичних і соціалістичних революцій і знов довела свою життєздатність і неминуще значення. Торжество ідеї союзу робітничого класу з інтелігенцією в країнах соціалізму справляє неабиякий вплив на демократичні верстви інтелігенції капіталістичних країн, вказує їм єдино правильний шлях згуртування з усіма трудящими в єдиний антиімперіалістичний фронт під керівництвом робітничого класу та його комуністичних партій. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у Москві відзначила, що соціальні інтереси інтелігенції переплітаються з інтересами робітничого класу і загострюють її конфлікт з монополіями та буржуазною державою. «Союз працівників розумової і фізичної праці стає все значнішою силою в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес, за демократичний контроль над виробництвом, закладами культури та інформації, за розвиток освіти в інтересах народу»¹. Історичний досвід СРСР та інших соціалістичних країн має величезне міжнародне значення. Він наочно свідчить, що тільки на ґрунті соціалізму може сформуватись справді народна інтелігенція, яка має необмежені можливості для застосування своїх знань і досвіду.

¹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, стор. 277.

* * *

Проблема інтеллигенции исследовалась и решалась В. И. Лениным в тесной связи с задачами социалистической революции и строительства социализма. Обосновывая необходимость использования старых специалистов, Ленин указал на «сознательное соединение противоположностей» как один из путей преодоления противоречий между рабочим классом и частью интеллигенции, приобщения последней к строительству социализма. Он раскрыл историческую необходимость союза рабочего класса с интеллигенцией, обусловленную закономерностями общественного развития и коренными интересами всех трудящихся. Эта необходимость находит свои специфические проявления в социалистических странах в зависимости от внутренних и международных условий, соотношения классовых сил, особенностей формирования интеллигенции и других факторов. В условиях советского общенародного государства сотрудничество рабочего класса с интеллигенцией базируется на морально-политическом и идейном единстве всех трудящихся, на признании интеллигенцией политического руководства Коммунистической партии. Советская интеллигенция вместе со всеми трудящимися является активным строителем коммунистического общества.

В. І. Ленін про революцію у природознавстві і сучасна біологія

Становище в сучасній біології часто порівнюють з тим, що склалося у фізиці в кінці XIX — на початку XX ст., вбачаючи його відмінність лише в часі¹. Сучасна біологія характеризується визначними відкриттями, які не лише змінюють її характер, а й впливають на прогрес науки в цілому. Те, що відбувається в ній протягом останніх п'ятнадцяти років, лауреат Нобелівської премії Дж. Кендрю називає революцією². Нові відкриття відбуваються за такий короткий строк і за змістом такі важливі, що дозволяють говорити про виникнення «нової біології», загалом відмінної від старої, яку звичайно називають традиційною, або класичною. Значні зрушення зачіпають в основному експериментальну, емпіричну галузь біології, але водночас посилені пошуки в теоретичній галузі сприяють новим змінам, які мають наблизити цю науку до «важливого перехрестя доріг»³.

Щоб зрозуміти характер і зміст зрушень, які відбуваються тепер в біології, потрібно розглянути суть «революції» у фізиці в кінці XIX — на початку XX ст., аналіз якої дає В. І. Ленін. Оскільки нас цікавлять переважно ґносеологічні і логіко-методологічні питання, а також тенденції і напрями в розвитку біологічного знання, викликані новим відкриттям, то доцільно звернутися до праць В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», де дано фундаментальний аналіз особливостей революції у фізиці в кінці XIX — на початку XX ст., та «Філософські зошити», в яких висвітлено характер зв'язку природознавства з філософією. Висновки, зроблені В. І. Леніном у цих книгах, мають значення для розуміння не лише розвитку фізики, а й усього природознавства, для розв'язання тих загальних питань, важливість яких сьогодні дедалі зростає.

В. І. Ленін зазначав, що революційна ситуація у фізиці виникла в зв'язку з переходом досліджень на глибший рівень організації матерії (мікрорівень), внаслідок чого виявилися чималі ґносеологічні труднощі у з'ясуванні співвідношення між існуючою тоді теоретичною системою, що здавалася майже завершеною, і новими фактами, які не вкладалися в неї і руйнували її цілісність. Значна абстрактність фізичних уявлень і широке впровадження математики, що на той час все більше ставала мовою науки, привели до корінної перебудови теоретичної фізики і менше зачепили її експериментальну галузь.

Аналізуючи суть «новітньої революції» в природознавстві, В. І. Ленін показав, що в ході її, шляхом ломки своїх уявлень і законів, фізика вирішує проблему єдності матеріального світу. Але нехтування відмінністю між метафізичним і діалектичним матеріалізмом⁴.

¹ Див. William S. Beck. The Complementarity Argument, Physical Reductionism and other Philosophical Problems Implicit in the New Biology. Зб. «Philosophical Problems in Biology». New York, 1966.

² Див. Джон Кендрю. Нить життя. М., 1968, стор. 1.

³ Т. Уотерман. Теоретическая и математическая биология. М., 1968, стор. 11.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 238.

при розв'язанні цього найфундаментальнішого завдання на новому рівні пізнання призвело до кризи методологічних основ науки. Вона полягала в тому, що стара класична методологія механіцизму вже неспроможна була допомогти синтезувати нові дані, а перехід до нової методології був утруднений через упередженість «штатних професорів» перед діалектичним матеріалізмом. Для ряду дослідників ця криза означала повернення до махізму і суб'єктивного ідеалізму. Тим часом, як довів В. І. Ленін, багатьох суперечностей і викривлень у трактуванні нових відкриттів можна було б уникнути, звернувшись до теорії пізнання діалектичного матеріалізму. Особливо важливе значення мало правильне розв'язання одного з найгостріших питань, розглядуваних у зв'язку з досягненнями фізики,— питання про співвідношення абсолютного і відносного в знанні. На відміну від метафізичного матеріалізму діалектичний матеріалізм «наполягає на приблизному, відносному характері всякого наукового положення про будову матерії і властивості її, на відсутності абсолютних граней в природі, на перетворенні рухомої матерії з одного стану в інший, видимо, з нашої точки зору, непримиримий з ним і т. д.»¹.

В ході розв'язання низки методологічних і гносеологічних проблем в періоді революційних ситуацій у природознавстві надзвичайно посилюється інтерес до філософських питань, що зовні виявляється в збільшенні кількості філософських праць, в розробці яких беруть активну участь не лише філософи, а й природознавці, зміцнюються зв'язки науки з філософією, яка також зазнає значного розвитку, особливо в галузі методології і гносеології.

Однак посилення зв'язків філософії з природознавством, як показав В. І. Ленін, ще не гарантує дослідників від плутанини і суперечностей. Справа також в тому, до якої саме теорії пізнання, до якої філософської системи звертається вчений. Коли він потрапляє в полон до ідеалістичних концепцій, то відповідно інтерпретує суть нових відкриттів у науці, в такому ж дусі розв'язує і гносеологічні та методологічні питання.

Інтерес до філософських розробок в періоді революційних ситуацій у природознавстві зумовлений, по-перше, тим, що загальні питання, які постають в цей час перед наукою, потребують з'ясування низки філософських проблем. М. Ферворн писав з цього приводу: «Можна, звичайно, прекрасно і з успіхом займатися спеціальними дослідженнями, не мучившись над проблемами теорії пізнання. Але в жодній галузі неможливо добратися до загальних проблем дослідження природи, не зіткнувшись з цими питаннями. Хто думає, що можна зрештою пройти повз них, той на кожному кроці буде заплутуватись у сітці суперечностей»².

Особливо зростає значення проблеми єдності, що має три аспекти: єдності матеріального світу (значною мірою розв'язується емпіричним природознавством), єдності матеріального світу і знання про нього (розв'язання її залежить від певних методологічних і загальнофілософських розробок) і єдності знання про матеріальний світ (вимагає розв'язання деяких логіко-гносеологічних питань). Усі ці аспекти переходять один в один і зазнають значного взаємовпливу.

Звернення природознавців до філософії у зазначений період пояснюється, по-друге, тим, що в цей час провадиться критичний аналіз існуючих методів дослідження, багато з яких в новій ситуації вже не

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 238.

² М. Ферворн. Речі и статьи. М., 1910, стор. 141—142.

дають бажаних наслідків. З одного боку, підкреслюється наукова цінність і достатність тих методів, якими досі користувалася наука, і які вважалися безсумнівними; з другого — доводиться правомірність, а іноді й достатність нових методів, розкриваються їх переваги над старими, які часто-густо зазнають цілковитого заперечення. «Критикою методів, — відзначав Г. Гельмгольц, — можна нехтувати лише до тих пір, поки можна обмежитися застосуванням методів, що вже на ділі довели свою правильність»¹. У період революційної ситуації якраз виникає сумнів у правильності старих методів стосовно нових умов. При цьому розв'язання проблеми залежить від тих філософських позицій, яких дотримується дослідник.

Зв'язки філософії з природознавством зміцнюються ще й тому, що філософські (логічні, методологічні) аргументи використовуються для доведення правильності тих чи інших теоретичних положень, отриманих шляхом застосування певних методів, підходів тощо. Коли досліджуються глибокі рівні матеріальних об'єктів, то між чуттєвими даними і теорією зникає безпосередній зв'язок. Дослідження, втрачаючи свою наочність, опосередковуються приладами, які стають органічним елементом, умовою пізнання². Крім того, перехід від експерименту до теорії включає багато проміжних ланок (допоміжні теорії і припущення, зазначені з інших галузей науки тощо). Значна кількість уявлень про одне й те саме досліджуване явище певною мірою зумовлена застосуванням різних методів, які потребують специфічних «проміжних ланок», спричинюється до того, що теорію пізнання обирають в третейській судді при доведенні правильності тих чи інших конкретних уявлень³. Складність проблеми тут полягає ще й в тому, що часто дані і уявлення, отримані за допомогою одного з методів, не можна достатньо перевірити за допомогою інших методів.

Зв'язок природознавства з філософією (як прямий, так і обернений), посиленням і поглибленням якого характеризується період революційних зрушень у науці, сприяє також розвитку філософії: загалом, особливо тих її розділів, що безпосередньо пов'язані з природознавством. Можна напевне сказати, що революційні зрушення у природознавстві не лише приводили до змін у системі філософських поглядів, а й були природничонауковою основою діалектичного матеріалізму. У зв'язку з цим Ф. Енгельс відзначав особливе значення таких визначних досягнень біології, як еволюційна теорія Ч. Дарвіна та клітинна теорія.

Спинимось на найважливіших моментах, що характеризують революційні ситуації у природознавстві:

1) Ці ситуації пов'язані з переходом наукових досліджень на глибші, порівняно з тими, які вивчалися досі, рівні організації матерії.

2) На порядок денний вони ставлять найзагальніші питання тієї чи іншої галузі природознавства, які мають пряме відношення до розв'язання проблеми єдності матеріального світу.

3) У ході розв'язання цих питань поглиблюється зв'язок природознавства з філософією, яка використовується для з'ясування гносеологічних проблем, а також як аргумент для доведення правильності нових уявлень.

¹ Див. Г. Гельмгольц. О цели и об успехах естествознания. У кн. «Философия науки», ч. I. Фізика. Вып. I. М.—Пг., 1923, стор. 68.

² Див. П. С. Дишлевий. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969.

³ Див. В. В. Лункевич. Нерешенные проблемы биологии. СПб, 1904, стор. 223—224.

4) Революційна ситуація, що складається в певній галузі природознавства, зачіпає насамперед її теоретичну частину, внаслідок чого розроблювані при цьому філософські питання можуть мати переважно методологічний або логіко-гносеологічний характер, хоча, зрозуміло, між ними нема й не може бути чіткої, різкої межі.

5) Виникає певна суперечність між новими фактами і усталеною теоретичною системою науки, що є причиною кризи методологічної основи, на якій ця теоретична система будувалась. У зв'язку з цим переглядається саме розуміння поняття «єдності» знань та способи теоретичного синтезу.

6) Розв'язання проблеми єдності матеріального світу з врахуванням даних про новий рівень організації матерії сприяє загальній зміні наукових уявлень в даній галузі знання. Ця зміна часто-густо зачіпає суміжні галузі, і в такій спосіб здійснюється глибока інтеграція окремих наук, яка приводить до дальшої диференціації науки в цілому, тобто до виділення нових галузей знання, з специфічними для них об'єктами й методами дослідження.

Проблема єдності матеріального світу в біології завжди мала два аспекти. Перший — дослідження єдності живого (органічного світу). Це завдання розв'язувалося в історії біології біологічними методами, що привело до створення еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Остання вивчала цілісні організми й надорганізменні системи (популяція, вид), звертаючи особливу увагу на генетичну єдність організмів, а також на єдність організмів у їх взаємовідносинах між собою і середовищем.

Поряд з цим застосовувались аналітичні методи дослідження, що спричинилися до створення клітинної теорії, в якій проблема єдності живого розв'язувалася на клітинному рівні і стосувалась елементів будови організму. Злиття цих надзвичайно важливих біологічних теорій, які виникли й розвивалися спочатку незалежно одна від одної, поставило біологію на справді науковий ґрунт і визначило не лише магістральну лінію розвитку біології на багато років, а й вплинуло на природознавство в цілому й на філософію.

Другий аспект проблеми єдності в біології — проблема єдності живого й неживого, тобто органічного й неорганічного світу. Розв'язуючи її, біологія заглиблювалась на молекулярний рівень дослідження біологічних об'єктів і широко застосовувала при цьому методи наук про неживу природу, зокрема фізики й хімії. Одержані нею важливі результати — штучний синтез органічних сполук і відтворення певних процесів органічного світу в штучних умовах — сприяли інтеграції методів власне біології і наук про неживу природу, виділенню специфічних галузей біології, які теж озброювалися цими методами. Єдність живого і неживого доводили також науки про неживу природу, зокрема хімія й фізика. При цьому розкривалася правомірність законів неорганічного світу для світу органічного, використовувалися методи експериментального дослідження й теоретичного узагальнення, вироблені науками про неживу природу, до розв'язання низки суто біологічних питань. Але метафізичне розуміння єдності органічного й неорганічного привело до такої інтерпретації специфіки живого, яка сягнула далеко за межі питань методології, перейшовши в сферу світогляду, і посилює віталістичні й механістичні тенденції в трактуванні цієї найзагальнішої проблеми.

Встановлення єдності матеріального світу на емпіричному рівні не потребувало спеціального доведення. Єдність доводилась досвідом, всією історією розвитку природознавства. Але при наявності кількох рівнів дослідження природи і багатьох методів у розумінні і трактуванні

цієї проблеми виникли величезні труднощі методологічного і гносеологічного характеру. Вони були загальними для всього природознавства. Відзначаючи їх наявність, зокрема у фізиці, А. Пуанкаре писав, що питання полягає не в тому, чи існує єдність природи (це питання одержує завжди позитивну відповідь), а в тому, «як її слід розуміти»¹.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював важливість діалектико-матеріалістичного розв'язання проблеми єдності матеріального світу (в усіх її трьох аспектах). Досить пригадати, яку значну увагу він приділяв розробці теорії відображення, як ретельно простежував матеріалістичні й діалектичні тенденції в розумінні проблеми єдності знань навіть тими природознавцями й філософами, що поділяли ідеалістичні погляди², щоб визначити цю проблему як найважливішу з розв'язуваних природничими науками і філософією. Спосіб розуміння «єдності» і методологію її доведення В. І. Ленін вважав найважливішою рисою в розвитку природознавства, яка особливо чітко вимальовується в періоди революційних зрушень.

Проаналізуємо методологічні основи розв'язання проблеми єдності матеріального світу сучасною біологією. Для цього розглянемо насамперед її найвизначніші досягнення, основні тенденції розвитку.

Протягом останніх 15—20 років біологія збагатилася визначними відкриттями, що дають право називати цей період революційних зрушень, становлення «нової біології». Основною особливістю революційної ситуації в біології є те, що вона є наслідком загальної науково-технічної революції, підготовленої розвитком наук про неживу природу. Без сучасної техніки експериментування, досягнутої на основі хімії, фізики, кібернетики, були б неможливими досягнення сучасної біології. Широке впровадження нових методів експериментування привело до зміни способів дослідження біологічних об'єктів, а в ряді випадків — до зміни багатьох загальних уявлень біології, зумовило її бурхливий розвиток. Так, застосування електронного мікроскопу змусило відмовитись від уявлення про клітину, як про пухирець, в якому в напіврідкій протоплазмі містяться ядро і ядерце. Нова експериментальна техніка дала змогу виявити тут певну архітектуру, складні й закономірні «скелетні» структури, що утворюють внутрішню сітку, канали, до яких прикріплені більш або менш тривалі субмікроскопічні утворення — мітохондрії, мікросоми і рибосоми або специфічні агрегати ферментів, що фіксовано виникають і руйнуються. Поступово стає все зрозумілішим, що кожне з цих утворень відіграє строго визначену роль в обміні речовин та інших функціях клітини. Навіть віруси, ще недавно неловимі, теж виявляються утвореннями з своєю рідною скульптурною формою.

Дослідження, здійснені біоенергетикою, показали, що енергетичне забезпечення всіх клітин — як одноклітинних, так і багатоклітинних організмів, за винятком вірусів і фагів, — пов'язане з постійною регенерацією АТФ (аденозинтрифосфорної кислоти).

З'ясувалося, що всі клітини (крім вірусів і фагів) мають однотипні системи синтезу всіх найрізноманітніших білків шляхом комбінації 20 амінокислот, в якій входить РНК (рибонуклеїнові кислоти). При цьому РНК, в тому числі й та, що визначає послідовність сполучення певних амінокислот (інформаційна РНК), містить кодований запис цієї послідовності, що здійснюється за рахунок комбінації всього лише чотирьох

¹ А. Пуанкаре. Гипотеза и наука. М., 1903, стор. 97.

² Див. В. І. Ленін. Філософські зошити. Твори, т. 38.

нуклеотидів, які відрізняються між собою співвідношенням чотирьох азотистих основ. Усі клітини мають закодовану генетичну інформацію, що характеризує особливості якогось певного виду.

Цінним здобутком сучасної біології є доведення того, що клітини організмів мають систему ауторегуляції синтезу ферментів. Особливо значними є відкриття гальмування синтезу білків — ферментів — кінцевим продуктом, що функціонує за типом оберненого негативного зв'язку. Саме ця система є одним з головних механізмів забезпечення хімічного й біохімічного гомеостазу клітини.

Надзвичайно важливими слід визнати також дослідження складу й функції однотипних для всіх клітин мембран і внутріклітинних субмікроскопічних утворень.

Власне хімічні дослідження привели до пізнання первинної структури білків (послідовності чергування певних амінокислотних залишків у поліпептидному ланцюгові), що визначає їх вторинну структуру. Це стало передумовою для хімічного синтезу білків з відносно невеликою молекулярною вагою: гормону інсуліна і фермента рибонуклеази. Перший з них функціонально ідентичний з природним гормоном, а другий — з ферментом. Визначним досягненням хімічних досліджень слід визнати одержання з відносно простих сполук вуглецю, кисню, азоту, водню й сірки широкого асортименту різноманітних біоорганічних елементарних сполук. Для здійснення цих процесів були використані фізичні фактори, створені умови, що імітують передбіологічний період існування нашої планети.

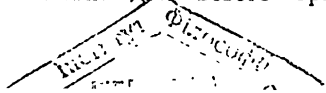
Сучасна біологія — багатогалузева і багаторівнева наука. Але, як випливає зі сказаного, найвизначніші її досягнення пов'язані з дослідженням молекулярного рівня біологічних об'єктів. Невипадково зусилля багатьох дослідників зосереджено саме в галузі молекулярної біології та молекулярної генетики, біохімії, біофізики тощо.

Дослідження молекулярного рівня і вироблення з їх допомогою уявлень про основні процеси життєдіяльності сприяли певному об'єднанню деяких найважливіших проблем біології і в такий спосіб поглибленню самого розуміння єдності органічного світу. Це зокрема виявилось в тому, що основні риси життєдіяльності біологічного об'єкта (закономірності субстрату, енергетичне забезпечення та процеси регуляції) стало можливим вивчати на певних подібних чи однакових (молекулярних) системах, а це відкрило нові небачені можливості для розуміння єдності трьох найважливіших сторін живого та трьох підходів до його дослідження.

Акцентування уваги на дослідженні особливостей молекулярного рівня біологічних об'єктів дозволило виділити деякі загальні риси життєдіяльності, характерні для всього органічного світу, і на їх основі глибше зрозуміти єдність живого. Водночас дослідження молекулярного рівня живого наблизило проблему єдності живого до проблеми єдності живого й неживого, причому такою мірою, що на цьому рівні стало важко визначити специфіку живого.

Окремі питання цих двох найзагальніших проблем біології розглядаються на одних і тих же об'єктах, одними й тими ж методами, що сприяє їх успішному розв'язанню. Єдність живого доводиться універсальністю хімічних і фізичних процесів, тобто доведенням однотипності фундаментальних фізичних і хімічних основ здійснення життєдіяльності. Можна сказати, що ці основи тотожні як для одноклітинних і багатоклітинних організмів, так і для неклітинних форм.

Виникла можливість сформулювати деякі універсальні риси життєдіяльності, спільні для всього органічного світу, незалежно від

окремих форм чи рівня еволюційного розвитку, і таким шляхом зблизити як справжні клітинні форми життя, так і форми «безклітинні», а також позаклітинні системи, виділені з живого і частково створені штучно. Ідею єдності живого на молекулярному рівні образно сформулював Д. Грін¹ в моделі «міні-клітини».

Виділення деяких основних рис життєдіяльності, спільних для всіх живих об'єктів, дає змогу відрізнити дослідження «клітини» взагалі, як основного елементу, що здійснює життєдіяльність, від дослідження специфічної окремої клітини, яка в цьому разі є певним відхиленням від ідеалізованої універсальної клітини. Такий шлях вивчення відповідних явищ нагадує спосіб, застосований у фізиці, коли кожний конкретний об'єкт розглядається як якийсь відхилення від універсального ідеалізованого об'єкта («абсолютно тверде тіло», «ідеальний газ» тощо), котрий є певним «теоретичним фоном» для дослідження цього конкретного об'єкта.

Зосередження основної уваги на дослідженні молекулярного рівня біологічного об'єкта де в чому по-новому ставить і проблему єдності живого, а також живого й неживого в генетичному плані. Зокрема, можливість абіотичного синтезу основних біоорганічних елементарних структур значною мірою полегшує розв'язання питання, з одного боку, про здійснюваний за принципами термодинаміки «хімічний добір» з цього асортименту первинних мембран, що відокремили живу систему, яка формувалася, від навколишньої неживої природи, а з другого — про формування, нехай і примітивної, але все ж системи, яка за рядом параметрів наближалася б до живої. При цьому, очевидно, не останню роль відіграють ті ж принципи, що лежать в основі «самоскладання» білкових агрегатів. Звідси стає зрозумілим, що вже на межі переходу від протобіонтів до живих систем — організмів — із співвідношення власне хімічного і біологічного доборів сформувались і генетично закріпились ті фундаментальні системи, які є універсальними для всього органічного світу. Тут, у співвідношенні хімічного й біологічного добору, мабуть, і лежить корінь пристосованості органічного світу до навколишнього середовища.

Вивчення молекулярних основ життєдіяльності наводить на думку, що надзвичайна різноманітність органічного світу, яка нас завжди вражає, досягається за рахунок дуже обмеженого набору вихідних або, точніше, елементарних біоорганічних сполук. Її забезпечують всього 60—70 індивідуальних органічних сполук. В цьому й виявляється економичність природи.

Відкриття сучасної біології і можливі узагальнення по-новому ставлять, а часто й «спрощують» розв'язання біологічних проблем. Це полягає в тому, що для вивчення найзагальніших проблем біології завдяки глибокому розумінню єдності живого, а також живого й неживого стало можливим обирати, так би мовити, найпростіші об'єкти дослідження, де розглядувані явища, необтяжені іншими процесами, мають, так би мовити, «чистий» вигляд. Саме тому мікроорганізми і є «улюбленим» об'єктом для розв'язання питань, що стосуються ряду загальних проявів життєдіяльності. Зміна об'єкта дослідження² — один з найзначніших наслідків революційних зрушень в сучасній біології, ширшого розуміння проблеми єдності живого.

¹ Див. Д. Грін и Р. Гольдбергер. Молекулярные основы жизни. М., 1968. стор. 13—14.

² Див. В. А. Энгельгардт. Проблема жизни в современном естествознании, «Коммунист», 1968, № 3.

Особливістю експериментальних досліджень в сучасній біології є також і те, що розв'язання кожного конкретного питання (хоча і спричинюється до широких узагальнень) не потребує наявності цілісного організму. В одних випадках використовуються препарати ферментів або неуклеїнових кислот, виділених з гомогенатів цілих мікроорганізмів (щодо цього особливо «пощастило» кишкової палички) або тканин тварин чи рослин. До систем, виділених із зруйнованої системи живого організму, що вже перестав бути живим, і здатних зберігатися як реактивні небіологічної природи, додаються речовини, часто отримані синтетичним шляхом. Такі виділені або «реконструйовані» системи речовин «працюють», функціонують як у живому організмі, а іноді навіть краще, чіткіше. Краще, звичайно, для експериментатора, бо самий об'єкт дослідження виявляється значно спрощеним, стає певною моделлю спостережуваного явища. Наслідком такого вивчення організмів є даліше розмивання межі у визначенні живого й неживого, на основі глибокого розуміння їх єдності.

Дослідження молекулярного рівня біологічних об'єктів, на якому виявились особливо ефективними небіологічні методи, і водночас незрозумитість теоретичних узагальнень щодо переходу від цього рівня до цілісних і біологічних явищ, зумовили наявність в сучасній біології проблем, які потребують філософського осмислення. До них належить, зокрема, проблема співвідношення біологічних і небіологічних методів, а також традиційної, класичної і нової біології, яка ці методи широко використовує. Її жваво обговорюють як біологи, так і представники точних наук і філософи.

Серед методологічних питань біології, що виникають внаслідок певного злиття проблем єдності живого та живого й неживого, найбільшу увагу дослідників привертають питання про співвідношення біології і хімії, біології й фізики. Йдеться, звичайно, не про правомірність застосування методів точних наук, яка не викликає сумніву, а про те, чи можуть бути хімічні й фізичні методи дослідження біологічного об'єкта єдиними й достатніми. Переконаність у достатності цих методів виникає тоді, коли дослідник вважає, що біологічне є прямим і безпосереднім наслідком атомно-молекулярних процесів, нехтуючи тим, що елементарні процеси, які відбуваються в складній і упорядкованій організації живого та й взагалі в органічних системах, значно відрізняються від аналогічних процесів в неорганічних системах, особливо не так за своїм проходженням, як за кінцевими результатами. Коли ж врахувати цю обставину, то неодмінно приходить думка про необхідність застосування фізичних і хімічних методів у дослідженні живого і водночас про їх недостатність. Її добре висловили Д. Грін і Р. Гольдбергер: «Всі аспекти життєдіяльності можна пояснити, виходячи з уже відомих (або, у всякому разі, пізнаваних) законів фізики й хімії. Однак саме цю думку не слід трактувати надто широко. Розуміння найтонших деталей молекулярної основи живих систем недостатнє для повного опису цих систем. Біохімія ніколи не зможе з а м і н и т и інші біологічні дисципліни, вона просто вводить ще один «вимір». І якщо процеси життєдіяльності дійсно можуть бути виражені в поняттях фізики й хімії, то це ще зовсім не означає, що таке вираження с а м е п о с о б і достатнє для повного розуміння цих процесів»¹.

Коли говорять про достатність методів фізики й хімії, посилаються на те, що при застосуванні їх до біологічних об'єктів не виявляється нічого, що виходило б за межі цих методів. Однак, як нам здається,

¹ Д. Грін і Р. Гольдбергер. Згадана праця, стор. 392.

у цьому випадку вчений опиняється в якомусь зачарованому колі. Адже передумовою застосування, зокрема, методів фізики до певного об'єкта є тлумачення його (об'єкта) як фізичної системи. Біолог, говорив ще на початку нашого століття П. П. Лазарев, передусім повинен визначити, який з біологічних об'єктів є фізичним¹. Така ж вимога—знати, які з фізичних параметрів є найважливішими для характеристики об'єкта,—стоїть перед біологами й тепер. Об'єкт має поводити себе як фізичний і далі в процесі дослідження. Адже зрозуміло, що за допомогою фізичних методів, які аналогічно до інших обмежені своїми рамками, дослідити об'єкт як нефізичний неможливо. Отже, передумова застосування фізичного методу видається за його наслідок.

Щодо проблеми єдності методів, за допомогою яких досліджується біологічний об'єкт, досить часто висловлюються метафізичні погляди, які впливають з уявлення про можливість пояснити всі явища на основі якоїсь єдиної сутності одним способом. Найчастіше таких міркувань дотримуються фізики, хоча в наш час прагнуть реалізувати цю єдність не на основі класичної механіки, а на основі квантової теорії, статистичної механіки або інших розділів фізики. «Нам хотілося б,—відзначив В. Вайскопф на ювілейній сесії, присвяченій 400-річчю від дня народження Г. Галілея,—пояснити всі відомі явища єдиним способом, і з цієї точки зору всі науки є розділами фізики»². І далі: «Атомна фізика містить у собі хімію, фізику твердого тіла, біологію»³. Як бачимо, в даному разі єдність наук розуміється як їх певна однорідність, якої хочуть досягти на основі методів і принципів фізики.

Абсолютизація тотожності різних явищ матеріального світу і нехтування їхньою відмінністю приводять до думки про можливість вичерпно описати всі явища природи за допомогою якогось єдиного рівняння, наприклад рівняння Дірака⁴, і пов'язані з далекосяжними висновками про кінець науки, що вже наближається, про обмеженість інтелектуальної еволюції людини⁵, а отже й про принципову обмеженість її пізнавальних можливостей.

Але широке застосування біологією методів фізики, хімії, кібернетики аж ніяк не означає ліквідації біологічних методів і біології, як науки, так само як математизація фізики не позбавляє її власне фізичних методів дослідження і не перетворює в математику.

Біологічні методи лишаються для біології основними. «Елементарними об'єктами біології є фізичні і хімічні компоненти організмів,—зазначає Т. Уотерман,—однак молекулярні і субмолекулярні одиниці стають біологічно значимими лише тоді, коли вони знову зібрані єдиною і розглядаються в високоорганізованому «контексті» живої системи». «Остаточне наукове пояснення життя повинно бути біологічним»⁶. Однак це не означає, що сама біологія і її способи пояснення об'єктів повинні бути незмінними, класичними. Застосування точних методів цією наукою сприяє її значній зміні, так само, як і зміні тих методів, які вона використовує. Це стосується не лише тієї обставини, що біологія обирає серед фізичних або математичних методів саме ті, які най-

¹ Див. П. П. Лазарев. Соч., т. 2. М.—Л., 1950.

² В. Вайскопф. Связь между физикой и другими науками, УФН, т. 95, вып. 2, 1968, стор. 313.

³ Там же.

⁴ Див. УФН, т. 95, вып. 2, 1968, виступ В. Вайскопфа та матеріали дискусії, зокрема виступ Ж. Моно.

⁵ Див. Там же.

⁶ Т. Уотерман. Згадана праця, стор. 13.

більше відповідають її цілям, і спрямовує їх розвиток в певному напрямі, а також того процесу органічного злиття методів, що дає якісно новий «сплав», перетворюючи і точний метод і галузь, яка його застосовує. «Перехід точних природничих наук,— писав В. Гейзенберг,— від раніше досліджених сфер досвіду до нових сфер ніколи не означає простого застосування уже відомих законів до цих нових сфер. Навпаки, дійсно нові сфери досвіду завжди сприятимуть виникненню нових систем наукових понять і законів, що не гірше від старих піддаються раціональному аналізу і не мають істотно відмінної природи»¹. Саме тому, вважаючи біологію лише розділом фізики, говорять про «можливу нову фізику», відмінну від сучасної². Навіть коли йдеться про біофізику, де методи фізики мають найширше використання і є основними, не можна говорити про зведення біології до фізики, бо це цілком самостійна галузь науки, хоч і близька до тих галузей, від яких взяла свій початок. В міру свого розвитку вона стає дедалі специфічнішою і її з однаковим правом можна назвати як «новою фізикою», так і «новою біологією».

Питання про співвідношення методів дослідження біологічного об'єкта, як і питання про співвідношення наук в ході розв'язання ними проблеми єдності матеріального світу і адекватного відтворення її в знанні, розв'язується різними способами, але остаточно відповідь на нього має бути діалектико-матеріалістичною, саме вона може врахувати як тотожність живого й неживого, так і їх відмінність, здійснити конкретний аналіз конкретної ситуації, дати повний опис об'єкта, зважити всі сторони і опосередкування розглядуваного явища, які виявляються з допомогою цілого спектра методів дослідження.

Проблема співвідношення методів дослідження біологічного об'єкта має свій логіко-гносеологічний аспект, в рамках якого в науковій літературі дискутується питання про шляхи побудови універсальної теорії біологічних явищ. При цьому накреслюється кілька тенденцій, які полягають: 1) у прагненні побудувати біологічну теорію лише на основі фізики, її теорії або найзагальніших принципів³, пристосувавши їх до розуміння певного біологічного явища або групи таких явищ⁴; 2) на основі теорії хімії, кібернетики, зокрема теорії інформації⁵; 3) на основі якогось окремого принципу самої біології, надавши їй загального значення⁶; 4) у прагненні знайти певні принципи співвідношення різних форм і способів опису біологічного об'єкта, подібні до принципу доповняльності, введеного у фізику Н. Бором⁷. Остання тенденція впливає, з одного боку, з припущення про недостатність класичного способу розуміння єдності знань, яке полягало в тому, що дослідники в процесі теоретичного синтезу намагалися надати знанню строгої однорідності, з другого — з думки про якісну різноманітність досліджуваних процесів і явищ, про неоднорідність як основну ознаку розвитку науки. Як нам здається, остання тенденція є найбільш близькою до сучасної біології, яка змушена враховувати в дослідженні особливості багатьох

¹ В. Гейзенберг. Атомная физика и философия. М., 1953, стор. 19.

² Див. В. Вайскопф. Згадана праця.

³ Див. Н. Н. Патте. Quantum Mechanics Heredity and the Origin of Life. «The journal of theoretical biology», Academia Press. New York and London, 1967, Vol. 17.

⁴ Див. P. Fong. Phenomenological Theory of Life. «The journal of theoretical biology». Vol 21, № 2, November, 1968.

⁵ Див. Н. Quastler. Informations Theory in Biology. University of Illinois Press, Urbane Ill., 1953.

⁶ Див. Max Hartmann. Die metodologischen Grundlagen der Biologie, Leipzig, 1933.

⁷ Див. William S. Beck. Згадана праця.

рівнів організації живого з властивими їм законами, а також різні методи їх вивчення і способи опису і тому далеко від ідеалу однорідності. Найактуальнішою філософською проблемою сучасної біології є з'ясування співвідношення між методами дослідження живого та різними способами опису його особливостей в теоретичних системах. Без діалектико-матеріалістичного розв'язання цієї проблеми відтворення єдиної картини природи в біологічних науках навряд чи можливе.

У ході революції в біології, як свого часу і у фізиці, розв'язуються найзагальніші питання, що мають пряме відношення до глибшого розуміння єдності матеріального світу. Це, зокрема, питання єдності живого, розв'язання якого на молекулярному рівні досліджень приводить до формулювання ряду універсальних рис життєдіяльності. Дослідження елементарних систем біологічного об'єкта дає змогу також виявити риси єдності живого й неживого, причому такою мірою, що ці дві кардинальні проблеми зближуються як щодо методів, так і щодо об'єктів дослідження.

Революція у фізиці привела до перебудови її теорій, до зміни методологічної основи, на якій встановлювався їх зв'язок. В біології революція привела до усвідомлення необхідності створити узагальнені уявлення як про закономірності, що виявляються на молекулярному рівні досліджень, так і про їх зв'язок з закономірностями вищих рівнів організації живого.

Подібність революцій, що відбуваються в різних галузях природознавства, показує, що праці В. І. Леніна, присвячені аналізу революції в фізиці, мають значення і для аналізу революції в інших науках. Їх актуальність зберігається при розгляді всіх революційних етапів, які переживає сучасне природознавство.

* * *

Ленинский анализ происходившей в конце XIX — в начале XX веков революции в физике сохраняет свою актуальность и поныне. Он помогает, в частности, разобраться в той сложной ситуации, которая сложилась в наше время в биологии. Основной причиной революции в физике был переход к исследованию более глубокого уровня организации материи (в связи с чем возникла необходимость решать проблему единства материального мира с учетом новых данных, а это привело к ломке законов, замене понятий и т. д.). Подобно этому и революция в современной биологии обусловлена исследованиями молекулярного и субмолекулярного уровня, которые стали возможны благодаря научно-технической революции и достижениям точных наук. В ходе преодоления ряда теоретико-познавательных трудностей, вызванных «восстановлением целостности» картины мира, «новейшая» физика обратилась к философии. При помощи последней решает свои проблемы и биология. Исследование молекулярного уровня живого привело к глубокому пониманию его единства, что позволило вычленил некоторые универсальные черты жизнедеятельности. Произошло заметное сближение двух фундаментальных направлений в биологии, исследующих проблему единства живого и проблему единства живого и неживого. Это обстоятельство привело к усилению эвристического взаимодействия собственно биологических методов исследования и методов точных наук. Усиливающаяся неоднородность биологии как науки потребовала решения ряда методологических проблем (соотношения методов исследования, путей и тенденций в развитии биологической теории и т. д.) для преодоления трудностей отражения единства природы в системе науки.

Ленінська критика софістики як засобу ідейної боротьби

Ленінська філософська спадщина має величезне методологічне значення для критики сучасної буржуазної ідеології, зокрема тих її представників, хто ставить своїм завданням «інтерпретацію» і критику марксистської філософської теорії. Буржуазна критика марксистської філософії ведеться з позицій різних філософських теорій і в зв'язку з цим набуває найрізноманітніших форм і відтінків, проте можна визначити деякі її характерні особливості. Об'єктом критики здебільшого обираються окремі філософські проблеми, сторони, положення, які аналізуються ізольовано від марксистської теорії як цілого і в результаті протиставляються іншим проблемам, сторонам і положенням марксистської філософії. Буржуазна критика марксистської філософії віддає перевагу «периферії» теоретичної проблематики, не пов'язуючи окремі питання з вирішенням корінних філософських проблем, зокрема основного питання філософії. Полеміка на рівні методології підмінюється протиставленням окремих положень. Таким шляхом йдуть передусім ті буржуазні філософи, хто, не маючи в своєму критичному арсеналі вагомих теоретичних аргументів, прагне все ж таки зробити марксистську філософію вразливою з своєї суб'єктивної точки зору.

Для буржуазної критики марксистської філософії характерний філософський негативізм. Він полягає, зокрема, в тому, що критика базується на відкиданні окремих марксистських теоретичних положень, яким протиставляються аргументи, побудовані на уявленнях буденної свідомості. (Характерною в цьому відношенні є критика марксистської концепції свободи, якій протиставляється уявлення про свободу як можливість індивідуальної сваволі).

Сучасна буржуазна ідеологія взяла на озброєння софістику як один із методів критики та «інтерпретації» марксистської філософії. І це має свої соціальні і гносеологічні причини. Соціальні причини обумовлюються загостренням суперечностей капіталістичної системи і відповідно посиленням тенденційності і антикомуністичної спрямованості буржуазної ідеології, що призводить до виправдання будь-яких теоретичних засобів, в тому числі й таких, які не мають нічого спільного з об'єктивним науковим дослідженням. Гносеологічні причини криються в теоретичній неспроможності критиків марксистської філософії протиставити їй переконливу і об'єктивно виправдану наукову логіку.

Історія розвитку філософії свідчить про те, що звертання до софістики як засобу обстоювання тієї чи іншої концепції особливо характерне для періодів реакції в суспільно-політичному житті. Говорячи про «професорську філософську науку» 80-х років XIX ст. в Німеччині, Ф. Енгельс називав її «злиденною еkleктичною юшкою»¹. Період

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 354.

після поразки першої російської революції позначено посиленням реакції в усіх сферах суспільного життя, зокрема в ідеологічній сфері. У творах В. І. Леніна цих років дається глибокий критичний аналіз теоретичних і методологічних засад буржуазної філософії. Приділяючи велику увагу гносеологічній проблематиці, В. І. Ленін гостро критикує тих філософів, які вдаються до софістики як засобу доведення або ж спростування певних філософських положень. У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», критикуючи філософію Маха і Авенаріуса, а також «емпіріомонізм», «емпіріосимволізм» та інші російські варіанти махізму, В. І. Ленін показує плутанину і непослідовність цих теоретичних концепцій, неодноразово звертаючись до характеристики, даної Ф. Енгельсом німецькій офіційній філософії 80-х років XIX ст.

Ідеї В. І. Леніна, розвинуті в працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Некритична критика», «Рецензія. Karl Kautsky. Bernstein und das social-demokratische Programm. Eine Antikritik», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Крах II Інтернаціоналу», «Про брошуру Юніуса», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та ін., мають найактуальніше методологічне значення при аналізі концепцій сучасних буржуазних філософів, що претендують на «істинну інтерпретацію» марксизму, а також тих «марксистів», які під виглядом розвитку марксизму, ревізують корінні положення марксистської філософської науки.

В ленінських працях поняттям «софістика» характеризується в основному метод буржуазної критики марксистської філософії. Софістика розглядається як антипод діалектики. «Міщанський еклектицизм проти марксизму, софістика проти діалектики, філістерський реформізм проти пролетарської революції»¹, — писав В. І. Ленін, характеризуючи книгу опортуніста Вандервельде «Соціалізм проти держави».

Софістика є поширенням на сферу ідейної полеміки метафізичного методу мислення. Якщо об'єктом ідейної полеміки є теорія, то софістичний метод полягає в протиставленні другорядних положень основним теоретичним принципам, у маніпулюванні загальними термінами без врахування конкретного змісту понять, у зосередженні уваги не на основних закономірностях розвитку об'єкта даного теоретичного дослідження, а на поверхових, другорядних явищах.

Актуальне значення для критики сучасної буржуазної філософії має аналіз В. І. Леніним взаємозв'язку софістики і еклектики. В. І. Ленін виділяє дві сторони цього взаємозв'язку. Перша — софістика як закономірний наслідок еклектики в теорії; софістика як метод захисту і обґрунтування еклектичної теоретичної платформи. Друга сторона — це софістика як метод негативістської критики, фальсифікації марксистської філософії, в результаті якої марксистська філософська теорія підмінюється еклектичною сумішшю; софістика як передумова еклектики.

Перша сторона знайшла всебічне висвітлення в книзі В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Критикуючи «третій напрям» у філософії, В. І. Ленін показав, що еклектика в теорії — це суміш ідеалізму і матеріалізму. Послідовно аналізуючи філософію Маха і Авенаріуса, В. І. Ленін неодноразово підкреслює, що вони поєднують у своїй філософії «основні ідеалістичні посилки і окремі матеріалістичні висновки саме тому, що їх теорія — зразок тієї «еклектичної злидарської юшки», про яку з заслуженою зневагою говорив Енгельс»².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 292.

² В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 49.

В. І. Ленін вважав неприпустимим відривати розв'язання окремих філософських питань від корінних проблем і насамперед від основного питання філософії. Протилежний підхід він називав перетворенням «цілісної філософії в мішанину», в набір суперечливих і ізольованих положень. Філософія Маха і Авенаріуса була саме такою мішаниною; в їх філософських системах ідеалістичне розв'язання основного питання філософії поєднувалось з поступками матеріалізму з ряду конкретних питань. Оперуючи такими невизначеними термінами, як «елементи світу», «принципова координація», Мах і Авенаріус прагнули уникнути «однобічності» матеріалізму і ідеалізму. В. І. Ленін показав наукову неспроможність теоретичних спроб обґрунтувати середню лінію у філософії. Вживання таких понять, як «елемент» чи «принципова координація» при розв'язанні основного питання філософії — це застосування софістичного методу обґрунтування теорії, оскільки такі поняття припускають довільне тлумачення. Маніпулювання терміном «елемент» є «найжалюгідніший софізм», бо перше-ліпше уточнення його змісту логічно з'ясує його суб'єктивно-ідеалістичну суть, а саме: «елемент» як «відчуття». Якщо ж «елементи» не є «відчуттям», тоді, пише В. І. Ленін, з цим новим «словцем» «не зв'язано аж ніякої думки, тоді це просто пишання пустишкою»¹.

Софістика як метод обґрунтування філософської теорії невіддільна від обскурантизму. В. І. Ленін пише про очевидність софістики в теорії Авенаріуса, який, аби зберегти «принципову координацію», писав про необхідність «примислення» суб'єктивного «Я» до того періоду існування Землі, коли людини ще не було. «Примирення» емпіріокритицизму з природознавством полягає в тому, що Авенаріус ласкаво погоджується примислити те, «можливість допущення чого виключена природознавством»². Використання софізмів у теорії є результатом поверхового підходу до аналізу явищ. Потреба в софізмах з'являється тоді, коли певні філософські твердження не можуть бути доведені науково. Відсутність фактичної аргументації компенсується софістичними засобами.

Всебічне висвітлення знайшла у творах В. І. Леніна та сторона поєднання софістики і еkleктики, яка пов'язана із буржуазним тлумаченням марксистської філософської теорії. Застосування софістики і метафізики як методів «інтерпретації» марксизму було тим фактором, який давав змогу ревізіоністам і опортуністам пристосовувати еkleктичну суміш з окремих марксистських положень до своїх теоретичних і політичних потреб.

У творах В. І. Леніна, що містять критику соціал-шовінізму і опортунізму, доведена наукова безплідність і демагогічна сутність софістики як засобу ідейної боротьби. Замість розвитку марксистської філософської теорії теоретичні соціал-шовінізму і опортунізму стали на шлях підміни марксистської філософії еkleктичним конгломератом суперечливих положень. У теоретичному відношенні позиція соціал-шовіністів і опортуністів означала ревізію марксистської філософії, це була спроба прокласти місток між марксистською і буржуазною ідеологіями, в політиці — це була капітуляція перед буржуазними урядами.

Характеризуючи гносеологічні причини використання софістики в теорії, В. І. Ленін підкреслював, що софістика невіддільна від метафізичного підходу до аналізу суспільних явищ. У статті «Російські Зюдекуми» він розглядає софістику як «вихоплювання зовнішньої схожості

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 42.

² Там же, стор. 63.

випадків поза зв'язком подій», протиставляючи їй діалектичний підхід, тобто вивчення всієї конкретної обстановки події та її розвитку¹. До софістичного прийому вдався Плеханов, коли він вихопив одну цитату з листа Енгельса Марксу і на цій підставі ототожнив тактику партії в Німеччині періоду 60-х років XIX ст. і в Росії періоду першої світової війни. В. І. Ленін називає софістичним весь хід міркувань Плеханова в його брошурі «Про війну», оскільки Плеханов, не враховуючи конкретної обстановки в різних країнах і в різні історичні періоди, безпідставно підмінює цілий ряд понять.

Однією з характерних особливостей софістики є формальне оперування термінами, а не їх змістом. У книзі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» В. І. Ленін критикує Каутського, який, перекируючи марксизм, відкидає поняття «диктатура пролетаріату» як нібито чуже марксизмові. Докази зводилися до того, що Маркс нібито лише один раз (в одному з листів 1875 року) вжив термін «диктатура пролетаріату». Такий доказ є типовим прикладом підміни діалектики еклектицизмом і софістикою. Полемізуючи з Каутським, В. І. Ленін підкреслює, що диктатура пролетаріату є лише «більш історично-конкретний і науково-точний виклад того завдання пролетаріату «розбити» буржуазну державну машину, про яке (завдання) і Маркс і Енгельс... говорять... протягом сорока років»².

Як приклад застосування софістики для спотворення змісту конкретних понять В. І. Ленін наводить критику Каутським і Вандервельде марксистського розуміння перехідного періоду від капіталізму до соціалізму як періоду здійснення революції і встановлення диктатури пролетаріату. Конкретне марксистське положення про революційний перехід від капіталізму до соціалізму, про необхідність знищення буржуазної державної машини Вандервельде і Каутський підмінили фразою про велику кількість перехідних ступенів між державою капіталістів і пролетарською державою. В результаті виявився затушкованим революційний зміст марксистської теорії. «В цьому й полягає, теоретично, філософськи, підміна діалектики еклектицизмом і софістикою. Діалектика конкретна і революційна... Еклектика і софістика Каутських і Вандервельдів, на догоду буржуазії, змазують все конкретне і точне в класовій боротьбі, підставляючи загальне поняття «переходу», куди можна заховати (і куди *дев'ять десятих* офіційальних *соціал-демократів* нашої епохи *ховає*) відречення від революції!»³.

В сучасній буржуазній ідеології застосування софістики залишається одним з поширених засобів тлумачення марксистської філософії. Софістика використовується на різних рівнях: від академічного, коли марксистська філософія піддається критиці з позиції певної цільної ідеалістичної теорії, до епізодичного, коли критика ведеться з окремих питань без чітко вираженої позитивної теоретичної платформи.

Софістика нерозривно пов'язана з негативістськими тенденціями в сучасній буржуазній критиці марксизму. Характерною у цьому плані є позиція американського філософа А. К. Гарнета. Коло філософських інтересів А. К. Гарнета — проблематика філософії цінностей (у дусі неореалізму Р. Перрі) і метаетики натуралістичного спрямування. Солідаризуючись у багатьох питаннях з Р. Перрі, Дж. Дьюї, Бредлі, знаходячи позитивний сенс в деяких положеннях філософії Ніцше, Гарнет

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 94.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 209.

³ Там же, стор. 291.

займає абсолютно непримиренну позицію по відношенню до марксисту. Цей негативізм виявляється в тому, що положення марксистської філософії відкидаються без ґрунтового філософського осмислення або ж на підставі їх односторонньої інтерпретації. Висуваються традиційні для буржуазної науки звинувачення марксисту у перебільшенні ролі економічних умов у процесі розвитку суспільства, у недооцінці значення приватновласницьких мотивів у соціальній спрямованості діяльності індивіда тощо¹. Гарнет намагається поєднати марксистизм з гедонізмом і волюнтаризмом, коли пише про те, що соціалізм переслідує мету найбільш повного задоволення імпульсивних поривань і бажань людини². В даному випадку відбувається неправомірна підміна понять «потреба», «інтерес» поняттями «імпульсивні поривання» (drives of impulse).

Довільне маніпулювання загальними термінами, підміна понять, одностороннє тлумачення змісту марксистських категорій — всі ці софістичні прийоми належать до найбільш часто вживаних в теоретичному арсеналі сучасних «критиків» марксисту. Звернемося хоча б до двох статей американського філософа Дж. Клайна. Одна з них — «Деякі критичні зауваження до філософії Маркса» — є розділом книги «Маркс і західний світ», побудованої на матеріалах міжнародного симпозиуму, що відбувся в університеті Нотр-Дам (США) у квітні 1966 р. Другу статтю — «Чи був Маркс етичним гуманістом?» — вміщено в матеріалах XIV Міжнародного філософського конгресу, що відбувся у Відні у вересні 1968 р.

У статтях Дж. Клайна немало звинувачень на адресу марксисту в поверховості, заплутаності, незрозумілості. Сам Дж. Клайн претендує на «істинну інтерпретацію» марксисту. За допомогою софістики він намагається підмінити діалектичний матеріалізм К. Маркса так званим «об'єктивістським економізмом». Це перетворення відбувається на тій підставі, що у К. Маркса поняття матеріалізм нібито не має певного і чіткого визначення. За Дж. Клайном, це поняття є скоріше ідіоматичним і діалектним, ніж філософським. Замість ґрунтового філософського аналізу творів К. Маркса Дж. Клайн на підставі лише термінологічних паралелей, порівняння окремих, відірваних від контексту слів робить висновок про суть його філософських поглядів. Інакше, ніж софістикою, такий метод ведення філософської полеміки назвати не можна.

У статті «Деякі критичні зауваження до філософії Маркса» Дж. Клайн так «інтерпретує» поняття «матеріальні економічні відносини», що воно втрачає матеріалістичний зміст. Тут знову намагання перетворити К. Маркса — послідовного матеріаліста у розумінні історичного процесу і суспільних відносин — на мислителя з невизначеним філософським світоглядом, «об'єктивістського економіста» або «економічного об'єктивіста». В даному випадку наявна софістична підміна понять на основі їх одностороннього аналізу. Коли К. Маркс характеризував економічні відносини як матеріальні, він наголошував, що не ідеологія, а природно-історична закономірність лежить в основі суспільного розвитку. Марксистське положення про те, що історію творять люди, наділені свідомістю і волею, свідчить на користь матеріальності економічних відносин, а не суперечить цьому. Положення про матеріальність економічних відносин і про людей як творців історичного процесу є цілісним, моністичним діалектико-матеріалістичним

¹ A. C. Garnett. Can Ideals and Norms be Justified. 1955, p. 49.

² Ibidem, p. 50.

положенням. Спроби його одностороннього тлумачення, протиставлення однієї сторони іншій є результатом поширення метафізики на сферу філософської полеміки і ведуть до перекручення справжньої суті марксистської філософії історії. В тлумачення марксистського положення про економічні відносини Дж. Клайна не вніс нічого нового у порівнянні з критиками марксистської філософії кінця XIX століття.

Можна провести паралель між критикою К. Маркса Дж. Клайном і критикою його народником Михайловським. Шлях критики К. Маркса, обраний Михайловським, В. І. Ленін охарактеризував як «шлях загальних місць і фраз, «блискучих» і пустих»¹. В. І. Ленін вважав серйозною і вартою уваги лише таку критику, яка ведеться «прямо й одверто», по суті справи, і гостро засуджував методи ведення політичної і філософської полеміки, коли «ніяких виразних, ясних заперечень не робиться, і тільки розсипаються тут і там, серед безмежного моря фраз, нікчемні глузування»². Вадн, приписувані Клайном марксизмові, не є вадами Марксової теорії, як вона представлена в його ранніх і пізніх працях. Це є вадн того еклектичного сурогату марксистської філософської теорії, який виходить після її тенденційного викладу Дж. Клайном. В. І. Ленін писав з аналогічного приводу про Михайловського: «...Не даючи собі труда формулювати сумлінно й точно ті чи інші положення їх (російських марксистів.— Н. П.), щоб піддати їх прямій і виразній критиці, він воліє чіплятися за чуваним уривки марксистської аргументації і перебріхувати її»³.

Ленінська критика софістики і еклектики має не лише теоретичне і методологічне, але й велике соціально-практичне значення. Аналізуючи суть тлумачення Каутським і Вандервельде марксистських положень з питань держави і диктатури пролетаріату, В. І. Ленін підкреслював, що практично-політичні наслідки застосування софістики в теорії зводяться «до лакейства перед опортуністами, тобто кінець кінцем перед буржуазією»⁴. Політичні наслідки софістики в теорії з усією очевидністю виявляються в ідеології сучасної правої соціал-демократії. Критика і «осучаснення» марксизму ідеологами правої соціал-демократії відбувається по лінії пристосування марксистської ідеології до реформізму. Теоретичним підґрунтям такої критики значною мірою є софістика і еклектика, піднесені на рівень принципів побудови соціальної теорії.

Тенденція до софістики і еклектики в ідеології соціал-реформізму має свої давні традиції. Ще Бернштейн намагався теоретично виправдати еклектику в теорії, називаючи її «бунтом тверезого розсудку» проти догматичного стискання мислі. В. І. Ленін підкреслював слушність тієї думки, що великі бунтарі проти стискання мислі в тісні лещата ніколи не були еклектиками, що прагнення до єдності, цілісності поглядів було завжди їм властиве⁵. Сучасні ідеологи реформізму хоча й не пишуть так відверто, як Бернштейн, про еклектику як цілком правомірний теоретичний принцип, але їх теорії є апологетичним продовженням ідейних традицій бернштейніанства. Еклектичне поєднання етики неокантіанства, неомізізму з окремими ідеями буржуазної соціології—це найбільш типовий теоретичний стандарт реформістської ідеології. Так, «Нова програма австрійського соціалізму» (1958 р.)

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 127.

² Там же, стор. 134.

³ Там же.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 209.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 172.

теоретично побудована на поєднанні ідей соціалізму, християнства і менеджеризму. У «Програмі» підкреслюється її ідеологічна нейтральність: «Незалежно від того, чи запозичують соціалісти свої переконання з результатів марксистського або іншого соціального аналізу, чи з релігійних або гуманістичних принципів, вони прагнуть до загальної мети: системи суспільства, побудованої на соціальній справедливості, добробуті, свободі і мирі»¹. Ідеологічна нейтральність і навіть апелювання до марксизму в даному випадку є формальним словесним прикриттям фактичної ідейної капітуляції перед буржуазною соціальною філософією.

Критика австрійськими соціалістами (як і представниками правого крила інших соціал-демократичних партій) марксистської теорії суспільного розвитку за своїм змістом і за формальними прийомами не відрізняється від традиційної буржуазної критики. Серед її засобів одне з чільних місць належить софістиці. Наведемо приклад лише одного, найбільш часто вживаного способу застосування софістики: це протиставлення одиничного — загальному, поверхового, випадкового — суттєвому. У «Програмі» піднімається на щит ідея «індустріальної демократії». Ця ідея виходить з такого дійсно існуючого в сучасному капіталістичному суспільстві соціального явища, як спорадична участь робітників в управлінських справах капіталістичних корпорацій, що є наслідком тривалої боротьби трудящих за розширення своїх прав. Саме по собі це явище є позитивним, оскільки робітники отримують можливість частково контролювати умови своєї праці, а також розширюються демократичні можливості боротьби за революційне перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Але «індустріальна демократія» є частковим, окремим соціальним явищем, яке жодною мірою не спростовує основної соціальної закономірності капіталістичного суспільства — суперечності між працею і капіталом. В ідеології ж соціал-реформізму ідея «індустріальної демократії» розглядається як одна з чільних, кардинальних ідей «переростання» капіталізму в соціалізм. Обстоювання цієї ідеї є одним з новітніх варіантів традиційного для реформізму софістичного прийому протиставлення основній соціальній закономірності деталей і другорядних явищ, «які не можуть бути враховані в усій своїй різноманітності ніякою теорією»².

Аналіз деяких аспектів сучасної буржуазної критики марксистської філософії свідчить про важливість і актуальність вивчення і застосування розроблених В. І. Леніним методологічних принципів спростування буржуазних філософських доктрин. Ленінські принципи критики буржуазної філософії є дійовим засобом у боротьбі проти буржуазної ідеології, у розкритті класового змісту буржуазних соціальних теорій. Підкреслюючи необхідність принциповості і безкомпромісності, наступальності по відношенню до буржуазної ідеології, В. І. Ленін наполягав водночас на конкретно-історичному характері, а також ґрунтовності і всебічності критичного філософського аналізу. Ленінський принцип діалектичного підходу до об'єкта критики несумісний із застосуванням софістики, яка веде до тенденційного перекручення, про що свідчить софістична критика марксистської філософії з боку буржуазних ідеологів і ревізіоністів. Діалектика ж невіддільна від дальшого творчого розвитку філософської теорії на основі осмислення соціальної і наукової практики.

¹ The New Programme of Austrian Socialism adopted at the Conference of the Austrian Socialist Party. Vienna, 14 May, 1958.

² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 173.

* * *

Ленинское философское наследие имеет всестороннее методологическое значение для критики современной буржуазной идеологии. Большой научный интерес в этом отношении представляет критика В. И. Лениным софистики и эклектики. В статье дается анализ ленинских принципов критики софистики и эклектики, показаны актуальность и методологическое значение этих принципов в современной идейной борьбе. Софистика представляет собой распространение на сферу идейной полемики метафизического метода мышления. Если объектом идейной полемики является теория, то софистический метод выражается в противопоставлении второстепенных положений основным теоретическим принципам, в произвольном манипулировании общими терминами без учета конкретного содержания понятий, в сосредоточении внимания не на основных закономерностях развития объекта данного теоретического исследования, а на второстепенных, поверхностных явлениях. В современной буржуазной идеологии софистика и эклектика являются неизменными теоретическими спутниками буржуазной интерпретации марксистской философии. Софистика используется на разных уровнях: от академического, когда марксистская философия подвергается критике с позиций определенной цельной идеалистической теории, до эпизодического, когда критикуются отдельные положения без четко выраженной позитивной теоретической платформы. В результате применения софистического метода критики марксистская философия как цельное, монистическое мировоззрение подменяется эклектическим набором положений, произвольно приспособляемых к потребностям той или иной «критики». Тенденция к эклектике и софистике свидетельствует об усилении антикоммунистической направленности буржуазной идеологии.

Про характер відношення матерії і свідомості

Відношення матерії і свідомості — суперечливе і багатогранне: різні сторони його мають свою специфіку прояву. Нерозуміння діалектичного, суперечливого характеру цього відношення, надмірне перебільшення, абсолютизація тієї чи іншої його сторони неминуче призводить до однобічного, метафізичного тлумачення його і в кінцевому підсумку — або до ототожнення матерії і свідомості (ідеалізм, вульгарний матеріалізм), або до відриву свідомості від матерії (дуалізм, агностицизм). Відправні позиції метафізичного матеріалізму і ідеалізму в цьому разі були, звичайно, протилежними, але логічні наслідки їх нерідко виявляються досить близькими.

Вихідним пунктом правильного розуміння відношення матерії і свідомості є діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, здійснене К. Марксом і Ф. Енгельсом. В. І. Ленін, розвиваючи далі марксистську філософію, сформулював відоме положення про характер протилежності матерії і свідомості, яке має велике значення для визначення категорій матерії і свідомості, для розуміння різних сторін відношення матерії і свідомості, для з'ясування природи свідомості і психічного взагалі, для розв'язання інших важливих питань. Нагадаємо це положення: «...протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі виключно в границях основного гносеологічного питання про те, що визнати первинним і що вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна»¹.

Слід відзначити, що, говорячи про основне гносеологічне питання, В. І. Ленін має на увазі відношення мислення до буття, свідомості до матерії, тобто основне питання філософії і насамперед питання про те, що є первинним і що вторинним².

Марксистську теорію пізнання В. І. Ленін розглядає як таку, що розв'язує і першу й другу сторони основного питання філософії. «...В основі теорії пізнання діалектичного матеріалізму, — пише він, — лежить визнання зовнішнього світу і відображення його в людській голові... Матерія є первинне, мисль, свідомість, відчуття — продукт дуже високого розвитку. Така є матеріалістична теорія пізнання...»³. Це розуміння марксистської гносеології виявляється в розв'язанні В. І. Леніним питань пізнання, зокрема в трьох важливих гносеологічних висновках, в ленінських визначеннях матерії⁴.

Однак серед радянських філософів існують деякі розбіжності в тлумаченні наведених ленінських положень⁵. Дехто з них вважає, що

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 129.

² Там же, стор. 127—130, 155—157, 158—159, 167—169, 222—223, 237—240, 314—315, 328 та ін.

³ Там же, стор. 3, 60.

⁴ Див. там же, стор. 86—87, 93, 106, 108—109, 111—112, 128 та ін.

⁵ В дискусіях, що розгорнулись у радянській філософській літературі в середині 50-х років, висловлювались і різні точки зору щодо цього. В даній статті автор посилається головним чином на праці останніх років.

основний гносеологічний смисл має лише друга сторона основного питання філософії і характеризують його першу сторону як онтологічну. Наприклад, В. В. Орлов пише: «З погляду діалектичного матеріалізму основне питання філософії має онтологічну і гносеологічну сторони. При цьому класики марксизму-ленінізму підкреслювали насамперед його онтологічну сторону»¹. Онтологічним В. В. Орлов називає питання про те, що є первинним і що вторинним. Подібну думку висловлюють також Л. Ляховецький і В. Тухтін².

Не розглядаючи докладно питання про правомірність виділення в основному питанні філософії онтологічного і гносеологічного аспектів (і відповідно онтології і гносеології в марксистській філософії), зауважимо лише, що, на нашу думку, для такого виділення немає достатніх підстав. Хоч деякі автори і посилаються при цьому на твори класиків марксизму-ленінізму, ці посилання невиправдані. Адже як К. Маркс і Ф. Енгельс, так і В. І. Ленін ніколи не вживали поняття «онтологія» для характеристики відношення матерії і свідомості зокрема, діалектичного матеріалізму взагалі.

Здається неясним і дуже спірним зміст цього поняття в нашій філософській літературі. В. П. Тугарінов, на якого посиляється В. В. Орлов, онтологією вважає вчення про явища світу, взяті самі по собі, як незалежні від суб'єкта, поза їх відношенням до свідомості людини³. Він відзначає, що своєю онтологічною функцією (стороною) діалектичний матеріалізм якісно не відрізняється від спеціальних наук, наприклад фізики чи ботаніки⁴. Звідси випливає, що питання про первинність матерії чи свідомості в онтології так само, як і в спеціальних науках, не розглядається. Отже, онтологія в цьому розумінні не є власне філософією, оскільки філософія починається там, де ставиться і розв'язується питання про відношення матерії і свідомості. Але тоді В. П. Тугарінов, В. В. Орлов та їх однодумці не в праві виділяти в основному питанні філософії онтологічний аспект (сторону). У противному разі треба якось інакше пояснювати онтологію.

Звичайно, діалектичний матеріалізм розглядає матерію як об'єктивну реальність, що існує незалежно від свідомості, і розкриває найбільш загальні закони розвитку матеріального світу. Але звідси зовсім не випливає, що його можна вважати онтологією в тому розумінні, яке пропонують В. П. Тугарінов, В. В. Орлов та ін. Адже матерія в діалектичному матеріалізмі визначається в гносеологічному розумінні — як первинне саме щодо свідомості.

В зв'язку з цим з'ясуємо, чи є поняття матерії гносеологічною категорією, чи воно має її онтологічну сторону. В. І. Ленін настійно і неодноразово підкреслював, що визначення (поняття) матерії має смисл тільки стосовно свідомості, тобто в рамках основного гносеологічного питання. Тому матерія і свідомість визначаються саме як гносеологічні категорії. Розглядаючи ці поняття як гранично широкі, В. І. Ленін наголошував на тому, що по суті справи не можна дати їм іншого визначення, «крім як вказівки на те, яке з них береться за первинне... Тільки шарлатанство або крайне скудоумство може вимагати такого

¹ В. В. Орлов. Психофизиологическая проблема. Пермь, 1966, стор. 169.

² Див. Философская энциклопедия, т. 4, М., 1967, стор. 171.

³ Строго кажучи, розглядати явища поза їх відношенням до свідомості людини неможливо, бо вчення про світ є відображенням цього світу в людській свідомості. І взагалі, ніяке знання неможливе без свідомості. До речі, можливість здобути об'єктивні, незалежні від суб'єкта знання про навколишній світ обґрунтовує саме марксистська гносеологія, зокрема принцип відображення, теорія об'єктивної істини.

⁴ Див. В. П. Тугарінов. Соотношение категорий исторического материализма. Изд-во ЛГУ, 1958, стор. 15.

«визначення» цих двох «рядів» гранично-широких понять, яке не полягало б у «простому повторенні»: те чи друге береться за первинне». «Матерія,— пише Ленін,— є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуття її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них... Питання про те, прийняти чи відкинути поняття матерії, є питання про довіря людині до показань її органів чуттів, питання про джерело нашого пізнання»¹. І далі: «...*єдина* «властивість» матерії, з визнанням якої зв'язаний філософський матеріалізм, є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю... Поняття матерії, як ми вже говорили, не означає гносеологічно *нічого іншого*, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається... Поняття матерії нічого іншого, крім об'єктивної реальності, даної нам у відчутті, не виражає»². Усі ці та інші висловлювання В. І. Леніна переконливо свідчать про цілком визначену й чітко виражену точку зору, а саме, що поняття матерії є гносеологічною категорією.

Тому необґрунтованими є спроби деяких філософів доповнити гносеологічне визначення матерії, що його дав В. І. Ленін, онтологічним, яке б не враховувало відношення матерії до свідомості і не зачіпало основного питання філософії.

Спроби ці мають два основні напрями. Один з них, мабуть, найповніше виражений в працях В. П. Тугарінова³, який вважає, що онтологічне поняття матерії відображає її речовинність, тілесність, субстанціональність, а останні нібито відрізняються від її властивості бути об'єктивною реальністю, існувати незалежно від свідомості. При цьому В. П. Тугарінов посилається на Ф. Енгельса. Але, як відомо, Ф. Енгельс ніколи принципово не отожднював матерію з речовиною, з тілесністю, а розглядав її передусім як об'єктивну реальність, що існує незалежно від свідомості⁴. Саме так і розумів Ф. Енгельса В. І. Ленін, неодноразово посилаючись на його праці при визначенні матерії⁵.

Речовинність, тілесність, предметність, субстанціональність самі по собі не є якимись особливими ознаками матерії (відмінними від об'єктивно-реальної її буття), що необхідно повинні входити до її матеріалістичного визначення. Багато хто з ідеалістів визнавав предметний характер речей зовнішнього світу, але розглядав його як вияв свідомості, духа. Це ж саме стосується і поняття субстанції, яке саме по собі цілком прийнятне для ідеалізму.

Другий напрям — це так звана «фізицистська концепція». Вона дає онтологічне визначення матерії як «фізичного буття», що характеризується такими загальними властивостями, як рух, структурність, просторово-часова визначеність тощо. Цю концепцію поділяють польські філософи Х. Ейльштейн і С. Амстердамський⁶, німецькі Г. Клотц⁷, Г. Хейпфнер⁸, югославський — М. Маркович⁹ та деякі інші.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 128, 112.

² Там же, стор. 238, 244.

³ Див. В. П. Тугарінов. Соотношение категорий диалектического материализма. Изд-во ЛГУ, 1956; Соотношение категорий исторического материализма. Изд-во ЛГУ, 1958; Дискуссионные вопросы понятия материи. У зб. «Некоторые вопросы диалектического материализма», Изд-во ЛГУ, 1962.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 366—369, 518—519 та ін.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 119—120, 127—128, 153—154, 156—157, 165—166, 168—170, 223, 239—240.

⁶ Див. Jednosc materialna Swiata. Warszawa, 1961, str. 32, 73.

⁷ Див. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1959, № 2.

⁸ Там же, 1958, № 3.

⁹ Див. М. Маркович. Dijalekticka teorija znacjenja. Beograd, 1961, str. 206.

Спроби визначити матерію онтологічно (або розглядати її як онтологічну категорію) викликають принципове заперечення, оскільки приводять зрештою до підміни поняття матерії як первинного, як об'єктивної реальності, що існує незалежно від нашої свідомості, таким поняттям, яке не пов'язане з її відношенням до свідомості, з матеріалістичним розв'язанням основного питання філософії, або до визнання двох рівноправних понять матерії: гносеологічного і онтологічного. З цього випливає, що в рамках основного питання філософії слід користуватися одним поняттям матерії — гносеологічним, а поза ним — онтологічним. Проте навряд чи таке визначення (поняття) матерії, в якому не враховано принципової відмінності між матеріалізмом і ідеалізмом, відповідає марксистській філософії.

І. С. Нарський, переконливо критикуючи таку точку зору, цілком слушно зауважує, що вона призводить «або до відродження спроб конкуренції між філософським і горезвісним другим «фізичним» визначенням матерії, або, навпаки, до стирання меж між філософією і природознавством, а в крайньому разі — до затушовування протилежності між матеріалізмом, з одного боку, і ідеалізмом у позитивістській формі — з другого»¹. Не можна не погодитись також з іншим твердженням І. С. Нарського: такі спроби роблять неможливою правильну відповідь на питання, що саме є матеріальною основою суспільних явищ, утруднюють розуміння суті матеріальних відносин у суспільстві.

Прибічники «фізичизму» наполягають на тому, що рух, взаємодія, структурність, простір і час, які є загальними і універсальними властивостями матерії, повинні неодмінно входити в її визначення. Звичайно, ці властивості притаманні будь-яким матеріальним об'єктам, що характеризуються також кількісною і якісною визначеністю, суперечливістю, змістом і формою і т. д. Більше того, не беручи до уваги таких загальних властивостей матерії, як рух, взаємодія, відображення, просторово-часова визначеність, суперечливість, зміст і форма тощо, не можна зрозуміти виникнення свідомості в процесі розвитку матерії, а отже, і взаємодіювання матерії і свідомості.

Але це зовсім не означає, що такі загальні властивості потрібно включати в саме поняття матерії, яке, очевидно, не містить і не може містити всіх знань про матерію, а відбиває лише найбільш істотну її властивість, що виявляється у співвідношенні із свідомістю, — бути об'єктивною реальністю, існувати незалежно від свідомості і відображатися нею. Інші категорії діалектичного матеріалізму розкривають, конкретизують, доповнюють положення про матерію як об'єктивну реальність, дану нам у відчуттях. Але всі вони набувають діалектико-матеріалістичного змісту лише в зв'язку із відповідним розв'язанням основного питання філософії, а поза таким зв'язком не мають певного філософського смислу або ж дістають ідеалістичний, зокрема позитивістський відтінок.

Зауважимо, до речі, що рух, взаємодія, структурність, певна просторова локалізація, суперечливість, зміст і форма властиві також і свідомості. Таким чином, визначати матерію за цими властивостями — значить стирати істотну відмінність між матерією і свідомістю, применшувати значення основного гносеологічного питання в самій філософії та в інших науках, а також його світоглядну, методологічну роль.

Дехто побоюється, що невизнання марксистської онтології означає

¹ І. С. Нарський. О философском значении ленинского определения материи. «Философские науки», 1964, № 6, стор. 44.

зведення діалектичного матеріалізму до «чистої» гносеології, яку розглядають (подібно до онтології) як науку про мислення поза його зв'язком з об'єктивним світом, як мислення про саме тільки мислення. Але таке тлумачення марксистської гносеології зовсім безпідставне і не має нічого спільного з ленінським розумінням її; воно заперечує об'єктивний зміст мислення, відриває його від практики, від об'єктивної дійсності.

Істотні їй переконливі заперечення з цього приводу висловили останнім часом П. В. Копнін¹, М. М. Семенов², Б. М. Кедров³, які показали, що визначення марксистсько-ленінської філософії як теорії пізнання і як науки про найбільш загальні закони розвитку світу ніяк не суперечать одне одному, а по суті збігаються. Пізнання — це відображення об'єктивного світу, яке здійснюється на основі практики. Вивчаючи процес пізнання, діалектичний матеріалізм тим самим розкриває найбільш загальні закони розвитку світу, досліджує діалектику свідомості і матерії, суб'єкта і об'єкта в практичній і пізнавальній діяльності суспільства. «Вивчаючи буття, виявляючи закони об'єктивного світу,— пише П. В. Копнін,— вона (марксистська філософія.— Ю. Б.) розкриває їх методологічне значення, роль у пізнанні і практичній діяльності, і, навпаки, вивчаючи процес мислення, закономірності його руху, діалектичний матеріалізм виявляє об'єктивний зміст законів і форм мислення (що і як в об'єктивному світі вони відображують)»⁴.

Коли йдеться про онтологічну сторону (аспект) основного питання філософії, багато авторів беззастережно включають до нього питання про відношення свідомості до мозку (В. П. Тугарінов⁵, В. В. Орлов⁶, В. Ф. Сержантов⁷ та інші). Виходячи з того, що мозок є продукт матерії, а свідомість — функція мозку, вони вважають, як само собою зрозуміле, що свідомість виступає як вторинне і у відношенні до мозку, навіть спеціально не аргументуючи цього.

Проте з такою думкою важко погодитись. Відношення матерії як первинного до свідомості як вторинного необхідно передбачає, що матерія, як об'єктивна реальність, існуюча незалежно від свідомості, генетично передує їй. Але напевд чи можна вважати, що утворення мислячого мозку як матеріального органу передує за часом мисленню як функції цього органу. Дані антропології, психології, історії виникнення мови та інших наук показують, що процес формування мислячого мозку був разом з тим і процесом формування мислення (В. М. Кочеткова⁸, О. М. Леонт'єв⁹, О. О. Леонт'єв¹⁰ та інші). Мислення як функція мозку невіддільне від самого мозку. Отже, в такому плані нема

¹ Див. П. В. Копнін. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; а також Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969.

² Див. Н. Н. Семенов. Марксистско-ленинская философия и вопросы естествознания. «Коммунист», 1968, № 10.

³ Див. Б. М. Кедров. Спор о философии и философия спора. «Комсомольская правда», 19 і 20 листопада 1968 р.

⁴ П. В. Копнін. Философские идеи В. И. Ленина и логика, стор. 41.

⁵ Див. Марксистско-ленинская философия. Учебное пособие. М., 1968, стор. 98.

⁶ Див. В. В. Орлов. Психофизиологическая проблема, стор. 168.

⁷ Див. В. Ф. Сержантов. Основные аспекты проблемы материи и сознания и их связь с физиологией. «Некоторые философские вопросы теоретической медицины». Л., 1958, стор. 8, 9 та ін.

⁸ Див. В. Н. Кочеткова. Эволюция мозга в связи с прогрессом материальной культуры. У зб. «У истоков человечества». М., 1964.

⁹ Див. А. Н. Леонт'єв. Проблемы развития психики. М., 1965.

¹⁰ Див. А. А. Леонт'єв. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1968.

тотожний об'єктивній реальності. Тому Ф. Енгельс і називав другу сторону основного питання філософії питанням про тотожність мислення і буття.

Звичайно, цю тотожність ніяк не можна розглядати як абсолютну. Йдеться тільки про відображення свідомістю матерії, про певну відповідність, збіг відображення і об'єкта. Суб'єктивна діалектика, діалектика мислення відображує об'єктивну діалектику, діалектику матеріального світу. Загальні закони руху зовнішнього світу і людського мислення становлять «два ряди законів, які по суті справи тотожні, а щодо свого виразу різні...»¹.

Тотожність мислення й буття в рамках другої сторони основного питання філософії відносна. На кожному ступені історичного розвитку пізнання наші знання про зовнішній світ завжди є відносною істиною, бо містять і суб'єктивні елементи, відображують зовнішній світ лише приблизно правильно, тобто неповно, однобічно, не охоплюють всієї нескінченної різноманітності його властивостей і зв'язків.

Тотожність мислення і буття в пізнанні, досягнення абсолютної істини здійснюється лише в нескінченному процесі розвитку пізнання зовнішнього світу. Водночас мислення може відображувати і потенціальні можливості зміни буття, передбачувати тенденції його розвитку і перетворення.

Отже, протилежність матерії і свідомості в основному питанні філософії не може бути тільки абсолютною, інакше це призвело б до заперечення зв'язку між ними, до відриву свідомості від матерії, до уявлення про свідомість як особливу самостійну нематеріальну субстанцію і в кінцевому підсумку — до ідеалізму, дуалізму і агностицизму.

Абсолютна і водночас відносна протилежність матерії і свідомості в матеріалістичному розв'язанні основного питання філософії виражається в тому, що свідомість є вторинним, похідним від матерії, її відображенням. Монізм діалектичного матеріалізму і полягає у визнанні того, що «в світі нема нічого, крім рухомої матерії»², що свідомість є продукт розвитку матерії, що «не можна відокремити мислення від матерії, яка мислить»³.

Матерія і свідомість є діалектичною єдністю протилежностей. Тому абсолютний і відносний характер цієї протилежності не слід розглядати за формулою: або так, або інакше. Протилежність матерії і свідомості в основному питанні філософії є і абсолютною і відносною. В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», борючись проти ідеалістів, зокрема махістів, акцентує увагу на абсолютному значенні гносеологічного протиставлення матерії і свідомості, бо саме таке протиставлення визначає протилежність матеріалізму і ідеалізму. Визнання первинності матерії і вторинності свідомості становить вихідний принцип матеріалізму, «включає в себе всі гносеологічні основи матеріалізму на відміну від агностицизму, махізму, ідеалізму»⁴. У зв'язку з цим В. І. Ленін критикує спробу Й. Діцгена включити в поняття матерії і думки. «...При такому включенні, — пише В. І. Ленін, — втрачає смисл гносеологічне протиставлення матерії духові, матеріалізму ідеалізму, а на цьому протиставленні Діцген сам наполягає»⁵.

Визнання абсолютного протиставлення матерії і свідомості в рамках питання про те, що є первинним і що вторинним, є основою розу-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 288.

² В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 156.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 285.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 223.

⁵ Там же, стор. 224.

міння протилежності матеріалізму і ідеалізму, критерієм партійності у філософії, і В. І. Ленін не раз підкреслював це¹. Ленінське положення про абсолютне протиставлення матерії і свідомості має винятково важливе значення для викриття сучасної буржуазної філософії і особливо позитивізму, який по суті так само, як і махізм, заперечує необхідність такого протиставлення, намагається на словах затушувати протилежність матеріалізму і ідеалізму, а насправді — нав'язати науці ідеалістичні принципи. На прикладах «фізичного» і «фізіологічного» ідеалізму В. І. Ленін показує, що не можна успішно розв'язувати філософські питання і в окремих науках, не беручи до уваги абсолютної протилежності матерії і свідомості.

Вимагаючи в боротьбі проти ідеалізму абсолютно протиставляти матерію і свідомість в рамках питання про те, що є первинним і що вторинним, В. І. Ленін водночас підкреслює відносність протиставлення матерії і свідомості за рамками цього питання і в цьому зв'язку критикує обмеженість домарксистського матеріалізму. Він відзначає діалектичність переходу від матерії до свідомості, звертає увагу на те, що «відмінність матерії від духа є відносна, не надмірна»², пов'язує нерозуміння цієї діалектичної відносності з обмеженістю метафізичного матеріалізму. Гносеологічне протиставлення матерії духові, продовжує В. І. Ленін, «не повинно бути «надмірним», перебільшеним, метафізичним, це безперечно (і в підкреслюванні цього полягає велика заслуга *діалектичного* матеріаліста Діцгена)... Межі абсолютної необхідності і абсолютної істинності цього відносного (розрядка моя.— Ю. Б.) протиставлення є саме ті межі, які визначають *напря́м* гносеологічних досліджень. За цими межами оперувати з протилежністю матерії і духа, фізичного і психічного, як з абсолютною протилежністю, було б величезною помилкою»³.

Отже, в межах питання про те, що визнати первинним і що вторинним, в межах, які визначають *напря́м* гносеологічних досліджень, протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення. Але діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії не зводиться до того, щоб просто визнати первинність матерії і вторинність свідомості. Таке визнання є вихідним, відправним принципом матеріалізму, на основі якого здійснюються далші гносеологічні дослідження, розкривається складне, суперечливе, діалектичне взаємовідношення матерії і свідомості. І тут відмінність діалектичного матеріалізму від метафізичного, особливо вульгарного, полягає в тому, що перший розглядає протилежність матерії і свідомості (визнавши матерію первинною) як діалектичну, відносну, яка включає і їх абсолютну протилежність (в певних межах) і їх деяку тотожність (в інших, звичайно, межах). В зв'язку з цим діалектичний матеріалізм і розв'язує питання про походження свідомості, її сутність, про закономірності її розвитку, місце і роль у людській діяльності, про співвідношення матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного в ній, про характер процесу пізнання, про істину, про співвідношення абсолютного і відносного в ній і т. ін. Успішне розв'язання цих питань неможливе без матеріалістичного розуміння історії, без дослідження діалектики суспільного буття і суспільної свідомості.

Навряд чи можна погодитися з тим, що взаємовідношення буття і свідомості в суспільному житті є лише частиною основного питання

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 129, 308—312.

² Там же, стор. 222.

³ Там же, стор. 224.

філософії (стосовно суспільства) в марксистському розумінні. Насправді це суть цього питання. Без вірного з'ясування співвідношення буття і свідомості в суспільному житті немає і марксистського розуміння основного питання філософії.

Відкриття і обгрунтування К. Марксом і Ф. Енгельсом визначальної ролі суспільного буття, матеріального виробництва в розвитку суспільства, зокрема свідомості, було суттю революційного перевороту у філософії, дало змогу послідовно, науково розв'язати і її основне питання.

Свідомість реально існує і виявляється саме в суспільному житті; вона відображує матерію, в тому числі й природу, тільки на основі практики і впливає на матерію, в тому числі і на природу, також тільки через практику.

Практика й становить реальну єдність протилежностей — матеріального і ідеального, в якій первинним і визначальним є матеріальне. Суперечності між матеріальним і ідеальним, об'єктивним і суб'єктивним виникають і розв'язуються саме на її основі, в її розвитку. В процесі практичної діяльності відбувається перетворення матеріального в ідеальне, об'єкта в образ об'єкта, і порівняння, співвідношення цього ідеального з матеріальним, визначення об'єктивного змісту ідеального і разом з тим — перетворення ідеального в матеріальне, опредмечування його, втілення в матеріальні явища.

«Думка про перетворення ідеального в реальне *глибока*, — писав В. І. Ленін, — дуже важлива для історії. Але і в особистому житті людини видно, що тут багато правди. Проти вульгарного матеріалізму. Н. В. Відмінність ідеального від матеріального теж не безумовна, не «*überschwenglich*»¹. Це висловлювання В. І. Леніна спрямоване насамперед проти вульгарного матеріалізму, який по суті абсолютизував протилежність матерії і свідомості, розглядав свідомість поза її внутрішнім зв'язком з практикою і заперечував тим самим її об'єктивний характер, творчу, перетворюючу роль.

Будучи відображенням об'єктивного світу і виникаючи на основі матеріальної, практичної діяльності, свідомість стає необхідним моментом цієї діяльності, спрямовує і регулює її. «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його»².

Протилежність матерії і свідомості в суспільному житті також є і абсолютною і відносною (в тих межах, про які вже йшлося). Але при цьому необхідно пам'ятати, що матеріальне життя суспільства, як об'єктивна реальність, завжди виступає первинним щодо свідомості, а остання, як суб'єктивна реальність, — вторинним щодо матеріального життя суспільства.

У філософському аспекті взаємовідношення матерії і свідомості можна виділити низку внутрішніх сторін, моментів: співвідношення суспільного буття, практичної діяльності і духовного життя суспільства; матеріальних і ідеологічних відношень; матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного в різних формах практичної і пізнавальної діяльності; суспільного буття і різних форм суспільної свідомості; суспільного і індивідуального буття і відповідно суспільної і індивідуальної свідомості тощо.

Але співвідношення матерії і свідомості, крім філософського, має ще конкретна науковий аспект. Не розглядаючи його спеціально, зауважимо лише, що в ньому протилежність матерії і свідомості не має

* Надмірна.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 100.

² Там же, стор. 196.

абсолютного характеру, бо тут не розглядається по суті питання про те, що є первинним і що вторинним (у філософському розумінні), за винятком, звичайно, власне філософських питань тієї чи іншої науки. В цьому аспекті можна виділити ряд наук, які досліджують деякі сторони співвідношення матерії і свідомості. Одні — вивчають свідомість як функцію мозку, звертаючи головну увагу на зв'язок свідомості з фізіологічними процесами в мозку, на фізіологічний механізм свідомості (психофізіологія, психіатрія, нейрофізіологія та ін.). Уже зазначалось, що, розглядаючи відношення мозку до свідомості, ми не розв'язуємо власне філософське питання про те, що є первинним і що вторинним. Інші науки (що входять до складу семіотики) вивчають знакові (матеріальні) системи як засіб вираження змісту, абстрагуючись при цьому від питання про первинність матерії і вторинність свідомості. А ще інші — математика, теорія інформації, кібернетика досліджують деякі спільні закономірності мислення і матеріальних процесів, багато в чому абстрагуючись від їх змісту і від відношення первинності матерії і вторинності свідомості. У всіх цих випадках протилежність матерії і свідомості має тільки відносний характер. Мабуть, точніше було б тут говорити про відмінність матерії і свідомості.

Особливе місце належить психології, яка в певному розумінні є суміжною наукою між філософією і низкою конкретних наук. Вона досліджує і багато які власне філософські питання і разом з тим (особливо психологія конкретної діяльності: психологія праці, медична, педагогічна, юридична, військова і т. ін.) питання конкретнауків, використовуючи при цьому, на відміну від філософії, свої спеціальні, експериментальні методи.

* * *

Аналізуючи роботу В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіриокритицизм», автор розглядає основний питання філософії як основний гносеологічний питання, категорію матерії — як гносеологічну, марксистську теорію пізнання — як таку, яка вирішує і першу і другу сторони основного питання філософії. В зв'язку з цим він вважає неправомерним виділяти в останньому онтологічному аспекті (под яким звичайно розуміється в першу сторону основного питання), висказує заперечення проти так званого онтологічного визначення (розуміння) матерії. Представляється також неоправданим включати питання про відношення свідомості до мозку в основний питання філософії, оскільки це відношення, строго говорячи, не можна характеризувати як вторинне — первинне в філософському сенсі; воно виступає, по-перше, не як філософське, а як конкретна наукове.

В статті розглядається відоме ленінське положення про межі абсолютної і відносної протилежності матерії і свідомості, проводиться думка про те, що в основному питанні філософії ця протилежність виступає і як абсолютна (в межах питання про те, що первинно і що вторинно), і як відносна (за цими межами). Наставляючи на абсолютному характері протилежності матерії і свідомості, діалектичний матеріалізм виступає проти ідеалізму; підкреслюючи відносний характер цього протилежності, він вказує на обмеженість метафізичного матеріалізму, особливо вульгарного. Крім філософського аспекту відношення матерії і свідомості, автор виділяє і конкретна науковий, дослідженням якого в тій или иній формі займається ряд наук (психофізіологія, психіатрія, нейропсихологія, семіотика, теорія інформації і др.). В цьому аспекті по суті не розглядається питання про те, що первинно і що вторинно (в філософському сенсі); отже тут протилежності матерії і свідомості тільки відносна.

Мова і суспільний прогрес

Серед тих соціальних наслідків суспільного і науково-технічного прогресу, що їх досліджує і прогнозує наука, в тому числі й лінгвістика, велику увагу привертають зміни в розвитку мови взагалі, особливості мов сучасності і майбутнього зокрема.

Питання про роль мови в прогресі людського колективу, в історичному розвитку народу на всіх головних етапах його життя, як і в розвитку окремої людини, здавна було предметом наукових досліджень як мовознавства, так і ряду інших суспільних, а також природничих наук. Відомо, що мова є однією з складових частин, ознак самого ества народності, нації, однією з визначальних рис процесу формування цих людських спільностей. Мова є щедрим і надійним джерелом пізнання історії, життя народу; в ній зберігаються, в специфічному вияві, вікові надбання матеріальної і духовної культури народу — творця мови, а також, певною мірою, і здобутки інших мов, з якими вона контактує.

Не випадково до числа тих галузей знань, з яких повинна складатися «теорія пізнання і діалектика», В. І. Ленін зараховував, в колі інших наук, і історію мови¹.

Розвиток мови безпосередньо чи посередньо зв'язаний із розвитком, прогресом суспільства. Мова невпинно збагачується тим новим, що приносять з собою зміни в соціальному житті, тим, що дає бурхливий процес, зокрема, сучасної могутньої науково-технічної революції.

«Мовний розвиток,— писав один із представників світового мовознавства Ж. Вандрієс,— перебуває в тісній залежності від історичних умов; між мовним розвитком і соціальними умовами, в яких розвивається мова, є очевидна залежність. Розвиток суспільства спрямовує мову по якомусь певному шляху. Отже, ми вправі поставити питання, чи немає в історії мови ніби відображення історії культури. Проблема прогресу в мові, що розглядається з цього погляду, постає перед нами в зовсім новому світлі ...Прогрес мови зводиться до того, що кожна мова по можливості пристосовується до потреб тих, що розмовляють нею»². Разом з тим мова, будучи на високому рівні свого розвитку, стає не лише репрезентантом прогресу суспільства, а й приєднує в а ч е м його. Функціональні стилі літературної мови (словесно-художній, науковий, публіцистичний, діловий та ін.) в їх писемній і усній формі сприяють визначенню, осмисленню й засвоєнню нових досягнень науки, техніки, культури, поширенню знань, оволодінню ними як у колі фахівців, так і в широкому загалі мовців. Відомо, що досконала наукова мова сприяє логічному, продуктивному науковому мисленню, а мова художньої літератури, публіцистики формує також образну систему мислення, виробляє те співвідношення конкретного і абстрактного в сприйнятті світу і узагальненні, що й є ознакою людської психіки, самого процесу людського пізнання.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 337.

² Ж. Вандрієс. Язык. Переклад з франц., М., 1937, стор. 316, 321.

Можливо, нагадувати про все це є зайвою витратою часу, марним повторюванням відомих істин, наслідком якогось безпідставного побоювання про долю мови і мов у сучасному суспільстві. Але якщо це й так, то у зв'язку з наявністю певної недооцінки значення природної людської мови як чинника розвитку, прогресу, вдосконалення людини є потреба вияснити хоч би деякі аспекти цього питання.

Насамперед відзначимо, що в нашу добу науково-технічної революції, незважаючи на бурхливий розвиток інших засобів комунікації, природна мова не втрачає своєї ваги, своєї сили, необхідності. Звичайно, немає суніву в тому, що яким би всеосязним не було значення мови як засобу спілкування, все ж саме спілкування — як суспільний, соціальний процес — є поняттям і дією, ширшими, ніж мова. Відомо, що спілкування між людьми відбувається й за допомогою таких могутніх засобів, як мова різних мистецтв (музика, співи і їх знаки, живопис, скульптура, танці та ін.), математичні символи, різні системи сигналізації, коди, шифри тощо. На сучасному рівні розвитку наукового знання великого значення набувають «мови наук», алгоритмічні мови, що мають машинно-кібернетичне застосування і використання. Чи применшує все це вагу природної мови? Відповідь на це питання є однозначною і категоричною: мова була і залишається найважливішим, головним засобом людського спілкування, а всі інші — штучні, наукові засоби — будуються лише при допомозі природної мови і на основі вироблених в ній символів і знаків, зв'язків і співвідношень.

Отже, розвиток машинно-кібернетичних засобів спілкування, збільшення числа «мов наук» не применшують, не «знімають» значення природної мови, яка є властивістю самого ества людини, «її родова ознака; діяльність органів мови пов'язана з психічною діяльністю фізіологічно»¹. Мова є засобом розвитку людського мозку як органу психічної діяльності, її найвищої форми — мислення. Без словесних образів, асоціацій, без певного «мовного» виховання і функціонального тренування розвиток мозку неможливий. Отже, мовне виховання, уся система мовного збагачення людини, починаючи з дитячих років, є одночасно й процесом розумового її вдосконалення, формування її діяльності й поведінки.

Безперечно, що з розвитком науково-технічного прогресу, проникненням науки в усі сфери життя, зростанням оперативності її застосування неминуче створюються «мови науки», тобто властиві для певних галузей знання систем виразів, які є більш економічними, стислими, конденсованими, ніж природна мова (порівняймо хоча б «мову» математичних, хімічних, фізичних формул і под.). І хоч це, звичайно, спричиняє віддалення не лише «мови» якоїсь окремої науки, а й усього наукового стилю від літературної мови в її комплексі, все ж учені вже не можуть обійтися без своїх спеціальних засобів спілкування, бо, як вони самі говорять, «переклад на звичайну мову однієї формули забере кілька книг», «предмет науки вимагає однозначності інформативної», а образи літератури, мистецтва багатозначні, бо тут діє «великий принцип додатковості»².

У зв'язку з цим зростає потреба у виробленні надійного популярного наукового стилю, який допоміг би доступно повідомити найширшому читачеві, зокрема учневі, студентові, наукову інформацію в усій її складності.

¹ Див. В. М. Соковнин. Общение и его средства. У зб. «Сознание и общение», Фрунзе, 1968, стор. 13.

² Див. М. Азбель. О науке и ее языке. «Литературная газета», № 21, 22 травня 1968 р.

Однак, як свідчать, ті ж самі учені, формування спеціальних «мов науки» не знімає проблеми удосконалення загальної мовної культури вченого, повноти засвоєння ним природної мови, бо без цього неможливий самий процес сучасного складного мислення. Розглядаючи взаємозв'язки штучних мов з природною, проф. Л. А. Калужнин відзначає, що «мова математичної логіки виявилася недостатньо багатою, недостатньо гнучкою і не цілком адекватною фактичному мисленню математика...», бо «конкретна математична творчість посутньо відмінна від тієї її частини, яку можна виразити існуючими мовами математичної логіки»¹. Отже, математики, фізики, хіміки, медики й інші вчені, які вже зараз широко користуються «мовами» своїх наук, тобто формулами, кодами, шифрами, все ж мислять; творять в словесних образах природної мови, а вже результати цієї творчості повідомляють, викладають, формулюють для потреб різного призначення за допомогою спеціальних засобів. Таким чином, «мови наук» є лише доповненням до природної мови; засвоювати їх людина починає в основному в той період свого життя, коли процес її природного мовного виховання вже дістав фундамент і певне завершення, хоч, звичайно, цей процес триває стільки, скільки живе людина. Звідси випливає також завдання прищеплювати елементи «мов наук» учням ще з шкільних років, що й здійснюється при вивченні математичних, фізичних, хімічних дисциплін, граматики, хоч і без певної спеціальної настанови в цьому плані. Отже, учені — представники точних наук не нехтують багатогранними функціями природної мови, уважно вивчають зміни, що відбуваються в ній в період бурхливого соціального і науково-технічного прогресу, повністю усвідомлюють її велику, всеосяжну роль в житті суспільства.

Науково-технічний прогрес об'єктивно висуває ряд проблем мовного розвитку, потребує глибокого їх осмислення і вироблення певних наукових пропозицій щодо мовної практики суспільства надалі.

Коли говорити, зокрема, про прогнози розвитку наукового стилю літературної мови, то слід визнати, що вони окреслюються, на нашу думку, в таких напрямках: 1) створення нових і нових спеціальних «мов наук»; 2) дальше насичення основного наукового стилю мови спеціальною термінологією, дефініціями, словосполученнями прямого і метафоричного характеру, що відображають і позначають нові дані, відкриття, явища, факти наук; 3) вироблення ґрунтовного, серйозного стилю наукової популяризації знань, потреба в якому все більше зростатиме в міру віддалення основного наукового стилю від узвичаєних параметрів інформації.

Створення такого стилю наукових знань — це глибока наукова, педагогічна, лінгвістична і загальносоціологічна проблема. Адже саме він покликаний сприяти масовому оволодінню здобутками науки, науково-технічного прогресу, що сьогодні є однією з найголовніших підвалин руху суспільства по висхідній лінії.

Ще складніші процеси відбуваються в загальнонародній, загальноновживаній літературній мові як засобі писемної і усної комунікації, що охоплює всі сфери людського життя. До них насамперед належить втрата позицій діалектного мовлення, зростання ваги й монолітності літературного загальнонаціонального мовлення. Це яскраве явище соціального і науково-технічного прогресу пов'язане зі зміною соціального складу населення, розвитком освіти і зумовлене ними.

¹ Л. А. Калужнин. Язык для космических сообщений. «Вопросы философии», 1969, № 6, стор. 107, 114.

Як приклад наведемо такі дані про соціальний склад населення СРСР в певні періоди, які допомагають виявити й картину мовного розвитку в країні (таблиця¹). «Статистика показує також надзвичайно швидке зростання кількості працівників розумової праці. Загальне число людей розумової праці зросло в СРСР за останні 40 років в 10 разів (з 2,9 мільйона в 1926 році до 28,8 мільйона до початку 1968 року). Якщо такий темп збережеться й надалі, то ще через 40—45 років їх стане більше, ніж працівників фізичної праці. Для правильної оцінки цієї тенденції треба мати на увазі, що одночасно змінюється і характер фізичної праці, яка вбирає все більше елементів розумової праці, відбувається процес зближення рівнів освіти робітників, селян, службовців»².

	1913	1928	1939	1959	1967
Все населення (включаючи непрацюючих членів сімей), в тому числі:	100	100	100	100	100
робітники і службовці	17,0	17,6	50,2	68,3	77,34
колгоспне селянство і кооперовані кустарі	—	2,9	47,2	31,4	22,63
селяни-одноосібники і некооперовані кустарі	66,7	74,9	2,6	0,3	0,03
буржуазія, поміщики, торговці і куркулі	16,3	4,6	—	—	—

Усі ці чинники є міцною основою, що зумовила панівні позиції і монолітність літературної мови, зокрема усного літературного мовлення, і втрату попереднього значення діалектної стихії. Однак і в самій літературній мові в нових умовах відбуваються важливі зміни.

Насамперед це виявляється в інтенсивному процесі насичення загальноновживаного, так би мовити, побутового (індивідуального і соціального), фонду літературної мови термінологічною лексикою і фразеологією, яка із спеціальних галузей (разом із позначуваними поняттями) перейшла в сферу широкого вжитку. Сучасні загальномовні (не галузеві, спеціальні) словники фіксують цілі серії цієї лексики. Вона широко вживається не лише в науковій, а й у художній літературі, в тому числі поезії, і є ознакою (звичайно, при вмілому користуванні нею) розвиненого усного літературного мовлення; ці колись термінологічні поняття увійшли в метафорику загальноновживаної, загальнонародної мови.

Тут ми натрапляємо на не менш важливе питання про новий характер співвідношення в мові, в її семантиці елементів прямого і метафоричного вживання слів і словосполучень, або, як говорять філософи,— співвідношення раціонального і образного, чуттєвого.

«Загальна зміна світогляду і світовідчуття людини внаслідок науково-технічної і соціальної революцій,— пише З. Й. Файнбург,— повинна відбитися і в такій важливій сфері буття особи, як взаємовідношення раціонального і емоційного... Разом із загальною раціоналізацією світогляду і світовідчуття це неминуче викличе глибокі зміни

¹ Г. Глезерман. Социальная структура социалистического общества. «Коммунист», 1968, № 13, стор. 32.

² Там же, стор. 33.

в самому співвідношенні образного і раціонального сприймання світу особою»¹.

Коли взяти до уваги, що мова має величезне значення в пізнанні світу, в диференціації і систематизації спостережуваних явищ, предметів і речей, у створенні мислених образів, абстракцій, формуванні понять, категорій, то ще зрозумілішою стане важливість питання про виникнення нових рис у мові, в її стилях, у мовній практиці,— рис, пов'язаних із процесами науково-технічного і суспільного прогресу.

Особливо яскраве відображення ці процеси дістають як у писемному та усному різновидах мови в цілому, так і в її функціональних стилях, особливо в словесно-художньому.

В сучасній науковій, науково-популярній літературі, в пресі обговорюється твердження, ніби словесна форма інформації (в її писемному чи усному типі) в нинішній період розвитку суспільства є недосконалою, що вона відповідає більш примітивним рівням цивілізації¹. Відзначається, що письмо затримує рух думки, її спалахи; що думка, викладена на письмі, багато чого втрачає з тієї інформації, яка в ній закладена, а друковане слово часто нібито неспроможне передати процеси, що відбуваються в нашій свідомості.

Такі погляди безпідставно знецінюють, применшують роль писемної мови в мисленні. Адже відомо, що часто неясні, неоформлені думки, що становлять лише мерехтіння в свідомості певних словесних форм виразу, дістають свою яскравість, чіткість і силу тільки тоді, коли вони зафіксовані «пером». Тому нерідко письменники, вчені, мислителі буквально «кидаються» до столу, до пера, щоб зобразити те, що от-от рветься назовні, що може й відлетіти, потонути, загубитися, забутись... Зрозуміло, що не можна протиставляти усного слова писемному, бо в історії, в оцінках цих типів мови можна знайти чимало яскравих прикладів сили того й іншого. Але слід пам'ятати при цьому про вагу «специфічно письмового стилю, як стилю цивілізації...»². Очевидно, що нові засоби фіксації думки ще не можуть не тільки заступити письмо, а й зменшити його обсяг і значення, навіть при деяких його недосконалих моментах. Звичайно, наукові пошуки і в цій галузі слід захоплювати і підтримувати, як і справу машинного перекладу, що не вийшла ще із стадії експерименту і в багатьох дослідників не викликає оптимістичних прогнозів³.

У зв'язку з цим слід розглянути й питання про системи і форми зберігання та передачі інформації. Висловлюються думки, що книга — це не досконалий засіб втілення, концентрації і зберігання інформації, що й тут повинні бути застосовані індустріальні, машинні форми, що відповідають духові часу. В цьому, безперечно, є свій глибокий зміст, бо зі збільшенням кількості стелажів із книгами зростають і труднощі обслуговування читачів, зберігання книг як в індивідуальних, так і в публічних бібліотеках. Тому сучасні засоби зберігання знань (мікрокнига, пластик, плівка, перфокарта, звукова стрічка і под.) повинні дедалі удосконалюватись і поширюватись. Однак тут постає таке важливе питання: зберігання інформації — то вже справа «вторинна». Первинною є справа створення знань, інформації, а в зв'язку з цим слід

¹ Див. З. И. Файнбург. Перспективы научно-технической революции и развитие личности. «Вопросы философии», 1969, № 2, стор. 41.

² Пор. А. Горбовский. Закат печатного слова? «Неделя», 1969, № 36, стор. 21

³ Л. А. Булаховский. Виникнення і розвиток літературних мов. «Мовознавство», т. IV—V, стор. 121.

⁴ Див. детальніше: И. Бар-Хиллел. Будущее машинного перевода. «Вопросы языкознания», 1969, № 4, стор. 113—119.

поцікавитись (бо, до речі, це важливе питання зовсім не обговорюється), а як до цього ставляться самі творці знань, інформації, насамперед автори книг, статей? В якому вигляді вони хочуть бачити свої твори, цих своїх, образно кажучи, «дітей»? Чи «захоче» книга (з її важливим змістовим, естетичним, емоціональним, психологічним комплексом) зникнути, та ще й перед лицем інших засобів інформації, таких, як твори живопису, графіки, скульптури і под.? Тут знову впливає значення мови, як повновагомого засобу мислительного, зорового і слухового виховання особистості.

Звичайно, мова відіграватиме специфічну роль і при машинних засобах зберігання і передачі інформації. Але насамперед вона повинна виконати свою роль природного засобу процесу творчості, творення знань і розвитку особистості. Досконала мова — одна із найважливіших заporук суспільного прогресу, бо недосконала — в багатьох випадках накладає певні обмеження на мислення людини, на її інтелект.

Повертаючись знову до характеристики наукового стилю мови, відзначимо ще деякі важливі риси його розвитку в наш час. Відомо, що саме наукові стилі різних мов містять у собі більше елементів інтернаціоналізації, ніж інші. Цьому сприяє однозначність наукових понять, категорій в різних мовах, досягнута на сучасному рівні розвитку цих стилів, а також більша чи менша подібність самої наукової термінології (і термінологічної фразеології), яка хоч і має свої національні формотворчі особливості, але є зрозумілою (в більшій чи меншій мірі) для представників багатьох мов (тут, звичайно, велику роль і досі відіграє латинська мова або її рефлексії в сучасних європейських мовах, а також сучасна терміновтворчість в ряді мов міжнародного значення — англійській, російській, французькій, німецькій). В аспекті розвитку і вдосконалення наукового стилю кожної національної мови слід підкреслити наявність двох виразних тенденцій: вироблення і завоювання елементів інтернаціонального фонду наукової термінології і, паралельно з цим, розвиток термінології в національних формах словотвору, зокрема шляхом термінологізації власної національної лексики, яка не мала до цього термінологічної функції. Процес термінологізації загальної лексики національної мови стає дедалі інтенсивнішим в міру поширення знань, посилення впливу науково-технічного прогресу в усьому нашому житті.

Проте лишаються дійовими й зараз класичні вимоги до наукового стилю: насиченість інформацією, ясність, чіткість, зрозумілість, однозначність і економність. Намагання піднести якусь елементарну, шаблонну, давно відому істину чи думку до вищого рівня і видати її за нову шляхом безладно-бурхливого потоку ніби спеціальної, модерної лексики і фразеології зустрічає осуд і глузування. Знову згадується «голий король», коли знято з нього крикливий одяг словесного маскування.

Як підкреслюють учені, справжній науковий стиль мови за будь-яких обставин не повинен бути гелертерським, за яким часто приховується звичайна мовна малокультурність і відсутність фахової підготовки, а фундаментально змістовним, зрозумілим, логічним і естетичним.

Ще складніші процеси відбуваються в сфері словесно-художнього стилю літературної мови, або мови художньої літератури, яка, будучи невід'ємною частиною національної літературної мови, відіграє, крім суто специфічної, велику роль у всьому процесі суспільного, зокрема науково-технічного прогресу. Вона є не лише засобом відображення, обсервації і фіксації тих змін, що

відбуваються в усіх стилях літературної мови, того нового, що динамічно розвивається в усіх сферах комунікації — в державно-політичній, виробничій, науковій, культурно-освітній, у побуті, а разом з тим і прискорювачем цього прогресу, його дійовим фактором. І якщо науковий стиль мови насамперед пов'язаний із творенням нової термінології, фразеології, специфічних синтаксичних конструкцій, навіть певною мірою образності в цій сфері, відображаючи явища «віку електроніки і космонавтики» і сприяючи цим їх розвитку і угрунтуванню, то художньо-мовний стиль є, по-перше, тим підґрунтям, яке готує саме мислення людини до сприйняття наукової термінології; по-друге — важливим чинником словотворчих моделей та засобів і для мови наукової; по-третє — надійним і багатогранним каналом інформації, впровадження в життя народу нових рис і явищ соціального і науково-технічного прогресу, як і взагалі мовного виховання суспільства, тобто в широкому плані — могутнім засобом пізнання дійсності.

Але щоб бути дійовим фактором, прискорювачем суспільного прогресу, мова художньої літератури повинна бути провідником нових ідей і нових явищ в їх новому словесно-образному і словесно-термінологічному виразі. Примітивізм, архаїзація мовних засобів, хоч би як вони прикривалися машкарою «національного духу», є лише гальмом суспільного прогресу самої мови, бо збіднюють її в найелементарніший спосіб. Привабливість, краса і сила сучасної мови досягається не штучною концентрацією раритетів, архаїзмів, а створенням таких мовних засобів (лексика, термінологія, фразеологія, образність), які здатні були б відобразити, передати всю складність понятійної, естетичної системи нашої епохи, щоб бути на рівні культури найрозвиненіших мов світу. Боротьба за культуру рідної національної мови полягає в розвитку, в розбудові цієї мови засобами сучасності з використанням скарбів мовотворчого генія народу і попередніх часів, а також тих потенціальних можливостей і ресурсів мови, які допомагали б виразити сучасний духовний розвиток усього людства, окремої нації, відобразити сучасний прогрес. Збереження мовних скарбів минулого повинно поєднуватися з розбудуванням мови, її збагаченням і рухом вперед.

Проте новаторство в художній мові не має нічого спільного із захащенням її технічною, абстрактною термінологією, перелік якої наперед складається ніби для того, щоб надати рис «модерності», «вченості» творові художньої літератури. Словник допомагає талантові, але не рятує від мистецького безталання. Іво Андрич справедливо відзначає, що «холодне вивчення словника, безпристрасне дослідження, вигадання і жонгливання незвичними словами не веде ні до чого і що найбільша вправність у цьому не дає художнього твору, а в найкращому разі виникає курйозний експеримент. Мистецтво твориться не такими словами і дістає життя не від них, а від тих, які в кращі хвилини виривають з нашої свідомості і дають тіло і душу нашій думці чи нашому почуттю. Але щоб цього досягти і щоб у відповідний момент знайти потрібне слово, ми повинні добре знати мову, якою пишемо, бути у близькому і постійному зв'язку з нею, притому більше й інакше, ніж інші люди. З більшою наполегливістю і відповідальністю»¹.

Мова художньої літератури діє своїми специфічними засобами трансформації, осмислення, образно-метафоричного вживання термінології і фразеології. І хоч часто науково-технічна термінологія і фразеологія вживаються в мові художньої літератури в своєму прямо-

¹ Іво Андрич. Нотатки про слово. «Мовознавство», 1968, № 1, стор. 41. Переклад із сербохорватського журналу «Izraz», Сараєво.

му значенні (мова художньої літератури є могутнім засобом їх пропаганди, тлумачення, розуміння, апробації), в художньому творі, особливо в поезії, ці мовні компоненти діють в образно-символічному плані, в плані «своєї логіки»¹.

Отже, новаторство мови художньої літератури як засобу суспільного прогресу передбачає гармонійне поєднання в її структурі життєздатних компонентів минулих часів із могутньою, багатогранною словотворчістю сучасності, з мовною філософією і естетикою нашого віку. Тут поєднується художній світогляд митця і наука, прогрес суспільства. Розрив між наявністю мовних засобів виразу нових понять і бурхливим зростанням, багатством самих понять завжди був проявом суперечності розвитку громадської і наукової думки, і одне з завдань передових письменників, громадських діячів, учених, публіцистів, передової інтелігенції взагалі полягає в тому, щоб переборювати і відкидати тенденції націоналістичної обмеженості, архаїзації, раритетності, прокладати шляхи новому, покликаною новими процесами розвитку мови, зумовленими соціальними змінами в житті народу.

Цей розрив стає особливо помітним тоді, коли складні соціальні і науково-технічні ідеї, явища сучасності, її високий інтелектуальний рівень письменник зображує убогою, примітивною мовою, не виходить за межі банальної, притертої образності, словесної сірості. Яскраво помітний він і в перекладі, коли вагомі мовні цінності іншого народу передаються незграбними, зниженими засобами мови перекладу. Така практика насамперед знижує престиж національної мови перекладу, дезінформує світ про творчі можливості цієї мови, а насправді ж свідчить про мовну убогість і безвідповідальність перекладача, що намагається нав'язати авторів свої смаки. Звичайно, такі тенденції є не прогресом, а регресом у мовній практиці, бо вони не відповідають сучасному історичному етапові в розвитку, наприклад, української мови.

Проблеми прогресу в мові стосуються і великих визначальних періодів в її історичному розвитку, що формують самий її характер, і внутрішніх структурних змін у ній.

Марсель Коен, розглядаючи це питання в історичному плані, наводить такий приклад: «Важливу роль при вивченні мови відіграло визнання етапів в її еволюційному процесі, що числиться віками і тисячоліттями. Так, наприклад, між стародавньою латинню і сформуванням старофранцузької мови, дуже від неї відмінної, лежить період у тисячу років, а між староукраїнською і сучасною французькою мовою, мовою зовсім іншої будови,— 500 років»².

Але в певних історичних умовах, коли відбувається інтенсивний суспільний розвиток, такі періоди мають менший обсяг. Так, наприклад, між древньоруською мовою (X—XIII ст.) і староукраїнською, книжною мовою (XIV—XVII ст.) лежить період, схематично відряховуючи, у 200 років, а між староукраїнською (XVII—XVIII ст.) і «новою» українською, тобто мовою, угрунтованою на основі народно-розмовній (кінець XVIII—початок XIX ст.),— 100 років. Відстань у розвитку української мови від її стану в дожовтневий період до сучасного, який характеризується гармонійним розвитком усіх її фундаментальних функціональних стилів, наявністю багатогалузевої наукової

¹ Див. детальніше: Г. Ф. Хильмн. Логика поэзии. «Вопросы философии», 1967, № 11, стор. 111—119.

² Марсель Коен. Развитие науки о языке. В кн. «Наука и человечество», М., 1968, стор. 68.

термінології, що відображає рівень знань кінця ХХ ст., характеризується високим рівнем її усного і писемного мовлення, її культури і багатства найрозвиненіших мов світу, обчислюється в 40—50 років радянського періоду її життя.

Прогрес у мові заціпає і такі її сторони, як граматична будова, темпи мовлення та ін. Естетика лаконізму, інтелектуалізм, насиченість інформацією, добір чіткого словосполучення, вдалого, міцного керування, сполучення слів і под. витискують важку і незграбну конструкцію¹, дешеvu вуалізацію думки та ін.

Проблеми суспільного прогресу мови в нашу епоху бурхливої науково-технічної революції стосуються як країн з однаціональним складом населення (принаймні в основному співвідношенні), так і країн багатонаціональних, багатомовних. У другому випадку до питань прогресу окремої мови, які ми намагалися викласти, долучаються надзвичайно важливі з фахового лінгвістичного боку і з боку соціально-політичного питання розвитку мов у багатомовній державі, їх правового і громадського статусу, зовнішніх і внутрішніх можливостей їх розвитку, функціонування і вдосконалення як мов національних, самобутніх.

Радянське мовознавство вже ґрунтовно висвітлило науково-теоретичні основи і реальну практику розвитку мов соціалістичних націй у багатонаціональних державах таких, як СРСР, Югославія, частково Польща, Румунія та ін.² Прогрес у розвитку мов соціалістичних націй характеризується забезпеченням їх розквіту, розвитку їх потенціальних, самобутніх можливостей і ресурсів правовими узаконеннями, конституціями держав, реальними умовами для глибокого наукового вивчення їх в академіях, вищих навчальних закладах, широкого навчання цими мовами в системі середньої і вищої освіти, для багатогранного їх функціонування в державно-політичних, матеріально-виробничих, культурно-освітніх, науково-технічних, побутових і ін. Однією з закономірностей цього прогресу є зростаючою національною мовою наукових і технічних понять, у яких користується сучасне людство, і створення для них лексико-фразеологічних позначень і найменувань з національно-самобутніх, національно-самобутніх, так і інтер-національних термінів. Забезпечуючи дальший розвиток мови, кожна мова розвиває як свою мову, так і національну мову поряд з цим використовуючи здобутки й цінності інших мов.

Однією з досвідчених концепцій розвитку мов і її зв'язку з мисленням є теорія Б. Уорфа, який вважає, що в різних мовах можуть існувати неоднакові поняття та категорії мислення, бо «основа лінгвістичної системи певною мірою наперед визначає пов'язаний з нею світогляд...». «Сутність всесвіту, — говорить Б. Уорф, — похідна від тієї мови, якою про неї говорять»³. З цієї концепції випливає, що і характер мислення, і понятійний фонд, і філософські системи залежать від структури мови. Люди мислять і діють, згідно з цією концепцією, залежно від структури їх мови.

¹ Див. про це детальніше: Л. А. Булаховський. Походження та розвиток мови. Харків, «Червоний шлях», 1925, а також: А. Мартіне. Основы общей лингвистики. Гл. 6. Вопросы языковой эволюции. 6—3. Появление новых функций. У кн. «Новое в лингвистике». Вып. III. М., 1963, стор. 528, 531.

² Див. видання: Языки народов СССР. Главн. ред. акад. В. В. Виноградов, т. I—V, М.—Л., 1966—1968; Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., 1966; І. К. Білодід. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967 (рос. мовою — 1969).

³ Див. у кн. «Новое в лингвистике». Вып. I. М., 1960, стор. 200.

Марксистсько-ленінське мовознавство, визнаючи активну роль мови у процесі пізнання, словесний характер людського мислення, не отожднює мислення і мови, бо мова є засобом, знаряддям мислення, вираження світогляду і не може визначати змісту самого мислення і характеру світогляду. Безпідставність твердження про те, що філософські системи визначаються характером мови і що єдині поняття в різних мовах неможливі і т. д., доводиться хоча б тим, що, як показує практика в багатьох випадках, на одній і тій же мові створені суперечливі філософські концепції, а на різних мовах діють єдині філософські погляди, міцності і стрункості яких не перешкоджають національній відмінності мов. Адже існує загальнолюдська логіка побудови думки, ряд важливих законів логіки і форм мислення та форм виразу понять — з національною, звичайно, специфікою, якої не можна відкидати, бо мовне оформлення думки національними засобами має, звичайно, свої певні відмінності, які, однак, не порушують основних законів логіки мислення, основного понятійного фонду людства, об'єктивного змісту мовних одиниць в різних мовах¹.

Погляди Б. Уорфа і подібні до них², здається, ніби «захищають» національний дух мов, однак насправді, крім ідеалістичного тлумачення самої суті зв'язку мови й мислення, абсолютизації ролі мови в процесах мислення і діяч людей, ці концепції хибні ще тому, що роз'єднують світогляди людей, не припускають єдності дій і прирікають народи, які з певних історичних причин, зокрема колоніального гноблення, відставали в культурному рівні, зокрема у розвитку своїх мов, оволодінні фондом понятійних категорій сучасної науки, політики, виробництва і т. д. (це деякі народи Півночі, Африки, індійці США та ін.), на існування в замкненому колі «своєї мови», структура якої ніби наперед і назавжди визначила й коло «їхніх» понять, межі «їхнього» світу.

Передова наукова мовознавча думка відкидає твердження про те, що прогрес у певних мовах (а також і прогрес у культурі, в мисленні) неможливий через їхню нібито недосконалу, природно й історично «необдаровану» структуру, «Неможливо зв'язати певні типи граматичної структури мови,— відзначає Б. Гавранек,— з «прогресом»; однак існує таке становище, що певний тип структури поступово перестав відповідати потребам спілкування, що змінюються. Кожний тип має певні межі; коли ці межі досягнуті, мова ніби заходить у глухий кут і тому з'являються елементи нового типу... Ця проблема є багато складнішою щодо звукового і граматичного рівнів, ніж щодо рівня лексично-семантичного»³. Отже, кожна мова має можливість удосконалювати всі рівні своєї структури і досягати прогресу, виразні наслідки якого особливо помітні при сприятливих умовах розвитку мови і мов.

Про це переконливо свідчить розвиток мов у соціалістичній країні — в Радянському Союзі, всі народи і народності якого, що були пригноблені в старій Росії, в нових умовах — на основі здійснення ленінської національної політики — розвинули свої мови і на цих мовах засвоїли все багатство сучасного понятійного світу.

¹ Про об'єктивний зміст мовних одиниць див. детальніше: Ноель Мулу. Структурные методы и философия науки. «Вопросы философии», 1969, № 2.

² Детальну критику поглядів Б. Уорфа див. у кн.: Проф. Г. А. Брутян. Гипотеза Сепира—Уорфа. Ереван, 1968.

³ В. Навганек, Zaverenyj projev. В кн. «O vedeckem poznání soudobych jazyku». Praha, 1958, стор. 281—289. Пор. також: А. Мартине. Основы общей лингвистики. Гл. 6. Вопросы языковой эволюции. I. Изменения социальные и изменения языковые. II. Принцип экономии в языке. В кн. «Новое в лингвистике». Вып. III., М., 1963, стор. 528—532, 538.

В капіталістичному світі пригноблені народи активно борються за право на розвиток своїх мов і за єдність людей доброї волі, якими б мовами вони не говорили.

Створення інтернаціонального, спільного мовного фонду, зокрема в наукових стилях, є однією з закономірностей сучасного прогресу в розвитку мов. Вживання поряд з рідною національною мовою і мови міжнародного чи міжнародного спілкування, тобто явище двомовності і тримовності, також є важливою закономірністю прогресу, розвитку мов в нашу епоху. Характерною і визначальною особливістю прояву цієї закономірності в радянському соціалістичному суспільстві є те, що практика білінгвізму не призводить до зменшення престижу і ваги національних мов, розвиток яких забезпечується всією природою соціалістичного ладу, зокрема принципами рівноправності мов, державною і науковою підтримкою їх розвитку, що відображено в Програмі КПРС і конституціях СРСР і союзних республік.

Зовсім інше становище наявне в капіталістичному світі, однією з соціальних несправедливостей якого є ігнорування і придушення національних мов. Боротьба народів, що входять до складу таких держав, як Англія, Канада, США, ряду країн Африки, Азії, Південної Америки, за свої національні мови набуває чисто гострих форм, будучи невід'ємною частиною загальної національно-визвольної боротьби. Рівноправність і розвиток національних мов є однією з програмних вимог комуністичних і робітничих партій світу.

Складні питання мовного розвитку постають перед країнами Африки, Азії, які в недавньому минулому визволилися чи визволяються з-під колоніального гноблення. Основним їх завданням є розвиток рідних мов народів, створення їх писемності, вироблення літературних мов і прилучення їх до кола високорозвинених мов світу. Поряд з цим народи цих країн використовують і цінності, здобутки високорозвинених мов світу, таких як англійська, французька та ін. Широко вивчається в країнах світу російська мова, мова високої, соціалістичної культури, передової науки, ідей миру, демократії, соціалізму¹. Як свідчать, наприклад, громадські діячі і письменники, учені країн Африки, Азії, двомовність у цих країнах допомагає у вихованні інтелігенції, у розвитку освіти, культури і науки, у прилученні до культурних і наукових знань, вироблених людством².

Проблема мовного прогресу в одному з своїх аспектів безпосередньо пов'язана з питанням про міжнародні мови як засіб широкої міжнародної комунікації.

«Переваги міжнародного засобу спілкування самоочевидні. Створення міжнародної мови.— пише Л. Блумфілд,— не потягло б за собою відмовлення від рідних мов тих, що розмовляють ними; це значило б тільки, що кожний народ мав би немало людей, що володіють як іноземною міжнародною мовою»³. Л. Блумфілд вважає, що штучні мови типу есперанто не матимуть у цій справі успіху і що людство віддасть перевагу якійсь природній мові, причому такою мовою він, ігноруючи вагу інших міжнародних мов (російської, французької, іспанської, та ін.), називає англійську мову, хоч і відзначає, що її поширенню перешкоджає її «нерегулярна система орфографії»⁴. Однак у вченого

¹ Див. В. Г. Костомаров, П. Н. Денісов, П. В. Веселов. Русский язык в современном мире. (Доклад на Международной конференции МАПРЯЛ, 22—28 августа 1969 г.). Изд-во Моск. у-та, 1969.

² Див. Бернар Дадье. Люди между двумя языками. «Иностранная литература», 1968, № 4, стор. 245—248.

³ Л. Блумфілд. Язык. Переклад з англ., М., 1968, стор. 556.

⁴ Там же, стор. 557.

вистачає професіональної мужності визнати велике значення національних мов. Свої міркування з цього приводу він резюмує в такий спосіб: «Рух за створення міжнародної мови становить спробу зробити мову більш широко застосовуваною і кориснішою. Можна було б чекати, що лінгвісти спробують також збільшити корисність мови, спираючись на внутрішні ресурси і відбираючи такі мовні форми, що приведуть до адекватних реакцій у практичному житті. Однак, очевидно, всі мови досить гнучкі, щоб забезпечити тих, що розмовляють ними, такими формами, і не потребують штучної допомоги. Ми можемо створювати наукові терміни і давати їм визначення за своїм розсудом; математичні міркування можна перекласти на будь-яку мову. Проблема тут пов'язана не з структурою мови як такої, а з практичним її застосуванням»¹. Математизація науки, на думку Л. Блумфілда, не заперечує ролі природних мов, бо зрештою математика, якою б складною (навіть «містичною») вона не була, все одно має вербальний характер, тобто усі математичні міркування здійснюються в звичайних мовних формах.

Як один із прикладів прогресу в мові ученій наводить такі явища, як зміни в бік «укорочення слів і впорядкування їх побудови: звукові зміни роблять слова коротшими, а зміни за аналогією заступають нерегулярні утворення регулярними»².

Ці свої в основному правильні міркування Л. Блумфілд закінчує, на жаль, сентенціями в дусі згадуваної вже теорії, що гіперболізує природу мови: «... можна сподіватися, що в недалекому майбутньому вивчення мови допоможе нам розуміти вчинки людей і керувати цими вчинками»³.

Отже, прогрес у розвитку мови і мов народів світу в сучасну епоху охоплює багатоманітні і широкі проблеми суспільного життя. М. Коен відзначає, що «мова як явище суспільне не може бути повністю вивчена без систематичного дослідження соціальних факторів — на цій основі почала формуватись соціологічна лінгвістика, або соціолінгвістика»⁴. Мови і в сучасну епоху соціального і науково-технічного прогресу не втрачають своєї ваги, свого значення як могутнього чинника спілкування, пізнання, розвитку і виховання людини, її мислення і психіки. Вони й надалі залишаються могутнім засобом і прискорювачем суспільного і науково-технічного прогресу. Тому завдання лінгвістичної і соціологічної науки в широкому розумінні — глибоко досліджувати процеси і явища мовного розвитку сучасності з метою теоретичних узагальнень і практичних висновків щодо піднесення культури мови і її загального прогресу.

* * *

Одним из важнейших социальных результатов общественного и научно-технического прогресса, исследуемых и прогнозируемых наукой, в частности лингвистикой, является языковое развитие общества, характер изменений в языке в его движении в будущее. Современная мировая лингвистическая и социологическая наука (например, в лице таких ее представителей, как Ж. Вандриес, М. Коэн, Л. Блумфилд, Б. Гавранек и др.) подчеркивает, что характер происходящих в языке изменений во многом зависит от потребностей жизни современного общества и определяется ими. Эпоха бурного научно-технического прогресса вызывает к жизни новые явления в

¹ Л. Блумфилд Згадана праця, стор. 557.

² Там же, стор. 559.

³ Там же.

⁴ Марсель Коэн. Згадана праця, стор. 73.

языковой области: глубокая спецификация научного стиля, что влияет и на стиль словесно-художественный; создание «языков наук», алгоритмических языков, кодов, шифров, символов, знаковых систем. Однако эти новые виды и формы коммуникации не уменьшают значения естественного языка, который остается главным средством общения людей и фактором развития самого органа мышления — мозга. В новых средствах создания и хранения информации, знаний книга, письменность играют и будут играть большую роль. Проблемы общественного и научно-технического прогресса в их преломлении в языковой области имеют свою специфику в странах с однопациональным (в основном) населением и странах многонациональных. Развитие языков социалистических наций в СССР служит примером разрешения языковых проблем для многих стран мира. Марксистско-ленинское языкознание свои научные выводы противопоставляет идеалистическим теориям семантизма, «лингвистической философии», абсолютизирующим языковые явления и факты, считающим, что «философские системы», поведение и взгляды людей зависят от структуры их языков (Б. Уорф и др.). В связи с этим отбрасываются как научно несостоятельные утверждения о том, что «отставшие» в своем развитии языки не способны воспринять современный сложный и многогранный понятийный фонд мировой цивилизации, так как ограничены кругом «своего мира», своей якобы исторически «неодаренной» языковой структурой. Как показывает исторический опыт, языки народов мира, независимо от их структуры, в благоприятных условиях достигают в своем развитии высокого уровня, совершенства. Развитие и совершенствование языков народов мира при усилении, наряду с этим, функций и роли языков межнационального и международного действия является одним из ведущих процессов языкового развития мирового общества в нашу эпоху интенсивного общественного и научно-технического прогресса.

Людина як суб'єкт виробництва

У марксистській літературі вважається загальновизнаним, що головною продуктивною силою процесу виробництва є людина. Однак при аналізі внутрішньої взаємодії елементів виробництва деякі автори роблять висновок, що визначальним елементом виступає не людина, а знаряддя, засоби праці¹, і, таким чином, теза про панівну роль людини втрачає свій сенс².

Для підкріплення цієї позиції посилаються навіть на «Капітал», в якому К. Маркс нібито виділив засоби праці (знаряддя виробництва) як визначальний елемент продуктивних сил³. Однак такі посилення абсолютно безпідставні, бо у К. Маркса ні в «Капіталі», ні в інших працях немає подібних висловлювань. Навпаки, і в «Капіталі», і в інших творах К. Маркс розвиває концепцію провідної ролі людини в системі продуктивних сил⁴. Досить чітко ця думка формулюється вже у підготовчих рукописах до «Капіталу»: «Істотний фактор процесу праці,— пише К. Маркс,— це сам робітник»⁵. У самому ж «Капіталі», у параграфі «Процес праці», К. Маркс прямо підкреслює, що визначальним моментом є не знаряддя праці, а людина, людська діяльність. «Праця,— пише К. Маркс,— є насамперед процесом, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою»⁶. Що ж до засобів праці, то їм К. Маркс відводить службову, допоміжну роль. «В процесі праці,— відзначає він,— діяльність людини з допомогою засобу праці викликає наперед намічену зміну предмета праці»⁷.

Перевага, яку К. Маркс віддає людині, пояснюється просто. «Праця,— говорить він,— це власна життєдіяльність робітника, прояв його власного життя»⁸. Природно, що сам робітник (людина) виступає як визначальний фактор цього процесу, а засоби праці, разом з предметами праці, утворюють об'єктивні умови трудового процесу, тобто те середовище, в якому і за допомогою якого діє людина.

¹ «В продуктивних силах втілений об'єктивний речовий елемент — знаряддя праці і предмет праці, причому першим належить головна роль у продуктивному впливі людини на природу, і ним визначається сила продуктивних потенцій людини. Звідси випливає визначальна роль знаряддя праці в системі продуктивних сил» (Я. А. Кронольд. Законы политической экономии социализма. М., 1966, стор. 47).

² Єдиним винятком є підручник «Диалектический материализм», М., 1967, де на стор. 169 написано: «Визначальним елементом продуктивних сил ...є все ж таки сама людина».

³ «Він (тобто Маркс.— І. Я.) виділяє знаряддя праці як визначальний елемент». (Б. А. Чагин і А. Г. Харчев. О категориях «производительные силы» и «производственные отношения». «Вопросы философии», 1958, № 2, стор. 12).

⁴ Ми вже звертали на це увагу у статті «Про внутрішню діалектику розвитку продуктивних сил», (зб. «Некоторые вопросы исторического материализма», Ростов-на-Дону, 1962).

⁵ Архив Маркса и Энгельса, т. II (VII), стор. 188.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

⁷ Там же, стор. 178.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 416.

Але, можуть заперечити нам прихильники визначальної ролі знарядь праці у виробничому процесі, думка, що людина, а не засоби праці, визначає хід виробництва, суперечить матеріалістичному принципу, який вимагає визнання первинності зовнішнього середовища. Дійсно, філософії відома точка зору, що навколишнє середовище (а до нього належать і засоби праці) визначає діяльність людини. Проте таку думку поділяв не Маркс, а Фейербах. Саме Л. Фейербах вважав, що у взаємодії «людина — природа» активною стороною виступає природа, зовнішнє середовище, а людина є лише її продуктом. Історичний матеріалізм К. Маркса виходить з протилежного принципу. Про це недвозначно заявив К. Маркс ще у своїх «Тезах про Фейербаха»: «Матеріалістичне вчення про те, що люди є продукти обставин і виховання, що, виходить, люди, які змінилися, є продукти інших обставин і зміненого виховання, — це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми і що вихователь сам повинен бути вихованим»¹.

Марксом, у взаємозв'язку людини з речами (і, зокрема, з ці) активною стороною виступає людина, і тому вона підчі. «Вона, — говорить К. Маркс про людину, — користується, фізичними, хімічними властивостями речей для того, що до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на Засоби ж праці виконують у виробничому процесі роль, неначе подовжених органів людського тіла. К. Маркс і праці разом з предметами праці «продуктивними органі людини»², помічниками людини в її діяльності, впливу на зовнішній світ. Вони виступають «як функціонал... означені, речові фактори доцільно діючої робочої сили»⁴.

Щоправда, прихильники визначального впливу на життя людини зовнішнього середовища можуть заперечити, що, мовляв, засоби праці — це не просто природа, а олюднена природа, продукт людської діяльності. Проте підкорення продуктам власної праці означає підкорення не зовнішньому середовищу, а самому собі (точніше, власній діяльності), бо зовнішнє середовище у даному випадку є моментом людської діяльності, її продуктом, матеріалом й засобом. Не воно саме по собі впливає на людину; фактично людина, за допомогою певних властивостей зовнішнього середовища, що випикли завдяки людській діяльності, впливає сама на себе. «Весь об'єктивний світ, «світ матеріальних благ» відступає тут на задній план тільки як момент, тільки зникаючий і все знову і знову створюваний прояв суспільної виробничої діяльності людей»⁵.

Вихідним принципом історичного матеріалізму є положення про те, що людину відрізняє від тварини (і від фейербахівської абстрактної людини) не лише існування штучного середовища, що складається з продуктів людської праці, але в першу чергу особливе, протилежне тваринному, ставлення до зовнішнього середовища. Людина виступає активною стороною у взаємодії з природою (в тому числі і з олюдненою природою), а речі, засоби виробництва — «як предметний момент живої праці, підпорядкований живій праці»⁶, «тільки як п'єдестал тощо, створений для праці самою працею»⁷. Засоби виробництва, під-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

³ Там же, стор. 355.

⁴ Там же, стор. 192.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 259.

⁶ Там же, стор. 268.

⁷ Там же.

креслює К. Маркс, «є такими предметами, якими праця вільно розпоряджається. Вони виражають тільки те відношення, в рамках якого праця привласнює собі створений нею самою — принаймні створений в цій формі — предметний світ...»¹. Отже, для людини, для її маніпуляції з речами байдуже, чи ці речі — продукт праці, чи тільки природи. «Вступаючи як засоби виробництва в нові процеси праці,— вказує К. Маркс,— продукти втрачають характер продуктів. Вони функціонують тут уже тільки як матеріальні фактори живої праці... Та обставина, що льон і веретено є продукти минулої праці, так само не має значення для самого цього процесу, як для акту харчування не має значення та обставина, що хліб — продукт минулої праці селянина, мельника, пекаря і т. д.»². В самому процесі праці об'єктивні її умови (засоби і предмет праці) підкорені людині. К. Маркс робить висновок: «Сама праця виступає тут як пануюча над ними діяльність»³.

Визнання людини вирішальним елементом виробництва не є поступкою суб'єктивізму. У «Капіталі» людина названа суб'єктивним фактором праці. Але К. Маркс розуміє суб'єкта матеріалістично, як практично діючу людину, наділену свідомістю, а не якусь самостійну духовну сутність. Безглуздо було б гадати, що людина діє тільки як духовний фактор виробництва, і, виходячи з цього, матеріальним фактором вважати лише засоби виробництва. Адже засоби виробництва — це не просто матеріальний, але й речовий, предметний бік продуктивних сил (сама такої термінології й дотримується К. Маркс). Називаючи трудівника на відміну від речових елементів суб'єктивним фактором, суб'єктивним елементом, К. Маркс тут же пояснює, що він має на увазі робочу силу, живу, безпосередню працю, тобто практичну, матеріальну діяльність людини. І хоч людина виступає передусім як одухотворена свідомо істота, це не позбавляє її можливості бути матеріальним фактором виробництва. Тому дискусія про те, який бік продуктивних сил вважати провідним: людський чи речовий, не пов'язана з розв'язанням основного гносеологічного питання⁴.

Дослідники, які надають вирішального значення у виробничому процесі знаряддям праці, звертають увагу на те, що саме ці знаряддя безпосередньо обробляють предмети праці. І тому вони вважають їх активними учасниками продуктивного процесу. Оскільки ж знаряддя активні, то, робитися висновок, вони й визначають характер виробництва і взаємодії людини з природою.

Дійсно, стосовно предмета праці знаряддя її — активне. Але ця активність притаманна йому не споконвічно, не є його природною властивістю. Знаряддя одержує її від людини. Справжньою активністю у процесі праці, тобто здатністю приводити у рух елементи виробничого процесу, володіє тільки людина. У цьому її специфіка, перевага як головної продуктивної сили. Засоби праці самі по собі такої активності не виявляють. Інакше, підкреслює К. Маркс, нам довелось б говорити про те, що машини «працюють». До речі, вульгарна політична економія це й твердить. «У повсякденному житті говорять про працю робочої худоби і робочих машин, а поетична мова допускає і такі мовні звороти,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 257.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 180.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 257.

⁴ «Коли аналізується взаємозв'язок між продуктивними силами і виробничими відносинами або між знаряддям праці і людиною, то не ставиться питання про відношення матеріального й ідеального, про їх протиставлення у межах основного питання філософії» (П. В. Копинин. Уловки и маневры наших критиков. «Вопросы философии», 1964, № 12, стор. 121).

як: залізо трудиться під час розжарювання, або: залізо трудиться, коли воно стогне під ударами молота»¹. Активність знаряддя — не його власна властивість, це передача активності трудової людини. Оскільки поза дією людини знаряддя таке ж пасивне, як і предмет праці, то, щоб примусити знаряддя працювати, бути активним, людині доводиться переборювати його «мертву предметність»². Ось чому К. Маркс відзначає, що в особі і предмета, і засобу праці «пасив праці протистоїть її активу»³.

Визначальна роль людини стосовно речових елементів виявляється у різних аспектах. Їх фіксує К. Маркс у «Капіталі», передусім наголошуючи, що саме людина створює продуктивні сили, в тому числі й засоби праці. Той або інший матеріальний предмет не може сам по собі стати фактором виробництва (тобто продуктивною силою). Щоб включитись у виробничий процес, він повинен бути спрямований — безпосередньо або через інші предмети — людською працею. «Він, — вказує К. Маркс, — набуває цих властивостей як продукт людської праці»⁴. Саме людина з'єднує елементи продуктивних сил в діючу систему і приводить її в рух. «Жива праця повинна охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити їх з тільки можливих у дійсні і діючі споживні вартості»⁵. Причому приведені у рух речові елементи аж ніяк не набувають внаслідок цього здатності незалежно функціонувати у виробництві. «Попередня праця, — застерігає К. Маркс, — чи у формі засобів праці чи матеріалу праці, може мати яку-небудь корисність (продуктивну корисність) завжди тільки в контакті з живою працею як її предметний момент»⁶. Інакше кажучи, людина (її робоча сила) виступає як постійна рушійна сила виробництва.

Деякі дослідники продуктивних сил вважають, що знаряддя праці своїми властивостями диктують людині спосіб дії, а людина начебто лише пристосовується до тих знарядь, з якими працює⁷. Безумовно, не можна повністю заперечувати, що знаряддя виробництва — і взагалі речові елементи — впливають на людську діяльність. Адже праця — це в найзагальнішому вигляді взаємодія людей і речей (засобів виробництва), і характер цієї взаємодії залежить не тільки від людей (головної продуктивної сили), а й від речових елементів. Однак було б невільно думати, що речові фактори впливають на процес праці вирішальним чином. «Вони, — зазначає К. Маркс, — зовсім не виражають ніякого іншого панування цих речей над працею, крім тієї обставини, що діяльність повинна пристосовуватись до свого матеріалу, — тому що інакше вона не була б доцільною діяльністю, працею»⁸.

А ось засоби праці в усьому залежать від людини. Саме вона своїми руками, своїми практичними діями визначає властивості засобів праці та характер їх застосування. Звичайно, панування виробника над речами і зокрема над засобами своєї праці не абсолютне. Воно обмежене рамками, які поставила природа, точніше — властивостями того або іншого предмета. Але технологічне відношення речі до людини (тобто її виробничі функція) визначається не нею самою, а лише

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 171.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 192.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 268.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 79.

⁵ Там же, стор. 181.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 270.

⁷ «Досвід і навички людей визначаються насамперед тим, якими знаряддями вони працюють» (К. Келле і М. Ковальзон. Исторический материализм. М., 1962, стор. 46).

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 257.

людиною у процесі її практичної діяльності. «Людина сама є основою свого матеріального, як і всякого іншого здійснюваного нею виробництва. Тому все те, що впливає на людину, цього *суб'єкта* виробництва, модифікує в більшій чи меншій мірі всі її функції і види діяльності.., які вона виконує як творець матеріального багатства, товарів. В цьому розумінні можна дійсно довести, що *всі* людські відносини і функції, в якій би формі і в чому б вони не проявлялись, впливають на матеріальне виробництво і більш або менш визначально діють на нього»¹.

Але знаряддя праці, висувають новий аргумент прихильники їх визначальної ролі, удосконалюються раніше людини. Розвиток продуктивних сил починається передусім зі зміни і розвитку знаряддя виробництва. А людина як продуктивна сила удосконалюється тільки після того, як попрацює з новими знаряддями, з більш продуктивною технікою. Отже, нові знаряддя виявляються передумовою зростання виробничого рівня людей. У той же час не заперечується, що знаряддя змінюються не самі, а їх удосконалюють люди. Кожний новий верстат, інструмент або пристосування — це матеріальне, речове втілення людського трудового досвіду, наслідок застосування певних практичних умінь. Без цього досвіду, без відповідних навичок людина не може виготовляти нове: у неї, по-перше, немає для цього потрібних практичних умінь і, по-друге, вона просто не знає, яким має бути нове, більш продуктивне устаткування, практичний досвід ще не підказав їй цього. Щоб спроектувати і збудувати нову машину, необхідно спочатку набути відповідних умінь і знань. У зв'язку з цим виникає питання: чи може людина набувати новий досвід, удосконалювати свої практичні навички, оперуючи наявними засобами виробництва? Виявляється, може.

Справа в тому, що у процесі праці людина вступає в контакт не лише з знаряддями, які вона використовує, а й з усією сукупністю явищ природи, що так чи інакше пов'язані з виробництвом. А ця сукупність, звичайно, не може бути в кожному трудовому акті (і на протязі кожного трудового акту) незмінною. Різноманітність предметів, що функціонують у виробництві, вимагає відповідних різноманітних дій з ними. Тому в кожному трудовому процесі людина змушена міняти прийоми своєї праці. Людина, що діє, не може не накопичувати досвід, не розвивати своїх здібностей, не підвищувати рівень своєї майстерності. Це відбувається природно-історичним шляхом. Що ж до причини багатоманітності речових елементів виробництва, то вона закладена не в них самих, а в активності людської діяльності. Ідучи вперед у процесі трудової діяльності, людина тим самим обумовлює зміну об'єктивних обставин. Досвід праці людини з наявними засобами виробництва допомагає їй оволодівати новими практичними навичками і знаннями, а це дає змогу працювати над виготовленням нової техніки. «Ступінь уміння наявного населення, — робить звідси висновок К. Маркс, — є в кожному даний момент передумовою сукупного виробництва»².

Отже, розвиток продуктивних сил має такий вигляд. Людина спочатку нагороджує виробничий досвід, на його основі виробляє практичне уміння, а потім уречевлює його у нових удосконаленнях. Людина спочатку виростає сама як продуктивна сила, а потім уже втілює свій новий, більш високий рівень у продуктах своєї праці — нових засобах виробництва. Формування висококваліфікованих працівників є попередньою умовою створення більш продуктивної техніки. Аналізуючи співвідношення особистісних і речових факторів виробництва, К. Маркс приходиться до висновку, що рівень кваліфікації людей є «головним

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, стор. 265.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 286.

нагромадженням багатства, найважливішим збереженим результатом попередньої праці, що існує, проте, в самій живій праці»¹. І далі, аналізуючи погляди представника пролетарської політекономії Т. Годскіна, К. Маркс пише: «Що, за Годскіном, справді «нагромаджується», але не як мертва маса, а як щось живе, це — *майстерність* робітника, ступінь розвитку праці... Це і є справжнє ргіус, вихідний пункт, і це ргіус є результатом певного ходу розвитку. *Нагромадження* тут являє собою *асиміляцію*, постійне збереження і разом з тим перетворення уже сприйнятого, здійсненого»². Інакше кажучи, людина на базі здобутого досвіду удосконалює себе, свої навички, в той час як знаряддя самі по собі залишаються незмінними. І в цьому виявляється головна різниця між особистісною і речовою сторонами продуктивних сил.

Своєрідна фетишизація засобів праці, яка спостерігається в літературі, об'єктивно спричиняється тим, що властивості засобів праці, застосовуваних у виробництві, існують наочно. Удосконалюючись, знаряддя виробництва змінюють форму, вагу, розміри й інші властивості, котрі людина може спостерігати. На зміну, наприклад, лопаті прийшов екскаватор, на зміну звичайному екскаватору — крокуючий, а потім механізм принципово іншої конструкції — землерийний струг. З людиною ж зовсім інакше. Її виробничі потенції, здібності до тієї або іншої діяльності — це здебільшого «внутрішні» властивості, що виявляються лише в практичних діях. Якщо людина, скажімо, оволодіває певною спеціальністю, якщо зростає її професійна майстерність, це майже не змінює її фізичного вигляду. Внутрішні зміни, що відбуваються в ній, можуть виявитися лише тоді, коли людина продемонструє своє вміння виготовляти і пускати в хід нові засоби виробництва.

Така своєрідність пояснюється тим, що практична діяльність людини має опредмечувальний характер. Обробляючи предмети природи, людина пристосує їх до своїх потреб і ніби олюднює її. Вона втілює у створені власними руками виробничі пристосування свої здібності до праці, свої сутнісні сили. У зв'язку з цим К. Маркс відзначає, що рівень розвитку людини фіксується не тільки в ній самій, в її практичних і духовних якостях, але і в складності створених людиною засобів виробництва. «Наявний у кожний даний момент ступінь розвитку продуктивної сили праці,— констатує К. Маркс,— ... існує не тільки у вигляді навиків і здібностей робітника, але разом з тим і в тих предметних органах, що їх ця праця створила собі і щодня відновлює»³.

Ці предметні органи, і зокрема засоби праці, виступають як матеріальне, речове відображення людського суспільства. Але будучи самі відображенням людського суспільства, речові елементи не можуть визначити тих, кого вони відображають, тобто людину-трудівника. В кращому випадку вони можуть лише справити на людину зворотний вплив і так чи інакше модифікувати її діяльність. Як ми бачили, К. Маркс передбачав такий аспект взаємодії людини з засобами виробництва. Завдяки тому, що речові елементи виробництва здатні відображати людське суспільство, вони можуть бути мірилом розвитку людської виробничої потенції і на цій основі показником суспільних відносин. На дві останні функції засобів праці і посилаються звичайно ті, хто твердить про їх визначальну роль. Але це — свідчення швидше допоміжної, а не вирішальної ролі засобів праці у виробництві. Адже терміни «показник», «мірило» — не означають сам фактор, що відіграє вирішальну роль, а лише вказує на те, що «міряє» цей вирішальний фактор.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 286.

² Там же, стор. 285—286.

³ Там же, стор. 286.

Для обґрунтування визначальної ролі засобів праці в системі продуктивних сил вдаються також до такого висловлювання К. Маркса: «Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»¹. Однак це посилення в даному випадку недоречно. Адже в наведеному положенні К. Маркс протиставляє засоби праці не іншим елементам продуктивних сил (і зокрема людині), а продуктові праці. Тобто він виступає тут проти вульгарно-споживацького тлумачення історичного матеріалізму.

Щоправда, виникає думка, чому К. Маркс пропонує розрізняти економічні епохи не за головним, а за допоміжним елементом продуктивних сил. Відповідь на це запитання дає сам К. Маркс. Справа в тому, що люди, котрі створюють і використовують знаряддя праці, — не вічні. Одні покоління приходять на зміну іншому, а речові елементи людської діяльності залишаються. Вони втілили в собі риси людей, своїх творців. Тому за матеріалом, з якого виготовлені ці речі, за устаткуванням, яким вони виготовлені, за їх властивостями ми можемо міркувати про творців, їх навички та знання, про засоби праці, про стосунки між людьми в процесі праці. Інакше кажучи, за речовим відображенням ми можемо відродити об'єкт відображення, уявити людей минулої доби. Ось чому К. Маркс зазначає, що ми можемо розрізняти минулі історичні епохи не за дійсно визначальним фактором — людьми, а за збереженими неорганічними останками, за знаряддями праці. «Таку саму вагу, — говорить він, — як будова останків має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення організації зниклих суспільно-економічних формацій»². Отже, К. Маркс оцінював речові елементи тільки як п'єдестал для живої праці, а саму живу працю і її носія — суспільну людину — вважав основним елементом виробництва.

Варто також наголосити, що питання про те, який елемент продуктивних сил вважати основним — особистісний чи речовий — аж ніяк не є академічним питанням. Якщо ми прагнемо виявити об'єктивний механізм функціонування продуктивних сил, внутрішню логіку їх розвитку, то без виявлення співвідношення між різними елементами продуктивних сил розв'язати це питання неможливо. І в той же час знання визначального елемента системи дає ключ до її розуміння в цілому.

Не можна, однак, ігнорувати такої обставини. Завдяки розвитку виробництва, технічному прогресові різні галузі народного господарства регулярно поповнюються новими машинами і устаткуванням. Нова техніка, впроваджувана у тій чи іншій галузі виробництва, вимагає нових, більш високих і різнобічних знань, яких часом бракує тим чи іншим працівникам. Виникає певна суперечність між високопродуктивною технікою і працівниками, що відстають від її рівня. Може навіть виникнути ілюзія, що розвиток техніки взагалі випереджає розвиток людей. На перший погляд, може здатись, що це суперечність між людьми і речами, тобто відношення суто технологічне. Насправді ж це відношення між окремими соціальними групами працівників, опосередковане продуктами праці.

Таким чином, думка про те, що у взаємодії людини з технікою провідною є техніка, фіксує лише видимість дійсного процесу і, отже, певною мірою воскрешає товарний фетишизм, хоч в даному випадку його вірніше було б назвати «технічним», «речовим» фетишизмом. Те, що люди взаємодіють між собою через речі, не повинно закривати від нас

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

² Там же.

основного факту: за речами завжди стоять люди. Знаряддя праці — це тільки показники, мірило розвитку людської робочої сили, і міряти вони можуть тільки те, що вже існує. Знаряддя неминуче виявляється результатом уже сформованої виробничої потенції. Суспільство в цілому завжди більш розвинуте, ніж продукти його праці, його засоби виробництва.

* * *

Всобщим способом жизнедеятельности человека и процессом, в котором реализуется его отношение к природе, является производство. Оперируя средствами производства, человек не только приводит их в движение, но и заставляет функционировать соответственно своим потребностям и запросам, создавая полезный ему продукт. Человек вкладывает свою трудовую энергию, свои сущностные силы в предметы своей деятельности. Средства производства превращаются в своеобразное дополнение и подобие человека. Они действуют по человеческим, а не природным законам. Следовательно, активность как субъективное качество человека делает его определяющим фактором производства, определяющим элементом производительных сил.

Нація як соціально-етнічна спільність

Марксистсько-ленінська теорія нації — методологічна основа соціалістичного і комуністичного перетворення національних відносин — набуває у сучасну епоху особливого значення. Проблема нації — це проблема спільності великих груп людей, що склалися історично і функціонують в рамках певного соціального організму. Історії відомо багато типів спільностей людей: господарських, класово-політичних, культурно-історичних, конфесіональних, етнографічних, мовних та ін. Кожна з них характеризується якоюсь однією ознакою (параметром), часто виходить за межі одного соціального організму (будується на міжнародній основі) і не завжди відбиває специфіку того чи іншого народу. Останнє надзвичайно важливе для розуміння природи нації.

На відміну від різних видів малопараметрових (тобто таких, що характеризуються однією-двома ознаками) спільностей, нація — це насамперед соціально-етнічна спільність. Вона характеризується сукупністю ознак, що розкривають особливості історії народу, господарського життя, побуту, культури, мови, територіального розселення, психічного складу і суспільної свідомості.

Марксистсько-ленінська методологія аналізу національних явищ спростовує буржуазне вульгарне уявлення про етнічне як про позаісторичну спільність біопсихічного характеру і розглядає етнос (народ) як соціальну, історичну категорію, що виявляється в реальних рисах життя людської спільності. Цими рисами і є передусім специфічна система господарсько-побутового укладу, територіального розселення, культури, мови, історичних традицій, цінностей та інших етнічних ознак. І хоч поняттям «етнічне» не вичерпується поняття «нація», кожна нація є в своїй основі соціально-етнічною спільністю за рядом етнічних ознак. Ось чому проблема аналізу поняття «нація» зводиться насамперед до з'ясування поняття «спільність» і питання про етнічні ознаки, за якими визначається національна спільність.

Це поняття, що досі здавалося зрозумілим, стало останнім часом предметом дискусій у марксистській літературі. Мета таких дискусій полягає, звичайно, не у виробленні якихось нових принципів висвітлення національних відносин. Вони вичерпно з'ясовані основоположниками марксизму-ленінізму, а життєва сила, істинність і дієвість їх найпереконливішим чином продемонстрована усім ходом суспільно-історичного прогресу людства. Водночас створення світової системи соціалізму і крах колоніальної системи імперіалізму, небачений досі історичний прогрес, практика революційної боротьби народів виявили таку різноманітність і своєрідність форм національного розвитку, яка суттєво відрізняється від генезису «класичних», європейських націй, що склалися вже давно. Прискорене формування націй у деяких колишніх колоніях, що починається майже від родоплемінних етнічних спільностей, обминаючи проміжні стадії, утворення національних держав на поліетнічних територіях, поєднання майже всіх соціально-економічних укладів у

соціальному розвитку деяких націй, що формуються, багатоманітність перехідних форм від старих етнічних спільностей до національних та ін.— все це потребує певних уточнень при аналізі загальнозначимості для націй тих або інших етнічних ознак. Якщо до цього додати своєрідний досвід соціалістичного перетворення життя малих, раніше гноблених царизмом народів нашої країни, то стає зрозумілим, що необхідність внесення таких уточнень є дуже актуальною як для теорії нації, так і для практики комуністичного будівництва.

Саме це й викликало дискусію з проблеми визначення суті національної спільності і основних етнічних ознак, що лежать в її основі¹. Дискусія внесла багато нового у розуміння національної спільності. Наприклад, було з'ясовано суттєву роль такої ознаки, як свідомість належності до етнічної групи і роль національної самосвідомості у формуванні націй. Поряд з цим вона виявила й істотну розбіжність поглядів, пов'язану з тим, що деякі методологічні питання теорії нації ще недостатньо розроблені, зокрема бракує чіткого методологічного обґрунтування поняття спільності за етнічними ознаками.

У звичайному вживанні поняття спільність нації за тією чи іншою етнічною ознакою не завжди відтворює справжню картину функціонування етнічних факторів у житті нації. Але з цього деякі автори зробили висновок, що взагалі неможливо розглядати національну спільність за ознаками культури, побуту, психічного складу, навіть мови і т. ін.

В основі такого заперечення лежить, на наш погляд, методологічно помилковий підхід до поняття спільність, уявлення про спільне як про якусь абсолютну єдність, що виключає будь-які відмінності, суперечності, полярні тенденції. При такому недіалектичному розумінні, яке усуває в спільному усе багатство відмінностей і суперечностей, ніякої спільності не існує. Насправді ж, з погляду марксизму, спільність є спільне у різному, воно завжди передбачає різне, обіймає «все багатство особливого і окремого»². Спільність — це спільне між різними явищами, які належать до однієї сфери дійсності. Адже саме існування спільного зумовлене існуванням відмінностей, суперечностей. Значення загального суперечливе³,— писав В. І. Ленін. Воно завжди сповнене суперечностей, полярних тенденцій, наявність яких лише підтверджує, а не виключає існування загального.

Тлумачення спільного і спільності як явищ, що виключають існування суперечливих тенденцій всередині їх, використовується деякими дослідниками як доказ неможливості національної спільності за рядом етнічних ознак. Показовим щодо цього є вирішення питання про фактор культурної спільності.

Головним аргументом, до якого вдаються дослідники, що заперечують існування культурної спільності в нації в цілому, є положення В. І. Леніна про наявність двох національних культур у кожній національній культурі. Але нам здається, тут передусім слід пам'ятати, що В. І. Ленін говорить саме про існування національної культури в цілому, в с е р е д и н і якої існують дві полярні тенденції, дві культури. Він не заперечує існування національної культури, але вказує на її внутрішнє класове роздвоєння. Тим часом деякі автори у своєму розумінні

¹ Найбільш концентрований вияв ця дискусія знайшла на сторінках журналу «Вопросы истории», де, починаючи з 1966 року, опубліковано понад два десятки статей філософів, істориків, етнографів та інших фахівців, які працюють в галузі теорії нації (див. «Вопросы истории», 1966, № 1, 2, 4, 6, 7, 9, 12; 1967, № 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9; 1968, № 2, 3, 5, 7, 9, 10).

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 85.

³ Там же, стор. 264.

спільності як чогось такого, що виключає полярні тенденції, по суті, нехтують існуванням національної культури як цілого, тобто заперечують певну культурну національну спільність.

Говорячи про дослідників, які бачать у капіталістичній системі лише анархію суперечностей, що призводить до порушення суспільних зв'язків, В. І. Ленін писав, що характер зв'язку між виробниками, встановлюваний ринком, антагоністичний, повний коливань і суперечностей, але це не дає права заперечувати його існування¹. Якщо стати на позицію авторів, які заперечують культурну спільність нації через наявність в національній культурі двох протилежних класових тенденцій, то треба відмовитися і від поняття «суспільство». Адже воно характеризує спільність людей (сам термін «суспільство» означає спільність), пов'язану не тільки з боротьбою класів, а й з деякою єдністю їх в межах певної структури. Проте, ми визнаємо не лише наявність розколу суспільства на класи (який виявляється і в існуванні двох культур у кожній національній культурі), а й наявність деяких спільних особливостей, властивих класам, що борються.

Аналогічне спостерігаємо й при аналізі культурної національної спільності. У цій спільності існують дві протилежні тенденції, пов'язані з різним класовим використанням культури, з класовою партійністю у підході до культури. Але ця партійність, класовий підхід стосується національної культури; виключаючи цю спільну культуру, ми нехтуємо і її поділом на дві класові культурні лінії, взагалі відкидаємо класовий, партійний підхід до культури. Культурна спільність нації — це не синонім єдності усіх її членів, а лише вияв певних традицій і спадкоємності у розвитку конкретного класового суспільства. Як слушно зауважує аргентинський марксист Е. Агості, культурна спільність — «джерело класових суперечностей нації»². Саме відображення класових суперечностей і становить основу культурної спільності буржуазних націй.

На заперечення національної культурної спільності деякі дослідники наводять й інший аргумент, а саме, що у класовому суспільстві культурні цінності належать в основному пануючому класові і не є реальним надбанням народних мас, тому вони не використовуються нацією в цілому, а лише імущою її частиною. По суті тут питання про самий факт, про саму можливість національної культурної спільності підмінюється питанням про кількісний ступінь цієї спільності. Якщо культурні цінності є національними, то ступінь їх поширення у всіх класах нації, обсяг використання — залежать від рівня суспільно-економічного, політичного і культурного розвитку нації. Поширення тих або інших творів мистецтва протягом певного конкретного часу ще не визначає їх народності. Справді народні твори здобувають загальнонародне визнання не обов'язково в обмежений короткий часом період. Певна культурна підготовленість аудиторії до сприйняття новаторських творів потрібна завжди, навіть у соціалістичному суспільстві. У класово-антагоністичному суспільстві народність і національність культури не заперечуються тим фактом, що культурні цінності використовуються у всьому обсязі лише пануючими класами. Справа не в обсязі використання, а у народній основі, народних джерелах, народній суті виникнення й існування національних культурних цінностей.

Отже, суть справи, на наш погляд, полягає в тому, що національна культурна спільність існує, хоч і в різних формах. Вона може виявлятися не тільки у формі загального, загальнонаціонального поширення

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 185—186.

² Э. Агості. Нация и культура. М., 1963, стор. 56.

культурних цінностей (що притаманно соціалістичним націям), а й у формі існування загальнонаціональної основи походження й розвитку культурних цінностей. Звичайно, загальний розподіл культурних цінностей може бути загальмований класовими антагонізмами, але в кінцевому підсумку у процесі розвитку нації культурні цінності реально використовуються як національне надбання. Доречно також нагадати, що справжні твори культури є не лише національним, а й загальнолюдським надбанням, незважаючи на те, що практично не все людство споживає їх¹.

Різниця ж між наведеними формами національної культурної спільності така. У першому випадку між діячем культури і нацією існують прямі й зворотні зв'язки, тобто він не тільки використовує народну творчість, а й повертає власний твір у її лоно досить швидко, у порівнянні з періодом безпосереднього творення. У другому випадку зворотний зв'язок порушено, його встановлення потребує часто великого історичного періоду.

Отже, на наш погляд, у різних формах і в різних масштабах використання культурних цінностей національна культурна спільність все ж існує (для встановлення цього факту досить звернутися до реального розвитку хоча б духовної культури, не вдаючись до тонкощів визначення культури взагалі).

Визначаючи існування національної спільності за ознаками культури, побуту, психічного складу і т. ін., ми, однак, не вважаємо, що сам термін «спільність» достатньо відбиває суть справи. На нашу думку, у ряді випадків поряд з поняттям спільність доцільно користуватися поняттям «спеціальна система ознак» (побут, психічний склад або інші етнічні показники), яка може бути властивою нації при всій різноманітності й інших рис, притаманних окремим групам нації. Нехтування цим негативно впливає зокрема на вивчення ролі такої етнічної ознаки, як побут.

Заперечення можливості існування спільності побуту як етнічної ознаки ґрунтується на тому, що побут різних класів всередині нації має якісні відмінності. Дійсно, такі відмінності, і досить контрастні, існують. Але це не суперечить тому, що в різних побутових укладах класових груп нації можуть бути деякі спільні риси. Таке припущення спільного в різному цілком закономірне з погляду діалектики. Зрозуміло, що наявність спільних рис у різних побутових укладах всередині нації не означає, що всі риси побуту у всіх класів нації однакові. Але певна спільність окремих рис (особливості національної кухні, обряди, танці, відзначення свят і т. ін.) у класових групах нації все-таки спостерігається.

Українській нації епохи капіталізму, як і будь-якій іншій нації цього періоду, були притаманні глибокі класові суперечності, але це не завадило існуванню 400 типових страв української кухні, специфічного орнаменту вишиваних сорочок, рушників, особливої інтонаційної основи співу, героїчного епосу народу, щедрівок, колядок і т. ін. Так само, як багатовікова історія класової боротьби не перешкоджала загальнонаціональному⁰ поширенню каміну у побуті англійців, макаронів у меню італійців, танцювальних ритмів хотя у іспанців чи специфічної культури килимарства у туркменів. Все це дозволяє говорити про специфічну для даної нації систему рис побуту, що виступають у різних побутових укладах її класів.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 108; Архив Маркса и Энгельса, т. II (VII), М., 1933, стор. 99.

При обговоренні питання про наявність спільних рис побуту, психічного складу та інших етнічних факторів у нації не можна змішувати питання про силу, інтенсивність вияву спільності за цими ознаками з питанням про їх існування. Питання про те, слабкіша чи сильніша національна спільність за тією чи іншою етнічною ознакою класових відмін всередині нації — справа конкретно-історичних обставин. Але це не скасовує самого існування спільності за такими етнічними ознаками.

Нехтування такою суттєвою у методологічному плані обставиною приводить і до заперечення наявності у нації деякої специфічної системи рис психічного складу. Тим часом аналіз специфіки рис психічного складу у різних націй має неабияке значення. Адже без врахування специфіки рис психічного складу нації важко дати аналіз багатьом явищам культури. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Відмінність між французьким і англійським матеріалізмом відповідає відмінності між цими націями. Французи наділили англійський матеріалізм дотепністю і плоттю, як у кров'ю, красномовством. Вони надали йому темпераменту і грації, яких у нього ще не було. Вони *цивілізували* його»¹. Зрозуміло, що говорячи про деяку специфічну систему рис психічного складу нації, ми маємо на увазі насамперед ті психічні особливості, які закріплені, фіксовані в культурі, побуті та інших явищах життя, а не є продуктом вигадок ідеологів націоналізму.

Підкреслюючи наявність специфічної системи рис психічного складу нації, треба мати на увазі, що будь-яку з них можна знайти й у інших націй. Як особливе тут часто виступають не самі риси, а їх специфічне поєднання, певна система.

Отже, аналізуючи питання про наявність спільності нації за тією чи іншою етнічною ознакою, треба враховувати, на наш погляд, такі обставини. Існування спільності не виключає, а органічно передбачає наявність відмінностей, протилежних тенденцій, суперечностей. Спільність — це спільне у різному і навіть протилежному. Говорячи про спільність у різному (йдеться про етнічні спільності), маємо на увазі спільність не за всіма рисами, а лише за деякими, що утворюють специфічну для даної етнічної спільності систему. Не можна змішувати питання про силу чи слабкість тих або інших національних зв'язків у порівнянні з класовими відмінностями з питанням про існування цих національних зв'язків за рядом етнічних ознак. Урахування цих методологічних міркувань дає змогу розглядати специфічні системи рис побуту, психічного складу, а також культури, характерні для кожної конкретної нації, як етнічні ознаки.

Однією з важливих етнічних ознак є також свідомість етнічної належності. З цим згодні всі, хто працює над теорією нації. Більше того, помічається навіть тенденція до тлумачення цієї ознаки як нібито головного показника етнічної належності².

Зрозуміло, що бути головним показником етнічної належності ще не означає відігравати провідну роль у формуванні й функціонуванні самої етнічної спільності. Це визначається насамперед об'єктивними факторами, хоч роль свідомості етнічної належності і тут залишається великою.

Свідомість етнічної належності щонайменше двояка: з одного боку, вона передбачає зарахування себе до даної етнічної спільності, а з другого — й зарахування інших членів цієї спільності до даної етнічної

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 137.

² Див. В. И. Козлов. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития. «Вопросы истории», 1968, № 9, стор. 96.

групи (племені, народності, нації). Це означає, що індивідуальна свідомість етнічної належності передбачає і громадське визнання індивіда членом етнічної спільності. Звідси випливає, що свідомість етнічної належності у розвинутій формі виступає як психологічне засвоєння багатьох (можливо, й усіх) етнічних ознак, як відбиття через індивідуальну й колективну психологію об'єктивних факторів існування етнічної спільності.

Іншим важливим і найбільш дискусійним є питання про сукупність етнічних ознак, тобто питання про те, який клас ознак слід вважати характеристикою етнічної спільності, який його обсяг, які ознаки є стабільними його елементами, а які треба виключити з нього. Природно, що від правильного розв'язання цього питання великою мірою залежить побудова теорії нації.

При аналізі сукупності етнічних ознак у літературі помітна тенденція до послідовного усунення з неї більшості складових елементів. Ідучи шляхом пошуку винятків (характерно, що більше двох—трьох винятків звичайно не знаходять) деякі автори у кінцевому підсумку залишаються з одним елементом: свідомістю етнічної належності. Можна було б погодитися і з такою єдиною ознакою, коли б вона щось вирішувала. Але залишається нез'ясованим питання про те, що ж таке етнічна спільність. Не можна ж визначати етнічну спільність через самосвідомість належності до етнічної спільності, не потрапляючи у зачароване коло. Крім того, самосвідомість є завжди свідомість чогось, а «належності взагалі» (за якою намагаються визначити самосвідомість) не існує. Належність до певної етнічної спільності визначається через певні етнічні ознаки. Таким чином, виключаючи етнічні ознаки і висуваючи як показник етнічної спільності «свідомість належності» до цієї спільності, прихильники згаданої тенденції по суті повертаються до проблеми класу етнічних ознак.

У літературі з теорії нації при розв'язанні питання про клас етнічних ознак не завжди відрізняють норму від винятку, тобто не завжди враховується, що визнання певного набору етнічних ознак як норми, типового явища не суперечить наявності окремих винятків. Наявність винятків спостерігається в усіх націях і цього не можна уникнути, коли йдеться про виділення будь-яких ознак, оскільки таке виділення ніколи не буває абсолютним. Тим більше, що при аналізі етнічних спільностей ми маємо справу з суспільними явищами. А суспільний процес завжди складається із взаємодії великої кількості елементів, є складною системою і тому завжди характеризується статистичними, ймовірнісними формами свого здійснення. Ось чому до ознак суспільного явища не можна підходити з міркою абсолюта¹, міркою, що виключає суперечливі випадки. Тут не можна плутати питання про те, які характеристики треба зарахувати до класу етнічних ознак, з питанням про частоту вияву цих ознак.

На нашу думку, слід розрізняти дві проблеми. Перша: чи можна до числа етнічних ознак зарахувати, скажімо, наявність певної території проживання, специфічної мови, культури, системи побуту, психічного складу, характерних господарських зв'язків, свідомість етнічної належності. І друга — це проблема конкретно-історичних обставин, які можуть обумовити відсутність певної ознаки у окремої конкретної нації, народності або племені.

¹ Для уточнення зазначимо, що ми відрізняємо поняття ознаки як окремої сторони, характеристики явища від поняття закону або атрибута явища. У сумі ознак завжди може виступати закономірність або атрибутивне, тобто необхідне виявлення сутності. Відсутність такої закономірності означає, що не існує самого явища.

Взагалі обсяг сукупності етнічних ознак конкретної нації може залежати і від того, під яким кутом зору характеризується дана нація і на якій стадії розвитку вона перебуває. Тут можна, здається, передбачити випадки коли ми маємо справу з нацією, що формується, і розглядаємо фактори її генезису, виникнення; коли нація виступає у фазі свого національного самовизначення і аналізуються його критерії; коли нація виступає як визначене ціле і дається характеристика нації як історично даного, вже сформованого явища.

Звичайно, у цих різних випадках нація може характеризуватися неоднаково. В кожному з них на перший план виступають ті або інші елементи класу етнічних ознак. Так, у першому випадку велику роль відіграють фактори мовні, побутові, географічні, тут провідним є етносоціальний аспект. У другому випадку домінують фактори економіки, політики, територіальної єдності, і на перший план виступає соціально-політичний аспект. Нарешті, в третьому випадку маємо справу з культурно-історичним аспектом, пов'язаним з культурним розвитком нації, внеском її у світову цивілізацію.

Набір етнічних ознак, таким чином, змінюється залежно від історичних обставин, тобто є динамічним. Однак, незалежно від цього об'єктом динамічних змін виступає один і той же клас етнічних ознак.

Клас етнічних ознак, на нашу думку, не визначає тип етнічної спільності. Він характеризує не особливості нації, народності або племени, а саме поняття етнічної спільності. Ось чому слід вважати прициповою помилкою (в методологічному і у фактичному відношенні, ототожнення сукупності етнічних ознак з критерієм відмінності типів етнічних спільностей або атрибутами нації. На наш погляд, врахування відмінності між класом етнічних ознак і атрибутами нації має принциповий характер для теорії нації. Розглянемо кожне з цих понять окремо.

До класу етнічних ознак можна зарахувати: мовний фактор (чи то у формі єдиної спільної мови етнічної групи (рідної мови), чи то у формі інших мовних засобів спілкування); територіальний фактор (у вигляді єдиної території проживання або боротьби за таку територіальну єдність, чи то у вигляді окремих районів етнічної території, що є джерелом уявлень про «рідну землю»); економічний фактор як такий, що виступає у формі економічної спільності етнічної групи (наприклад, типу «національного ринку») або у вигляді спільних для даної етнічної групи економічних потреб (наприклад, необхідність індустріалізації для молодих країн Азії та Африки), або у формі специфічних, традиційних способів господарювання, або поєднання усіх цих форм); специфічну систему культури, специфічну систему спільності рис побуту; специфічну систему рис психічного складу, суспільної психології даної етнічної групи, що, зокрема, виявляється і фіксується в культурі і побуті; свідомість етнічної належності.

Ці ознаки не відрізняють націю від народності чи племені, а лише підкреслюють спільне між ними. Отже, поряд з етнічними ознаками, що характеризують спільні риси усіх типів етнічних спільностей, повинні існувати і критерії відмінностей типів етнічних спільностей. У своїй сукупності ці критерії одночасно виступають і атрибутами нації.

Ми називаємо критерії відмінностей типів етнічних спільностей атрибутами нації, виходячи з методу Маркса, афористично сформульованого ним у тезі «Анатомія людини — ключ до анатомії мавпи». Цей метод передбачає аналіз історично ранніх категорій розвитку конкретного (у даному випадку етнічних спільностей) на базі аналізу історично вищих, складних форм, в які вилився розвиток цих ранніх

категорій¹. Так, наприклад, земельна рента історично виникає задовго до появи капіталу. Але капітал є та вища форма, до якої привів розвиток суспільства, здійснюваний на основі земельної ренти, і тому в ньому втілені загальні відносини, які характеризують усі попередні стадії, а серед них і земельну ренту. Саме тому, пише Маркс, земельну ренту не можна зрозуміти без капіталу, але капітал цілком можна зрозуміти без земельної ренти. Він повинен становити як вихідний, так і кінцевий пункт дослідження, і його слід розглядати раніше земельної власності, «хоч історично вона і передує капіталу»².

Подібно до Марксового аналізу капіталу, при аналізі етнічної спільності слід виходити з того, що нація як найрозвинутіша форма цієї спільності містить у собі загальні відносини, котрі характеризують умови розвитку більш ранніх етнічних форм. Тому, хоч нація і виникає значно пізніше племені та народності й існує порівняно невеликий період, вона є загальною категорією історичного процесу, аналіз якої дає ключ до розуміння усіх попередніх етнічних явищ.

Таким чином, атрибути нації, на нашу думку, охоплюють: 1) специфічну самосвідомість за етнічними ознаками; 2) спільність історичного минулого, історичного досвіду, закріпленого у цих етнічних ознаках та їх самосвідомості (у вигляді певних традицій, культурно-історичних пам'яток, національних реліквій та символіки); 3) певні суспільно-політичні інститути функціонування даної спільності людей (у формі держави,— чи то окремої національно односторонньої держави, чи в складі федерації або союзу, як у СРСР,— або інших суспільно-політичних організацій — партій, національного фронту, національних комітетів і т. д., що ведуть боротьбу за створення національної держави).

Ці атрибути вже характеризують відмінність нації від інших спільностей. Аби розкрити цю відмінність, проаналізуємо детальніше зазначені атрибути. Самосвідомість за етнічними ознаками — це якісно новий, вищий ступінь розвитку суспільної свідомості порівняно з свідомістю етнічної належності. Водночас це не самодостатня сила. Вона породжується не факторами біолого-психічного характеру, а історично зумовлена суспільними зв'язками, що діють у самій етнічній спільності. Самосвідомість за етнічними ознаками — це не просто зарахування себе індивідом (іноді стихійно) до певної етнічної групи. Вона передбачає патріотизм, почуття національної гордості, усвідомлення спільних інтересів у визвольній боротьбі проти іноземних поневолювачів. Самосвідомість за етнічними ознаками передбачає, таким чином, вже не просто визначення своєї етнічної належності, скажімо, за ознакою спільного територіального проживання, а й любов до рідної землі як до Вітчизни. Це почуття не є абстрактним психологічним феноменом. Воно — продукт активного ставлення людини до навколишнього середовища, активного освоєння його в процесі історичної людської практики.

Отже, людина не просто користується рідною мовою, надбанням національної культури як етнічними показниками, а й любить рідну мову і культуру, сприяє їх розвитку. Інакше кажучи, завдяки самосвідомості етнічні ознаки перетворюються у фактори розвитку й утвердження вищої форми етнічної спільності — нації. Без самосвідомості нація ще не є зрілою, вона ще не здатна до самостійного життя і політичного самовизначення, тобто вона перебуває в стадії формування. Ось чому самосвідомість за етнічними ознаками і є, по суті, національною свідомістю.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 688.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 690.

Самосвідомість за етнічними ознаками виявилася у розвиткові етнічних груп значно пізніше, ніж свідомість етнічної належності. Про це, зокрема, свідчить досить пізніє виникнення у мовах терміну «рідна земля» у розумінні «вітчизна» (тобто у тому розумінні, якого набуває етнічна ознака «спільна територія проживання» на рівні самосвідомості). Так, на Україні, як засвідчив акад. І. П. Крип'якевич¹, термін «рідна земля» у значенні «вітчизна» з'являється у кінці XVI ст. Приблизно тоді ж на Україні з'являються й перші дослідження з рідної мови (українські словники Зизанія і Берниди) й праці з української історії, що також свідчить про початок формування у кінці XVI ст. національної самосвідомості українського народу, хоча про українців як народ ми говоримо з XIV ст.

Самосвідомість за етнічними ознаками відрізняється від свідомості етнічної належності ще й тим, що для її виникнення необхідна певна ідейно-культурна база, яка готується розвитком літератури, історичних знань, культури взагалі, а також пропагандистсько-агітаційної діяльності, що її проводять громадсько-політичні й культурно-освітні організації. Таку роль у формуванні національної самосвідомості українського народу в кінці XVI ст. відіграло виникнення культурно-просвітницьких організацій (братств, Києво-Могилянської колеґії), поява полемічної літератури, поширення українських історичних дум, а передусім виникнення Запорозької Січі, що була не лише політичним, а й культурним центром України.

Нарешті, самосвідомість за етнічними ознаками відрізняється від свідомості етнічної належності тим, що вона, за висловом відомого радянського етнографа М. М. Чебоксарова, є «багатоступеневим» утворенням². Це означає, що на рівні самосвідомості члени етнічної спільності можуть зараховувати себе не тільки до цієї спільності, а й до спільностей, таксономічно вищих або нижчих від даної етнічної групи.

Отже, самосвідомість за етнічними ознаками є складним, багатоступеневим утворенням. Вона потребує певної ідейної бази і суспільно-політичної організації і не виникає на рівні тих типів етнічних спільностей (плем'я, народність), які передують нації. Як атрибут національної форми розвитку етнічних спільностей, самосвідомість за етнічними ознаками виступає як національна самосвідомість.

Специфічну роль відіграє і фактор спільності історичного минулого, історичного досвіду, закріпленого в самосвідомості, в історичних, культурних традиціях, культурно-історичних пам'ятках, історичних цінностях, реліквіях і символіці. За цим атрибутом нація істотно відрізняється, наприклад, від племені, де спільності історичного минулого немає, а натомість виступає спільність походження, що ґрунтується на кровно-родинних зв'язках, а не на культурно-історичних традиціях.

Недостатньо розвинутою є спільність історичного досвіду і у народності. Вона значно поступається перед мовною, побутовою або територіальною спільністю. У середні віки (тобто в епоху розвитку народностей) спостерігається навіть тенденція до нівелювання історичного минулого окремих народів, зведення його до історії відповідної світової релігії (християнство, іслам, буддизм).

¹ І. П. Крип'якевич. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. «Український історичний журнал», 1966, № 2.

² Н. Н. Чебоксаров. Проблемы происхождения древних и современных народов. «VII Международный Конгресс антропологических и этнографических наук». М., 1964, стор. 5.

Характерним атрибутом нації виступає й потреба у національній державності як суспільно-політичному інструменті функціонування такої складної спільності, як національний колектив. Відсутність цієї потреби у племені історично зрозуміла. Що ж до народностей, то фактично вони у донациональний період не створювали держав у своїх етнічних межах. У цей період держави будуються на поліетнічній основі, об'єднують багато народностей і племен, які не вбачають у державі свого етноутворюючого чинника¹.

Держава як етноутворюючий чинник є атрибутом тільки нації. Тут ми приєднуємося до тези В. І. Козлова² про те, що народність, яка створила свої політичні організації з метою політичного самовизначення — це вже фактично нація у стадії формування.

Нація виникає звичайно або в процесі злиття кількох народностей (що переважно супроводжується придушенням місництва, централізацією), або в боротьбі проти сил, які заважають її розвиткові (проти колоніальних держав, що пригноблюють націю). Самовизначення пригнобленої нації вимагає боротьби широким мас, яка часто переростає у визвольну війну. Це диктує необхідність використання політичних інститутів організації нації. Хоч, зрозуміло, діяльність політичних інститутів не одразу і не завжди спричиняє створення національної держави.

Підсумовуючи сказане, ми вважаємо можливим запропонувати таке визначення нації. Нація — це соціально-етнічна спільність великої групи людей, що історично склалася на базі закріпленої в етнічних ознаках системи господарсько-побутових, територіальних, культурно-лінгвістичних і соціально-психологічних факторів, і характеризується: 1) специфічною самосвідомістю за етнічними ознаками; 2) спільністю історичного минулого, історичного досвіду, зафіксованого у певних традиціях, історико-культурних пам'яток, національних реліквіях, символіці; 3) певними суспільно-політичними інститутами функціонування даної спільності людей (у формі держави або ж у формі інших суспільно-політичних організацій, що ведуть боротьбу за цю державу).

* * *

В статье сделана попытка дать определение нации как высшей формы этнической общности. Нация — это социально-этническая общность большой группы людей, которая исторически сложилась на базе закрепленной в этнических признаках системы хозяйственно-бытовых, территориальных, культурно-лингвистических и социально-психологических факторов и характеризуется: 1) специфическим самосознанием по этническим признакам; 2) общностью исторического прошлого, исторического опыта, зафиксированного в виде определенных традиций, историко-культурных памятников, национальных реликвий, символики; 3) определенными общественно-политическими институтами функционирования данной общности людей (то ли в виде государства, то ли в виде иных общественно-политических организаций, которые ведут борьбу за это государство).

¹ Навіть у стародавніх державах (типу Римської імперії), де одна народність посідала домінуюче місце, державна машина ще не мала такої широкої соціальної бази, яка б дозволяла навіть формально включати в державне життя усю народність. Як відомо, в античних державах громадянами вважалися лише чоловіки, а раби, жінки й чужоземці не мали державних прав. Отже, держава як етноутворюючий фактор виникає тільки з появою громадянського суспільства, тобто суспільства з формальною рівністю всіх членів. Такий тип держави виникає тільки в буржуазну епоху.

² В. И. Козлов. Некоторые проблемы теории нации. «Вопросы истории», 1967, № 1, стр. 99.

Ейнштейн про фізичну теорію та її відношення до дійсності

Критикуючи спроби ідеалістично витлумачити досягнення фізики кінця ХІХ — початку ХХ ст., В. І. Ленін відзначав, що переважна більшість природознавців продовжує, хоч і не завжди послідовно, дотримуватись матеріалістичних поглядів на дійсність і процес пізнання, а найвизначніші з них, відходячи від метафізичного матеріалізму, стихійно стають на позиції діалектичного матеріалізму. Цю тенденцію, властиву сучасним природодослідникам, можна простежити на прикладі того, як А. Ейнштейн, названий В. І. Леніном геніальним перетворювачем природознавства, трактував питання про фізичну теорію та її відношення до дійсності.

А. Ейнштейн не сумнівався в тому, що зовнішній світ не є похідним від свідомості «Якщо є реальність, яка не залежить від людини, то повинна бути істина, що відповідає цій реальності, і заперечення першої тягне за собою заперечення останньої»¹, — твердив він у бесіді з Р. Тагором.

За А. Ейнштейном, уявлення про події і явища, що реально відбуваються, дають практично ефективні фізичні теорії. Одержати ці уявлення можна, лише використовуючи змістовні твердження, які становлять основу системи фізичного знання. Ці твердження виконують важливу функцію в синтетичній діяльності мислення, що досягає фізичну реальність². Вони, в певному розумінні, довірливі, оскільки не детерміновані однозначно ані наявними дослідними фактами, ані попереднім теоретичним рівнем знання.

Як поєднати такі два, здавалося б, взаємовиключаючих положення Ейнштейна: 1) наука (зокрема фізика) — найбільш об'єктивне з усього, відомого людині; 2) змістовні твердження, що лежать в основі фізичних теорій, — «вільні» винаходи людського розуму?

Справа в тому, що свобода в науковій творчості зовсім не тотожна ані суб'єктивістській сваволі дослідника, ані пустій грі його фантазії. Вона спрямована на те, щоб пізнати дійсність з метою розв'язання практичних завдань, які стоять перед суспільством. У перекладі на мову фізики це означає: вихідна система понять повинна давати можливість задовільно об'єднати вибрану для пояснення сукупність фактів, а також передбачити нові факти. Отже, вільно, здавалося б, конструйовані понятійні системи виявляються пов'язаними з об'єктивною дійсністю, яку дано суб'єктові у формі певної сукупності експериментальних даних та у формі певної сукупності теоретичних тверджень, апробованих практикою. Свободу, таким чином, треба розуміти тільки як відсутність логіко-формальної детермінації вихідних принципів теорії наявним рівнем практики пізнання, як вияв активності людського розуму, що досягає дійсність.

¹ А. Эйнштейн. Природа реальности. Собрание научных трудов, т. 4, М., 1967, стор. 131.

² Див. П. С. Дышлевый. Понятие «физической реальности» в современной физике. У кн. «Гносеологические аспекты измерений», К., 1968, стор. 53—54.

У світлі цього питання про істинність фізичної теорії слід тлумачити як питання про відповідність фізичної теорії певній предметній області. Воно розв'язується шляхом з'ясування міри практичної ефективності фізичної теорії, що виступає знаряддям свідомо практичної орієнтації людини у незалежному від неї, реально існуючому світі.

У «Автобіографічних замітках» А. Ейнштейн формулює два основних критерії істинності фізичної теорії — «зовнішнього виправдання» та «внутрішньої досконалості». Критерій «зовнішнього виправдання» полягає в перевірці теоретичної системи наявним дослідним матеріалом. Коротко його можна сформулювати так: теорія не повинна суперечити даним досліду, оскільки все пізнання реальності виходить з досліду і повертається до нього. А. Ейнштейн пише: «Найбільш задовільного становища безумовно досягаємо в тому разі, коли нові фундаментальні гіпотези нав'язано самим експериментом»¹. Цю думку він ілюструє, розглядаючи експериментальні основи спеціальної теорії відносності. Згідно з електромагнітними рівняннями Максвелла — Лоренца для пухого простору світло поширюється з певною незмінною швидкістю c . Постає питання: чи є швидкість світла інваріантною відносно будь-якої інерціальної системи? Негативна відповідь означала б, що одна особлива інерціальна система, точніше стан особливого руху (тіла відліку), відрізняється від усіх інших. Однак усі дослідні дані доводили неспроможність такого припущення. Це переконувало в істинності закону постійності швидкості світла для всіх інерціальних систем, який і був прийнятий як принцип релятивістської фізики. Звідси випливало, що просторові координати x_1, x_2, x_3 та час x_4 мають перетворюватись відповідно до «перетворень Лоренца», які характеризуються інваріантністю виразу — $ds^2 = dx_1^2 + dx_2^2 + dx_3^2 - dx_4^2$. якщо одиницю часу вибрано так, що швидкість світла $c = 1$.

У результаті уявлення про абсолютний характер часу і, зокрема, одночасності, були залишені, а чотиривимірний опис введено як єдиний допустимий. Прийнята еквівалентність інерціальних систем щодо всіх явищ природи веде до постулату інваріантності всіх систем фізичних рівнянь, які виражають загальні закони, стосовно перетворень Лоренца. Виконання цієї вимоги створює зміст спеціальної теорії відносності.

Тісний зв'язок вихідних принципів теорії з експериментальними даними посилює гарантію фізичної змістовності перших, гарантію повернення пізнання до досліду, що має відбутися уже на новій теоретичній основі. А повернення це необхідне, бо поняття фізичної теорії, які здебільшого визначаються вербально, мають смисл і претендують на істинність, лише оскільки вони пов'язані з так званими «первісними» поняттями, які можна інтуїтивно співвіднести з експериментальними даними.

А. Ейнштейн зазначає, що в сконструйованій концептуальній системі фізичного знання поняття й відношення, особливо припущення існування об'єктів як реальних, виправдано лише остільки, оскільки вони пов'язані з чуттєвими сприйняттями, між якими вони створюють мислений зв'язок².

Зв'язок між чуттєвими сприйняттями конкретно виявляється в трьох функціях теорії: опису, пояснення і передбачення експериментальних фактів. З них найважливішою є функція передбачення принципово нових результатів. Успішне передбачення спостережуваних фактів,

¹ А. Ейнштейн. Фізика и реальность. Собрание научных трудов, т. 4, стор. 214.

² Там же, стор. 201.

логічно зумовлене прийнятими постулатами даної фізичної теорії, свідчить про її практичну ефективність. А це, в свою чергу, дає підставу теорії претендувати на істинність.

Таким чином, відповідність фізичної теорії фізичній реальності у першому наближенні є погодженістю фізичної теорії з експериментом. Але в принципі цю відповідність слід розуміти ширше, пам'ятаючи, що не можна зобразити фізичну реальність поза фізичною теорією.

Теорія, що задовольняє критерію «зовнішнього виправдання», безперечно, репрезентує фізичну реальність. Виходячи з цього, про «зовнішню» виправдану теорію можна сказати лише, що у точно фіксованих умовах фізична реальність поводить себе так, як це передбачає теорія, тобто правомірне припущення, що вона є такою, якою її зображує теорія. Свобода тлумачення дійсності, яке, щоправда, має об'єктивні підстави, але не детерміноване ними однозначно, дає можливість різних теоретичних пояснень того самого експериментального матеріалу. Більше того, з теорій, побудованих на зовсім різних принципах, можуть випливати абсолютну однакові наслідки, що підтверджуються експериментом; звідси — жодне експериментальне підтвердження теорії не можна вважати безапеляційним¹.

Плідним уявляється пояснення можливості осмислення тієї самої сукупності фактів у різних концептуальних системах використання різних інтертеорій — комплексів знань, що слугать для теоретичної репрезентації вибраних зв'язків матеріального світу².

Отже, на сучасному рівні розвитку фізичного знання очевидним став факт: експериментальна перевірка може підтвердити кілька цілком рівноцінних теорій, що пояснюють ту саму сукупність емпіричних даних і однаковою мірою претендують на істинність. Але практика пізнання в процесі свого розвитку з кількох рівноцінних теорій, що тлумачать дану сукупність фактів, визнає здебільшого тільки одну істинною³.

На основі чого це робиться? Справа в тому, що ці побудовані на різних фундаментах теорії, хоча й еквівалентні в багатьох відношеннях, усе ж не рівноцінні для прогресивного розвитку знання. Одна з них виявляється більш динамічною. В концептуальну схему цієї теорії легше внести під натиском нових експериментальних фактів деякі зміни, не порушуючи її вихідних принципів. Звичайно вона досягає найбільших успіхів⁴.

Як же, не виходячи за межі даного рівня практики пізнання, вгадати з максимальною ймовірністю, котра з нібито рівноцінних концептуальних систем має довести свою верхність над іншими? У цьому разі на допомогу приходять другий критерій істинності, висунутий А. Ейнштейном, — критерій «внутрішньої досконалості». За А. Ейнштейном, повна система теоретичної фізики складається з основних понять і вихідних принципів, а також з висновків, які одержано шляхом логічної дедукції з цих принципів.

Критерій «внутрішньої досконалості» стосується, власне, вихідних принципів теорії. А. Ейнштейн висуває вимогу їх максимальної «при-

¹ У радянській філософській літературі на це питання звернув увагу П. С. Дишлевий (див. П. С. Дишлевий, *Философские вопросы современной теории гравитации*. У кн. «Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии». К., 1965, стор. 25—27).

² Див. А. А. Ляпунов, *О некоторых особенностях строения современного теоретического знания*. «Вопросы философии», 1966, № 5.

³ А. Эйнштейн. Пролог. *Собрание научных трудов*, т. 4, стор. 154.

⁴ Р. Фейнман. *Характер физических законов*. М., 1968, стор. 186.

родності», або «логічної простоти»¹. Він пише: «...з двох теорій з однаково «простими» основними положеннями слід надати перевагу тій, яка сильніше обмежує можливі апріорні якості системи (тобто містить найбільш певні твердження)»². Застосування цього критерію виключає сваволю при оцінці й виборі однієї з приблизно рівноцінних та аналогічно побудованих теорій.

Під логічною простотою, або простотою теоретичного узагальнення дослідних фактів, розуміється загальність системи, що забезпечує застосовність цієї системи до максимальної великої кількості фактів; із загальністю положень органічно пов'язаний мінімум припущень, що вносяться до теорії в міру її розвитку. «Теорія справляе тим більше враження,— пише А. Ейнштейн,— чим простіші її посилки, чим різноманітніші предмети, які вона пов'язує, та чим ширша сфера її застосування»³.

У цьому вигляді критерій логічної простоти може бути використаний лише в процесі розвитку знання. А це не можна назвати задовільним. У фізичній теорії необхідно виділити властивості, які однозначно пов'язані з логічною простотою, проте забезпечують можливість порівнювати концептуальні схеми уже в період їх створення. До таких властивостей передусім належить кількість постулатів, прийнятих в теорії гіпотетично. Мінімум припущень свідчить про більшу загальність, а отже, й логічну простоту теорії.

Фізиці властива тенденція, притаманна розвиткові знання загалом, а саме — прагнення мінімальною кількістю понять охопити максимальну кількість явищ. Це — принцип «єдності знань», що бере початок від так званої «бритви Оккама», який постулював недопущення в науці сутностей понад необхідні. А. Ейнштейн неодноразово підкреслює, що удосконалення концептуальних систем у поступальному процесі розвитку фізичного знання відбувається шляхом зведення «всіх понять і співвідношень до якомога меншої кількості логічно незалежних одна від одної основних аксіом і понять»⁴. В цьому полягає, по суті, розв'язання основного завдання теоретичної фізики, яке А. Ейнштейн формулює так: «Знайти для уніфікації всіх галузей науки теоретичну основу, утворену мінімальною кількістю понять і фундаментальних співвідношень, з якої логічно можна було б вивести всі поняття і співвідношення окремих дисциплін»⁵.

У ряді праць А. Ейнштейн старанно аналізує прогресивне удосконалення концептуального фундаменту фізики, послідовно представленої класичною механікою Ньютона, електромагнітною теорією Максвелла, спеціальною теорією відносності та загальною теорією відносності.

Далі на сучасному етапі фізичного знання класифікацію об'єктів науки можна здійснити за допомогою принципів симетрії, що дають можливість розібратися у надзвичайній різноманітності експериментальних фактів⁶. У класичних теоріях, якщо брати до уваги «ізотропність»

¹ У радянській філософській літературі розробці критерію простоти наукових теорій присвячено статті: В. Н. Костюк. «Роль принципу простоти в естествознавчих теоріях». «Вопросы философии», 1964, № 5; Е. А. Мамчур. «Проблема критерия простоты научных теорий». «Вопросы философии», 1966, № 9.

² А. Ейнштейн. Автобиографические заметки. Собрание научных трудов, т. 4, стор. 266.

³ Там же, стор. 270.

⁴ А. Ейнштейн. Рассуждения об основах теоретической физики. Собрание научных трудов, т. 4, стор. 229.

⁵ Там же, стор. 230.

⁶ Див. Г. Вейль. Симметрия. М., 1968; Е. П. Вигнер. Симметрия и законы сохранения. УФН, т. 83, 1964.

простору (рівноправність усіх його напрямів), фізичний смисл може мати тільки таке співвідношення, яке не змінюється при повороті осей системи координат. Теорія відносності ставить ще суворіші вимоги симетрії: фізичні закони мають бути виражені формулами, коваріантними щодо перетворень Лоренца (спеціальна теорія відносності) або ж щодо групи неперервних перетворень координат (загальна теорія відносності).

У релятивістській фізиці принципи симетрії виконують досить важливі функції. Проблема створення системи ґрунтується в знаходження теоретичного принципу, з позицій якого порівнюються та координуються елементи. Таким принципом звичайно бувають чітко сформульовані формальні умови, відносно яких можна встановити тотожність і відмінність параметрів і законів. Єдність системи фіксується певним правилом (принципом симетрії).

Принципи симетрії констатують умови загальності для законів. Практично це відбувається так: формулюється певне правило переходу від одного члена ряду до іншого з метою збереження того самого результату, інакше кажучи, виділяється сукупність перетворень, здійснюваних над рівняннями теорії для забезпечення їх інваріантності. Таким чином, квінтесенцією спостережуваного виступає інваріантність законів теорії стосовно виділеної групи перетворень. Широта цієї групи перетворень є другою, однозначно пов'язаною з логічною простотою, властивістю теорії, що одночасно забезпечує можливість порівняння створюваних концептуальних систем, які є рівноцінними за узгодженням з емпірією на даній ділянці дійсності, але мають різні можливості теоретичного осмислення при розширенні цієї ділянки.

В «Автобіографічних замітках» А. Ейнштейн зазначає: «...теорія здається нам тим досконалішою, чим простіша покладена в її основу структура поля і чим ширша та група, щодо якої рівняння поля є інваріантними»¹. Тут висунуто вимоги математичної і логічної простоти. Але, як підкреслює далі А. Ейнштейн, ці вимоги можуть конфліктувати. «Згідно з спеціальною теорією відносності (група Лоренца) можна, наприклад, написати коваріантне рівняння вже для найпростішої мисленої структури (скалярне поле), тоді як в загальній теорії відносності (ширша група неперервних перетворень координат) інваріантні рівняння поля існують тільки для складнішої структури, а саме для симетричного тензора. З метою обґрунтування того, що у фізиці слід вимагати інваріантності стосовно ширшої групи, ми навели фізичні докази; з суто математичної точки зору я не бачу потреби приносити простішу структуру поля в жертву широті групи»². Отже, в разі конфлікту логічна простота, що визначає міру евристичності теорії, відіграє першорядну роль, а математична — підпорядковану.

Яка ґносеологічна природа простоти фізичних теорій, органічно пов'язаної з їх істинністю? В історії науки відомі різні спроби розв'язати це питання. На рубежі XIX і XX ст. Е. Мах, П. Дюгем та інші пояснювали внутрішнє удосконалення концептуальних систем фізики, пов'язане зі спрощенням їх логічних та математичних основ і підпорядковане великому принципу єдності знань, біологічною властивістю свідомості, змушеною економічно витратити свої сили³. Дескриптивна (описова)

¹ А. Эйнштейн. Автобиографические заметки. Собрание научных трудов, т. 4, стр. 287.

² Там же.

³ Днев. Э. Мах. Познание и заблуждение. М., 1909, стр. 181; Э. Мах. Основные идеи моей естественнонаучной теории познания... У кн. «Новые идеи в философии», сб. второй, СПб., 1912, стр. 126; П. Дюгем. Физическая теория, ее цель и строение, СПб., 1910, стр. 37.

простота теорії визначає міру її зручності, але аж ніяк не істинності. Питання про істинність в гносеології Е. Маха зовсім не стоїть, тому що воно «метафізичне» — припускає нібито нічим не виправдане подвоєння світу на сферу ідеального і сферу матеріального.

А. Ейнштейн, заперечуючи Е. Маху, солідаризується в цьому питанні з М. Планком, вважаючи, що економія мислення не пояснює простоти фізичних теорій, а є тільки засобом її досягнення. Простота фізичних теорій, що відображують матеріальний світ, пояснюється простотою останнього. Віддаючи данину раціоналізмові, А. Ейнштейн онтологізує простоту, інтерпретуючи її як властивість самої дійсності. В своєму дослідницькому шуканні, твердить він, учений неминуче виходить з інтуїтивної переконаності в раціональності світу. Велике *ratio* світу А. Ейнштейн услід за Лейбніцем називає «наперед установленною гармонією», але при цьому цілком знімає з даного поняття телеологічну оболонку, лишаючи його позитивний зміст — єдність та узгодженість світу. Мета пізнання, на його думку, полягає в осягненні цієї гармонії. А. Ейнштейн пише: «При кожному істотному просуванні вперед фізик виявляє, що фундаментальні закони дедалі більше спрощуються в міру того, як розвиваються експериментальні дослідження. Він дивується, коли помічає, наскільки гармонійний порядок виникає з того, що раніше здавалося хаосом. Цей порядок не можна вважати пов'язаним з роботою його власного інтелекту, він зумовлений однією властивістю, притаманною світові сприймань (правильніше було б сказати — світові, даному нам в процесі сприймання, — В. Х.). Лейбніц вдало назвав цю властивість «споконвічною гармонією».

Фізики іноді дорікають філософам, які займаються теорією пізнання, за те, що вони недостатньо оцінюють цей факт. Я гадаю, що саме в цьому полягає смисл дискусії, що триває кілька років між Е. Махом та М. Планком. Останній, як видно, відчував, що Е. Мах не цілком оцінював потяг фізиків до сприймання цієї «споконвічної гармонії»¹.

Позитивне, що його вносять у розв'язання цього питання А. Ейнштейн, М. Планк та інші, полягає в тому, що вони підпорядковують простоту або внутрішню досконалість фізичних теорій їх істинності, мірі їх наближення до відтворення об'єктивного порядку речей.

Згідно з марксистською філософією простоту фізичних теорій не можна трактувати як внутрішню властивість чистого людського мислення, бо такого взагалі не існує. Будь-яка теоретична система може фіксувати фізичне знання, бути науковою теорією за однієї умови — коли вона певним чином може бути приведена у відповідність з чуттєво даними фактами. Тільки після цього розглядувану систему можна визнати як таку, що дає уявлення про дійсність, тобто набуває фізичного смислу. Разом з тим було б неправомірним, як нам здається, приймати об'єктивний світ простим, брати його поза межами матеріально-пізнавальної практики людства, онтологізувати простоту. Людство обмежене даним рівнем практики пізнання, на якому об'єктивна реальність у певному розумінні вичерпується її уявленням у системі знання. Тому простота однаковою мірою є категорією як мислення, що відображує буття, так і буття. Цю категорію вироблено в процесі єдиної предметно-матеріальної і теоретичної діяльності людства. Науковий підхід до вирішення проблеми простоти в цьому разі може полягати в тому, щоб за допомогою логіко-гносеологічного аналізу з'ясувати, яке місце займає принцип простоти в системі прогресуючого фізичного знання, у

¹ А. Эйнштейн. Пролог. Собрание научных трудов, т. 4, стор. 154.

формуванні якого беруть участь як людський розум, так і предметна дійсність, що протистоїть йому.

Висунуті А. Ейнштейном критерії «зовнішнього виправдання» та «внутрішньої досконалості» фізичної теорії є основними критеріями істинної оцінки систем фізичного знання в момент їх створення. За допомогою цих критеріїв можна виявити не тільки процес виникнення даної системи понять, але й умови її застосовності. Однак для остаточної, повної відповіді на питання про істинність теорії, тобто про міру її відповідності об'єктивному світові, необхідно установити ще й межі застосовності розглядуваної фізичної теорії. Для цього потрібна ретроспективна оцінка її з позицій дальшого етапу практики пізнання. Така оцінка, що визначає сферу застосовності даної фізичної теорії, стає можливою тому, що між теоретичними системами, які змінюють одна одну, є певний внутрішній зв'язок. Кожна наступна фізична теорія неодмінно пов'язана з попередньою, оскільки відповідає на питання, що невяно в ній містилися. Отже, фізика — не довільна множинність концептуальних систем, а логічно пов'язане ціле, елементи якого зумовлюють один одного. Звідси випливає, що наукові істини, які раз пізнано, довічні в тому розумінні, що назавжди зберігають свою значимість у точно фіксованому аспекті. В ієрархічній нескінченній скалі фізичних теорій кожна сходина, незважаючи на її відносність, — зовсім не чергова фантазмагорія, а необхідна, хоч і не завершальна, фаза розв'язання пізнавальних завдань. Підіймаючись цими сходами, людський розум все більше визволяється від егоцентризму, виділяючи необхідність, що пробивається крізь антропоморфні нашарування і становить основу поняття про дійсність, яка не залежить ні від людини, ні від людства.

Таким чином, прогресуючий процес пізнання через відносні істинні системи фізичного знання відтворює об'єктивну абсолютну істину.

* * *

Постановка проблеми істинності в фізиці, відповідно методології А. Ейнштейна, состоит в том, что, с одной стороны, наука рассматривается как наиболее объективное и величное из всего, что известно человеку; с другой, — что содержательные утверждения, лежащие в основе физики, считаются «свободным изобретением» человеческого разума. В статье речь идет об условиях совместности этих положений. Автор анализирует критерии истинностной оценки теории в физике — 1) «внешнего оправдания»; 2) «внутреннего совершенства», или «логической простоты». Применение последнего критерия предполагает выделение в теории особенностей, однозначно связанных с логической простотой, но обеспечивающих возможность сравнения концептуальных схем уже в период их создания. К таким особенностям относятся: количество постулатов, принятых в теории; широта группы преобразований, относительно которой устанавливается ковариантность законов теории. Однако для окончательного ответа на вопрос об истинности физической теории необходима ретроспективная оценка ее с позиций последующего этапа практики познания, строго ограничивающая область применимости данной системы понятий.

Про деякі способи виявлення причинних зв'язків

Вивчення зв'язку між причинами і їх наслідками (діями) — одне з головних завдань наукового пізнання. У цій статті розглянемо способи і прийоми, що допомагають усунути низку труднощів, пов'язаних з виявленням причин за їх наслідками.

Дослідник, експериментально вивчаючи причинні залежності, фіксує, як правило, деякі фізичні ефекти A, B, C, \dots, U, V , з якими зіставляються інші ефекти або явища a, b, c, \dots, u, v . Завдання його полягає в тому, щоб для якогось ефекту a виявити його можливу причину, котра належить до класу явищ A, B, C, \dots, U, V .

Прості способи таких зв'язків були запропоновані в минулому столітті Д. С. Міллем. Їх ми й розглянемо.

Метод схожості. Якщо явища ABC викликають явища avc , а явища ADE викликають явища ade , то A є причиною a . Мілль наводить такий приклад. Хай луг у складі якихось одних речовин сполучається з жиром і ще з чимось, а у складі інших речовин сполучається з жиром і новими компонентами. Якщо в кожному з таких випадків одержимо мило, то звідси впливає, що сполучення жиру з лугом є причиною утворення мила.

Таблиця 1

Відтворено	Одержано
ABC BC Якщо буде відтворено A	avc vc То буде одержано?

Такий висновок, однак, не є логічно необхідним. Міркування методом схожості, як визначає Мілль, «має в собі приховане припущення, що a в обох випадках породжено однією й тією ж причиною. Але якщо для a можливі дві причини, то вони можуть бути, наприклад, C і E : C може бути причиною a в першому випадку, E — в останньому, так що A не впливає на наслідок a в жодному з цих випадків»¹.

Метод відмінності. Коли явища ABC викликають дії avc та явища BC викликають дії vc , то A є причиною a . Підставою для такого висновку є туг те, що a зникає зі зникненням A . Цей метод Мілль вважав достовірним способом установлення причинних залежностей. Подамо його в табл. 1. При яких же умовах замість знака питання можна підставляти a ? Деякі з необхідних умов очевидні: явища ABC за в ж д и повинні спричиняти явища avc , а явища BC за в ж д и повинні спричиняти явища vc і ніколи не спричиняють явища a . Необхідність цих умов означає, що достовірність висновків, одержаних методом відмінності, передбачає наявність якихось загальних законів, що пов'язують явища ABC, avc, BC, vc, A і a .

Ще одну необхідну умову можна подати так: із сукупності явищ ABC явище A можна виділити тим методом, який не приводить до зміни явищ BC . Хай, наприклад, спостерігається жовта смуга в спектрі речо-

¹ Д. С. Мілль. Система логіки силлогістической и индуктивной. М., 1912. стор. 351.

вини, що містить натрій. Спробуємо вилучити натрій із речовини. Якщо після цього жовта смуга в спектрі зникає, то методом відмінності доходимо висновку, що наявність натрію у речовині є причиною появи в її спектрі жовтої смуги.

Проте без додаткового дослідження у нас немає підстав для такого висновку. Зокрема, спочатку слід обґрунтувати припущення, що можна вилучити натрій із даної речовини, лишаючи все інше без змін, тобто не усуваючи тим самим справжньої причини жовтої смуги спектра. У протилежному разі «достовірний» метод відмінності призводить до хибних висновків.

Аналогічні зауваження можна зробити й щодо методу залишків (табл. 2). Ми бачимо, що метод залишків є поодиноким випадком методу відмінності, коли замість складного явища *AB* розглядаються його компоненти *B* і *C*.

Таблиця 2

Відтворено	Одержано
<i>ABC</i>	<i>abc</i>
<i>B</i>	<i>b</i>
<i>C</i>	<i>c</i>
Якщо буде відтворено <i>A</i>	То буде одержано <i>a</i>

Таблиця 3

№ пп.	Явище <i>A</i>	Спостережані ефекти
1	Буває	<i>c, d, a</i>
2	"	<i>a, b, f</i>
...
<i>n</i>	Буває	<i>d, a, b</i>
<i>n+1</i>	Не буває	<i>d, b, c</i>
...
<i>n+m</i>	Не буває	<i>e, c, b</i>

Об'єднаний метод схожості і відмінності. Щоб показати застосовність цього методу до безпосередньої обробки емпіричного матеріалу, продемонструємо його дію на прикладі табл. 3, де наводяться результати спостережень¹. Ця таблиця має «позитивну» частину (з номерами від 1 до *n*), де явище *A* буває, і «негативну» (з номерами від *n+1* до *n+m*), в якій явище *A* не буває. Кожна з цих частин аналізується окремо. Оскільки щоразу, коли є *A*, є й *a*, доходимо висновку, що *A* і *a* причинно пов'язані, а оскільки, коли *A* не буває, *a* також не буває, то знову робимо висновок про причинний зв'язок між *A* і *a*.

Кожен з цих висновків не є цілком достовірним, через те що становить екстраполяцію спостережень. А оскільки обидва ці висновки одержані незалежно один від одного і збігаються, то остаточний висновок про наявність причинного зв'язку між *A* і *a* є більш обґрунтованим, аніж кожен із цих висновків зокрема.

Ось наприклад. Дві однакові партії насіння висіваються в один і той же ґрунт, але сіпоч першу групу, вносять добрива, а сіочи другу, не вносять. Якщо в підсумку врожайність першої партії буде високою, то таку обставину причинно пов'язують із внесенням добрив.

Взагалі будь-який експеримент, в якому використовується якась контрольна група, дає змогу зробити висновок за об'єднаним методом схожості і відмінності. Результати звичайної групи аналізуються «позитивним» методом схожості, а контрольної — «негативним». Якщо обидва висновки про причинний зв'язок, одержані незалежно один від одного, збігаються, то це посилює висновок про наявність причинної залежності. У протилежному разі об'єднаний метод схожості і відмінності взагалі не дає підстав твердити про наявність причинного зв'язку.

¹ Див. N. Resher. Introduction to logic. N. J., 1964.

Механізм дії цього правила виходить за рамки міллевських методів і широко застосовується в процесі підтвердження гіпотез свідченнями: кілька незалежних одне від одного підтверджень гіпотези звичайно розглядається як досить сильне свідчення на її користь.

Аналогічний момент відзначає М. Лауе в процесі розвитку теорій: «Історія фізики постійно дає нам все нові приклади того, як дві зовсім незалежні, розвинуті різними школами теорії, скажімо, оптика і термодинаміка або хвильова теорія рентгенових променів і атомна теорія кристалів, несподівано збігаються одна з одною. Хто зміг пережити протягом свого життя таку найразючішу подію або, принаймні, спроможний мислено її пережити, той не сумнівається в тому, що теорії, які збігаються, мають якщо не повну істину, то все ж значне ядро об'єктивної, вільної від людських домислів істини. В іншому разі треба було б розглядати поєднання цих теорій, як диво»¹.

Перейдемо до розгляду логічного боку дії цього механізму. Хай існують незалежні одне від одного свідчення x_1, x_2, \dots, x_n на користь твердження A , кожне з яких не доводить A , але певною мірою підтверджує його. Кількісним виразом ступеня обґрунтованості, яку кожне з них дає твердженню A , приймемо числа p_1, p_2, \dots, p_n . Точне їх значення взагалі невідоме, але можна твердити виконання нерівностей $0 < p_1 < 1, 0 < p_2 < 1, \dots, 0 < p_n < 1$.

Нерівності $p_i > 0$ показують, що свідчення x_i дійсно підтверджують A , а нерівності $p_i < 1$ виражають той факт, що жодне з цих свідчень не доводить $A, i=1, 2, \dots, n$.

Якщо свідчення x_i незалежні, то ймовірність їх випадкового збігу дорівнює $p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_n$; цей добуток менший від кожного зі своїх співмножників. З огляду на властивості чисел p_i маємо граничне співвідношення: $\lim_{n \rightarrow \infty} p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_n = 0$. Інакше кажучи, чим більше незалежних свідчень на користь твердження A , тим менш ймовірна гіпотеза про їх випадковий збіг. Але тим ймовірніша гіпотеза про їх невинуватий збіг, і це посилює обґрунтованість A .

Відзначимо останній із міллевських методів — метод супровідних змін, котрий має справу не просто зі взаємнооднозначною відповідністю між подіями, а з їх змінами. На думку Мілля, цей метод варто застосовувати до явищ, які неможливо ні виключити, ні ізолювати. Формулювання його таке: «Всяке явище, що кожного разу якимось змінюється, коли якимось особливим чином змінюється інше явище, є або причиною, або наслідком цього явища, або з'єднано з ним певним причинним зв'язком»².

Деяке уявлення про застосування методу супровідних змін може дати табл. 4, де плюс означає збільшення, а мінус — зменшення відповідного явища. Дані цієї таблиці показують, коли A збільшується, то збільшується й a , а якщо A зменшується, то a також зменшується. Крім того, зі збільшенням A зменшується e , а зі збільшенням e зменшується A . Це дає підстави дійти такого висновку, що A пов'язане з a прямою, а з e оберненою залежністю.

Прикладом прямої залежності, що встановлюється цим методом, може бути зв'язок між часом рівномірного руху і пройденим відрізком шляху, а прикладом оберненої — виявлення зв'язку між об'ємом і тиском газу при однаковій температурі.

Незважаючи на те, що метод супровідних змін не приводить до більш достовірних висновків, ніж всі попередні методи Мілля, він має

¹ М. Лауе. Історія фізики. М., 1956, стор. 13.

² Д. С. Мілля. Згадана праця, стор. 322.

ту перевагу, що дає змогу, принаймні в окремих випадках, виявити не лише наявність причинної залежності, але й її форму, а також аналізувати водночас кілька різних причинних залежностей. Дальший розвиток цього методу в сьогочасній науковій методології пов'язаний, зокрема, з так званим факторним аналізом¹.

Наші подальші зауваження стосуватимуться деяких загальних рис усіх міллевських методів. Кожен із цих методів можна розглядати як формальне правило обробки змістовного емпіричного матеріалу. Тому при їх застосуванні треба уникати досить поширеної помилки, зв'язаної з неправильною формалізацією матеріалу дослідження.

Зокрема, йдеться про обгрунтування припущення, що кожне із явищ *a, b, c, ..., u, v* дійсно має своєю причиною одне із явищ *A, B, C, ..., U, V*.

Таблиця 4

№ пп	Зміна А	Спостережувані ефекти
1	A—	<i>c, a—, b, f—, e+</i>
2	A+	<i>d, a+, b—, f+, e—</i>
3	A	<i>d, a, b+, f+, e</i>
4	A—	<i>c, a—, b+, f, e</i>
...
<i>n</i>	A+	<i>c, a+, b, f—, e</i>

Таблиця 5

№ пп	Явище	Спостережуваний ефект
1	Кішка не перебігла дороги	Все гаразд
2	Те ж саме	Те ж саме
...
<i>n</i>	Кішка не перебігла дороги	Все гаразд
...
<i>n+1</i>	Кішка перебігла дорогу	Неприємність
...
<i>n+m</i>	Кішка перебігла дорогу	Неприємність

Коли це не так, то застосування методів Мілля є безпідставним. Як приклад наведемо табл. 5. Аналізуючи її об'єднаним методом схожості і відмінності, доходимо висновку про наявність причинного зв'язку між чорними кішками і неприємностями. Помилка викликана тут тим, що справжні причини неприємності лишилися поза табличним переліком можливих причин.

Постає питання, як уникнути таких висновків? Ця проблема цікавила ще Декарта, котрий у своєму четвертому правилі «для керівництва розуму» пропонував складати завжди переліки такі повні і огляди такі загальні, щоб була впевненість у відсутності упущень².

Але це правило непридатне для емпіричного дослідження, бо велика кількість можливих причин *A, B, C, ..., U, V* обмежена умовами експерименту і не може бути дуже великою. До того ж, якою б великою не була ця кількість, завжди можливим є те, що справжні причини явищ *a, b, c, ..., u, v* лишаються поза нею.

У таких умовах, мабуть, слід використовувати інше правило: коли який-небудь формальний метод застосовується для обробки емпіричного матеріалу, що складається з сукупності послідовних спостережень, то попередньо необхідно перевірити гіпотезу про те, що дані комбінації спостережень одержані суто випадково. Підтвердження гіпотези посилює підозру, що дійсна причина явища, яка нас цікавить, належить до множини затабульованих причин *A, B, C, ..., U, V*. Дотримуючись цього застереження, ми можемо уникнути висновку про наявність причинного зв'язку між чорними кішками і неприємностями.

¹ Див. Д. Лоулі и А. Максвелл. Факторный анализ как статистический метод. М., 1967.

² Р. Декарт. Избранные произведения. М., 1950, стор. 272.

У загальному випадку необхідно дотримуватись й інших правил, характерних для емпіричного дослідження. Однак, які саме правила застосовуються, яке місце займають серед них міллевські методи виявлення причинних зв'язків,— все це залежить від розуміння цих методів. Існують різні, не еквівалентні способи формулювання посилок і висновків методів Мілля. В попередньому викладі ми умисне підкреслювали то одну, то іншу сторони їх змісту, щоб відтінити сам факт їх існування. Тепер постараємось виділити їх чіткіше.

У суто логічному плані обґрунтування твердження можливе трьома головними способами: дедуктивним, гіпотетико-дедуктивним та індуктивним. В основі дедуктивної концепції лежать поняття логічного впливання і засноване на ньому поняття доведення. Як вихідне приймається якесь логічне числення, що характеризується правилами утворення допустимих у ньому висловлювань і правилами їх перетворення в інші допустимі висловлювання. Останні називаються правилами логічного виведення. Вони мають таке семантичне тлумачення (тобто тлумачення в термінах «істина» і «хибність»): якщо посилки правила істинні, то висновок його не може бути хибним. Відповідно до цього кажуть, що твердження a логічно (семантично) впливає з твердження b , якщо a істинне щоразу, коли істинне b . Твердження вважається обґрунтованим, якщо воно доведено з допомогою логічного впливання.

В основі гіпотетико-дедуктивної концепції обґрунтування твердження лежить поняття логічного впливання, але вже відсутнє поняття доведення: твердження тут перевіряється, а не доводиться.

Як відомо, знання перевіряється експериментом і спостереженням. Але якщо досліджуване твердження недоступне прямому спостереженню, в цьому разі з нього логічно виводять (як правило, в кон'юнкції з деякими даними спостереження) безпосередньо спостережуваний наслідок, який з логічного погляду відіграє роль передбачення. Коли спостереження виявить істинність або хибність такого передбачення, то на цій підставі можна установити, істинним чи хибним є вихідне твердження. Останнє, таким чином, відіграє (принаймні спочатку) роль гіпотези.

Головна трудність гіпотетико-дедуктивної концепції обґрунтування тверджень полягає в недостатності логічних засобів, що дозволяють робити висновки «в зворотному напрямку», тобто від висновку до посилок логічного виведення. По суті всі міркування такого типу основані на дедуктивному правилі модус толенс

$$\frac{H \supset e, \neg e}{\neg H}$$

яке дозволяє твердити про хибність гіпотези на підставі хибності її наслідку. (Насправді ж все значно складніше. Якщо K — універсальна (загальна) гіпотеза, а e — передбачення, то e впливає не з H , а з кон'юнкції $H \wedge K$, де K — якесь менш загальне твердження. Тому, якщо e хибне, то за правилом модус толенс можна зробити висновок лише про те, що хибна кон'юнкція $H \wedge K$, а це не виключає можливої істинності H або K . Гіпотеза потребує, таким чином, дальшого дослідження.)

Але якщо передбачення, що впливає з гіпотези, є істинним, то на цій підставі про саму гіпотезу нічого певного сказати не можна: вона може бути як істинною, так і хибною. Щоб позбавитись такої невизначеності, в рамках гіпотетико-дедуктивного методу існує лише один засіб — «вирішальний» експеримент.

Хай, наприклад, H_1 і H_2 — дві конкуруючі гіпотези про причинний зв'язок. Із них прагнемо вивести відповідні передбачення e_1 і e_2 , з яких

одне заперечує інше, $e_1 \equiv \neg e_2$ (мабуть, це завжди можливо, якщо самі гіпотези достатньо відрізняються). Потім зіставляємо передбачення зі спостереженням. Оскільки обидва передбачення можуть бути перевірені спостереженням і одне з них є запереченням іншого, то буде виявлена хибність одного з них. Хай, наприклад, e_1 хибне. Тоді за правилом модус толенс робимо висновок (з вищезгаданими застереженнями) про хибність гіпотези H_1 і, отже, про істинність гіпотези H_2 .

Однак останній висновок уже не є дедуктивним. Він заснований не на логічному законі виключеного третього, а на припущенні, згідно з яким не існує ще одної гіпотези H_3 , відмінної від H_1 і H_2 , але з якої також випливає істинне передбачення e_2 . Це припущення не є законом логіки і може бути хибним. Але в такому разі гіпотеза H_2 не обов'язково є істинною.

Нарешті, індуктивна концепція обґрунтування тверджень відмовляється не лише від поняття доведення, але й від логічного впливання. Головним для неї є поняття підтвердження, істотно слабкіше, ніж поняття логічного впливання. Відношення підтвердження існує, зокрема, між гіпотезою і її істинним наслідком.

При семантичній інтерпретації підтвердження маємо, що підтверджуване не обов'язково є істинним, навіть якщо підтверджуюче істинне (відповідно до правила дедуктивної логіки істинність наслідку не гарантує істинності посилок).

Оскільки процес підтвердження за жодних умов не гарантує істинності підтверджуваного, то його не можна розглядати ні як доведення, ні як логічне впливання. Тому процес підтвердження не є логічним виведенням. У цьому полягає негативне визначення підтвердження. Його позитивне визначення таке: підтвердження є оцінкою невідомого істиннісного значення гіпотези на підставі істинності деяких її наслідків. Наприклад, коли кажуть, що ступінь підтвердження гіпотези H свідченням e дорівнює $2/3$, то число $2/3$ не є істиннісним значенням гіпотези H (як у випадку багатозначної концепції логіки), воно виражає лише оцінку істиннісного значення «істина» для цієї гіпотези. Таким чином, поняття підтвердження виникає як спроба вирішити ті проблеми, котрі лишаються нерозв'язаними при гіпотетико-дедуктивному методі. Але, хоч процес підтвердження не є логічним виведенням, він, проте, належить до сфери компетенції логіки: поняття ступеня підтвердження може бути подано у вигляді логічної функції, наприклад у вигляді логічної імовірності¹. Формальна теорія процесу підтвердження називається індуктивною логікою.

Необхідно відзначити, що правила виявлення причинних зв'язків Мілля можуть належати до будь-якої з названих концепцій обґрунтування тверджень; можна розрізнити дедуктивні, гіпотетико-дедуктивні та індуктивні варіанти правил Мілля. Так, може бути побудована спеціальна дедуктивна теорія, в якій висновки міллевських методів стають строго доведеними теоремами². Але при цьому сфера застосовності їх звужується. Відповідна дедуктивна теорія призначається скоріше для обговорення смислу поняття причинності, аніж для емпіричного виявлення причин явищ.

Щоб показати, як розрізняються між собою неоднакові можливі варіанти правил Мілля, поглянемо, які ж умови треба накласти на посилки, щоб висновки, отримані з них за цими правилами, були логічно

¹ Див. R. Carnap. The logical foundations of probability. Chicago, 1950.

² Див., наприклад, Z. Czerwiński. O. pojęciu przybyzyny i kanonach Milla. «Studia logica», t. 9, Warszawa, 1960.

виправданими, і як можна послабити ці умови. Міркуватимемо схематично за правилом відмінності.

Насамперед необхідно обрати певну мову для опису різних ситуацій, можливих в емпіричному дослідженні.

Приймемо для простоти мову L , що дає змогу розрізнити найбільше шість можливих подій A, B, C, a, v і c . Домовимось також, що всяке можливе здійснення експерименту описується кон'юнкцією, яка містить для кожної з подій A, B, C, a, v і c або висловлювання про те, що ця подія спостерігається, або ж його заперечення (заперечення позначається рисочкою над символом цієї події). Це дає $2^6 = 64$ різних можливих описів експерименту:

- 1) $ABCavc$
- 2) $ABCa\bar{v}\bar{c}$
- ...
- 64) $\bar{A}\bar{B}\bar{C}\bar{a}\bar{v}\bar{c}$

Якщо на цю кількість можливих описів не накладати обмежень, то не можна зробити ніяких певних висновків про причинний зв'язок між A і a : подія a може відбутися без того, щоб спостерігалася A , і подія A може поєднуватись з відсутністю a . Тому припустимо, що роль посилок і накладуваних на них умов полягає в тому, щоб зменшити цю кількість можливостей; при цьому висновок, отриманий за правилом відмінності, логічно виправданий, якщо йому не суперечить жодна із залишених можливостей.

Перше обмеження цієї кількості дістаємо, коли враховуємо таку умову: якщо події A, B і C відсутні, то не повинно бути і подій a, v і c , а якщо події a, v і c відсутні, то не спостерігаються A, B і C . Якщо ця умова не виконується, то виявляється, що події A, B і C мають наслідки, крім a, v і c , а події a, v і c мають причини, крім A, B і C , тобто перелік можливих подій A, B, C, a, v і c не повний, всупереч нашому припущенню. Виконання цієї умови скорочує число можливих описів експерименту від 64 до 50.

Запишемо тепер посилки правила відмінності: $ABC—avc$ і $BC—vc$ і виключимо всі ті можливі описи експерименту, які їм суперечать. (Два описи суперечать одне одному, якщо і тільки якщо вони мають однакове розташування рисочок заперечення над великими літерами і різне розташування їх над відповідними малими літерами.) В результаті, кількість усіх можливих описів експерименту скорочується від 50 до 39.

Слід також уточнити смисл висловлювання «подія A є причиною події a ». Будемо розуміти це висловлювання двояко: у сильному і слабкому смислі. В сильному смислі твердження « A є причиною a » означає: «щоразу, коли відбувається A , спостерігається a , а коли A не буває, то a також відсутня». У слабкішому смислі це твердження означає: «щоразу, коли відбувається A , спостерігається a , а коли A не буває, то a може спостерігатись, а може й не спостерігатись». Зрозуміло, що для логічного виправдання правила відмінності зручніше прийняти слабкіший смисл твердження « A є причиною a ». Це дає змогу не брати до уваги ще 22 можливих описи експерименту, в які A входить зі знаком заперечення. Отже, лишається тільки 17 можливих описів.

Правило відмінності логічно виправдане, якщо жодна із залишених можливостей не суперечить його висновкові. Тому так важливо з'ясувати, чи є серед залишених 17 можливих описів такі, що суперечать висновку « A є причиною a », який розуміють у слабкому смислі, тобто, в які A входить без знака заперечення і a — зі знаком заперечення (в

цьому випадку поява A не спричинює появи a)? Отже, лишилось дев'ять таких описів (з 17):

1) $A \bar{B} \bar{C} \bar{a} \bar{v} c$	6) $A \bar{B} C \bar{a} \bar{v} c$
2) $A \bar{B} C \bar{a} \bar{v} \bar{c}$	7) $A \bar{B} \bar{C} \bar{a} \bar{v} c$
3) $A \bar{B} C \bar{a} \bar{v} c$	8) $A \bar{B} \bar{C} \bar{a} \bar{v} \bar{c}$
4) $A \bar{B} C a v c$	9) $A \bar{B} C a v \bar{c}$
5) $A \bar{B} C a v \bar{c}$	

Для того, щоб логічно виправдати правило відмінності, необхідно накласти на його посилки умову, яка виключає ці дев'ять описів. Такими, зокрема, можуть бути умови цілісності для подій B і C : якщо події B і C не відтворюються одночасно, то не спостерігається ні v , ні c . Після виконання і цієї умови лишається тільки вісім можливих описів, кожен з яких не суперечить висновку « A є причиною a ». В результаті, правило Мілля логічно виправдане і належить у зазначеній формі до дедуктивних методів обґрунтування тверджень.

Зрозуміло, сказане є всього лиш прикладом, і ми не наполягаємо на тому, що саме так і слід провадити логічне обґрунтування правила відмінності та інших правил. Ми хотіли тільки показати, що придатним підбором умов, які накладаються на посилки правил, ці правила можна зробити дедуктивними. Інше питання, чи варто це робити?

В цьому разі умови, які привели до дедуктивного виправдання правила відмінності, ось такі: 1) мова, що містить знаки для подій A , B , C , a , v і c , є достатньою для опису усіх ситуацій, можливих при проведенні експерименту; 2) опис можливої експериментальної ситуації може бути поданий у вигляді певної кон'юнкції, в яку для кожної можливої події входить або висловлювання про те, що ця подія відбувалася, або її заперечення; 3) посилки, до яких застосовується правило відмінності, слід розуміти таким чином, що вони здатні виключити всі можливі описи, яким суперечать; 4) події B і C відповідають умові цілісності; 5) висновок правила відмінності « A є причиною a » розуміємо в слабкому смислі, коли відсутність A не обов'язково викликає відсутність a .

Наскільки правомірне прийняття цих умов? Перша з них викликана достатньо вагомими причинами, хоча сама ця умова виконується не завжди. Так, можна сказати, що розглядувані причинні зв'язки належать до класу причин, що задовільно пояснюються теорією T , а її мова, яка має знаки для подій A , B , C , a , v і c , достатня для опису таких зв'язків. Однак, якщо для цих причинних зв'язків ще немає теорії, яка задовільно їх пояснює, то питання про достатність зазначеної мови для опису ситуацій, можливих при проведенні експерименту, лишається не розв'язаним. Тут все залежить від інтуїції вченого.

Друга умова не є обов'язковою, ми прийняли її лише з метою спрощення міркувань. Те ж стосується четвертої та п'ятої умов. Але питання про третю умову принципове. Прийняти її — отже фактично схвалити концепцію, котра в кінцевому підсумку гарантує дедуктивне обґрунтування правила відмінності.

Які ж є підстави для прийняття цієї умови? Одну із них можна сформулювати так: якщо посилки якого-небудь правила не виключають принаймні деякі із можливих описів експерименту, то вони беззмістовні (не інформативні) і тому непотрібні при формулюванні правила. Отже, якщо посилки повинні бути «працюючими», то вони обов'язково повинні виключати якісь можливості.

Однак таке припущення має інше, приховане припущення, що посилки правила мають універсальний характер, тобто належать до тверджень типу «всі лебеді білі», «всі люди розумні» тощо, які відзнача-

ються граничним ступенем категоричності: якщо вони істинні, то не припускають жодного суперечного прикладу (в нашому випадку жодного білого лебедя, жодної розумної людини і т. д.). Тому, якщо посилки будь-якого правила сформульовані як універсальні твердження, вони обов'язково виключають деякі можливі описи експерименту.

В науці, проте, часто використовуються не універсальні, а статистичні твердження, які не є такими категоричними. Зокрема, для наведених нами прикладів універсальних тверджень можна взяти ось такі статистичні аналоги: «90 процентів устх лебедів білі», «більшість людей розумна» тощо. На відміну від універсальних, ці твердження, навіть якщо вони істинні, не виключають існування небілих лебедів, нерозумних людей і т. д. Тому, якщо посилки правила сформульовані як статистичні твердження, то вони не виключають жодного з описів експерименту, і згаданий спосіб логічного виправдання правила перестає діяти.

Більше того, статистичні твердження можуть бути достатньо інформативними і змістовними, незважаючи на те, що не виключають жодного з можливих описів експерименту. Причина цього полягає в тому, що вони, як правило, змінюють їх імовірності, а це приводить до появи інформації, якщо тільки невизначеність ситуації зменшилась. Таким чином, для того, щоб статистичні посилки якого-небудь правила були змістовними, достатньо, щоб вони зменшили невизначеність тієї ситуації, яка спостерігалася до прийняття цих посилок.

Отже, універсальний характер посилок правила відмінності не пов'язаний необхідно з їх змістовністю. Більше того, він взагалі не є обов'язковим і можна формулювати посилки або як універсальні, або як статистичні висловлювання. В останньому випадку дістаємо статистичний (індуктивний) варіант правила.

Наведемо приклад статистичного формулювання правила відмінності. Хай явища A , B і C викликають явища a , b і c з ймовірністю p , а явища B і C — явища b і c з ймовірністю q . Тоді явище A спричиняє явище a з ймовірністю x , яка є невідомою і повинна бути визначена з даних умов.

Для розв'язання цього завдання припустимо, що BC є скороченням для $ABC \vee \bar{A}BC$, а bc — скороченням для $abc \vee \bar{a}bc$. Будемо розглядати ймовірність як якусь нормалізовану адитивну функцію, визначену на всіх 64 можливих описах експерименту $ABCabc$, $ABC\bar{a}bc$, ..., $\bar{A}\bar{B}\bar{C}\bar{a}\bar{b}\bar{c}$, тобто як відображення, що зіставляє кожний опис з деяким дійсним числом (ймовірністю) із відрізка $[0,1]$ і задовольняє дві умови: 1) адитивність — ймовірність диз'юнкції деяких описів дорівнює сумі ймовірностей цих описів; 2) нормалізованість — ймовірність диз'юнкції всіх описів дорівнює 1. З цих умов і статистичного формулювання правила випливає, що $p \leq q$. Пізніше виявиться, що величина p взагалі може бути опущена у висновку.

Ми не знаємо, як розподілені конкретні значення ймовірності за різними можливими описами; у принципі це можна зробити безліччю способами. Але із посилок нашого правила випливає, що ймовірність таких чотирьох описів:

- 1) $ABCabc$
- 2) $\bar{A}BCabc$
- 3) $ABC\bar{a}bc$
- 4) $\bar{A}BC\bar{a}bc$ —

дорівнює в сумі q .

Отже, загальна ймовірність решти 60 можливих описів дорівнює $1 - q$. Припустимо для певності, що всі ці описи рівноймовірні. Тоді

кожне з них має ймовірність, що дорівнює $\frac{1-q}{60}$. Потім переконуємося, що з цих 60 описів тільки 15 містять A і a . Отже, ймовірність події, яка полягає в тому, що A не відбувається, а a відбувається, при зроблених припущеннях дорівнює $\frac{15(1-q)}{60} = \frac{1-q}{4}$. Але звідси випливає, що ймовірність протилежної події, при якій щоразу, якщо є A , то є й a , дорівнює $1 - \frac{1-q}{4} = \frac{q+3}{4}$. Отже, можна твердити, якщо події B і C викликають події b і c зі ймовірністю q , то A є причиною a зі ймовірністю $x = \frac{q+3}{4}$. Це і є статистичне формулювання правила відмінності (точніше, одне з безлічі таких формулювань, що залежить від способу, яким визначаються ймовірності кожного із 60 можливих описів, сумарна ймовірність яких дорівнює $1-q$).

Правило відмінності може бути витлумачено і в рамках гіпотетико-дедуктивного методу обґрунтування тверджень. Для цього припустимо, що посилки його сформульовані як універсальні твердження, але сукупність усіх посилок і накладуваних на них умов така, що дедуктивне обґрунтування висновку не можна одержати. Такий висновок можна розглядати як гіпотезу, що потребує дальшої перевірки засобами гіпотетико-дедуктивного методу. Правило відмінності має тут евристичний, а не доказовий характер.

Отже, це правило, як і решта правил виявлення причинних зв'язків, припускає або дедуктивне, або гіпотетико-дедуктивне, або індуктивне формулювання, залежно від того, як розуміються посилки і які на них накладаються умови. Всі ці способи формулювання однаково закономірні з погляду логіки, тому питання про вибір того чи іншого формулювання стосується не логіки, а методології і повинне враховувати особливості емпіричних досліджень.

Зрозуміло, краще за все мати такий висновок про наявність причинних зв'язків, який дедуктивно випливає із прийнятих посилок. Однак реальне емпіричне дослідження може не задовольняти умови дедуктивного формулювання правила. В такому разі можна скористатися гіпотетико-дедуктивним або індуктивним варіантом. Останній корисно застосовувати або тоді, коли дані спостережень дають змогу визначити емпіричну частість (ймовірність) подій, або коли існують інші надійні підстави для встановлення ймовірностей.

* * *

В статті рассматриваются некоторые элементарные правила, помогающие установлению причинных зависимостей, в частности известные правила Милля: методы сходства, различия, объединенный метод сходства и различия, методы остатков, сопутствующих изменений. Показано, что эти правила применяются обычно не изолированно, а вместе с другими приемами научного исследования. Например, если какой-либо формальный метод применяется для обработки эмпирического материала, состоящего из совокупности последовательных наблюдений, то предварительно необходимо проверить гипотезу о том, что данные комбинации наблюдений получены чисто случайно. Указаны некоторые ошибки, связанные с неправильным применением правил Милля. Правила Милля и родственные им правила обнаружения причинных зависимостей допускают либо дедуктивную, либо гипотетико-дедуктивную, либо индуктивную формулировку, в зависимости от того, как понимаютсясылки этих правил и какие на них накладываются условия. Все эти способы формулирования одинаково законны с точки зрения логики, поэтому вопрос о выборе той или иной из них является не вопросом логики, а методологии и должен учитывать особенности проводимых эмпирических исследований.

Роль С. А. Подолинського в розвитку революційного демократизму на Україні

В історії духовного життя українського народу визначне місце належить Сергію Андрійовичу Подолинському, з іменем якого пов'язаний початок нового, вищого етапу розвитку революційно-демократичної ідеології на Україні в другій половині XIX ст.

Діяльність С. А. Подолинського припадає на 70-ті — початок 80-х років XIX ст., коли формувался і розвивався робітничий клас в Росії і на Україні, поглиблювались соціальні антагонізми, породжені капіталізмом, з новою силою розгортався революційний рух народних мас, спрямований проти соціального і національного гніту. В цих умовах створюється широка соціально-політична основа розвитку революційного демократизму. Починаючи з середини 70-х років XIX ст. складається новий, вищий етап в розвитку революційно-демократичної ідеології на Україні, який відповідав більш високому рівню розвитку соціально-економічних відносин. Органічно вбираючи і продовжуючи революційно-демократичні традиції Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського та інших революціонерів-демократів періоду 40—60-х років, ця ідеологія формувалась під істотним впливом ідей марксизму і розвивалась у напрямі до марксизму. Особливість її полягає в тому, що ця ідеологія пішла далі від революційного демократизму 40—60-х років, хоч і не стала ще на рівень марксизму. Тобто, вона являла собою перехідний ступінь до пролетарського, наукового соціалізму, до марксизму¹.

І це цілком закономірно. Для обґрунтування цієї думки досить звернутися до висловлювань В. І. Леніна з приводу оцінки Герцена. Відповідаючи на закиди російських лібералів, які звинувачували видатного російського мислителя і революціонера у хитаннях і скептицизмі, В. І. Ленін у статті «Пам'яті Герцена» зазначав, що «у Герцена скептицизм був формою переходу від ілюзій «надкласового» буржуазного демократизму до суворої, непохитної, непереможної класової боротьби пролетаріату»². В. І. Ленін підкреслив, що як революційний демократ «Герцен звернув свої погляди не до лібералізму, а до *Інтернаціоналу...*»³. Отже, В. І. Ленін вважав принципово можливим і цілком закономірним розвиток революційного демократизму в напрямку до марксизму, наукового соціалізму уже в 60-х роках XIX ст. Наведені положення В. І. Леніна є методологічною основою для з'ясування ролі і значення окремих діячів революційно-демократичного табору і зокрема для визначення ролі С. А. Подолинського в розвитку революційно-демократичної ідеології на Україні.

Видатний революціонер, самовідданий борець за кращу долю українського народу С. Подолинський ще в студентські роки у Києві познайомився і зблизився з революційною молоддю і прогресивною

¹ Див. В. И. Шнигарук, А. Л. Пашкова, Н. П. Асонова. К вопросу о марксистском освещении истории революционно-демократической идеологии. «Вопросы философии», 1965. № 4; П. В. Коппин. Логические основы науки. К., 1968, стор. 195—196.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

³ Там же, стор. 10.

інтелігенцією¹. Але широку революційну діяльність він розгорнув за кордоном, куди виїхав у кінці 1871 року після закінчення університету. По-знайомившись 1872 року в Парижі з П. Л. Лавровим, С. А. Подолинський бере найактивнішу участь в організації журналу «Вперёд!», а згодом у Цюріху включається в бурхливу діяльність революційної російської і української молоді «цюріхської колонії»². В той час С. А. Подолинський рішуче стояв на боці програми П. Л. Лаврова, виступав проти анархістських поглядів, тактики і методів боротьби Бакуніна і бакуністів, гостро засуджував «вчинок неблагородний і в революційному, і в особистому відношенні» П. Ткачова, який у брошурі «Завдання революційної пропаганди в Росії» (квітень 1874 р.) звинуватив Лаврова і його прихильників у реакційності, проголосив себе і своїх однодумців єдиними представниками російської революційної молоді³.

Проте вже в першій половині 1874 року намітився поступовий відхід С. А. Подолинського від Лаврова і від участі у журналі «Вперёд!». Прагнучи знайти відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, класової боротьби, революційного руху в прогресивних і революційних теоріях, С. А. Подолинський вже на початку 70-х років знайомиться через праці М. І. Зібера з ідеями К. Маркса, а в 1870 році в одному з молодіжних гуртків у Києві слухає реферати «Капіталу»⁴. З того часу починається інтенсивне і глибоке вивчення С. А. Подолинським праць К. Маркса і Ф. Енгельса — «Капіталу», «Маніфесту Комуністичної партії», «Становища робітничого класу в Англії», «Анти-Дюрінга», «До критики політичної економії» та ін.

Важливою подією в житті і діяльності С. Подолинського було його особисте знайомство з К. Марксом і Ф. Енгельсом, що відбулося в серпні 1872 року на квартирі Ф. Енгельса. На формування світогляду Подолинського значний вплив справило ознайомлення з робітничим, революційним і соціалістичним рухом у Західній Європі, особисті зв'язки з французькими, італійськими, німецькими, швейцарськими та іншими діячами робітничого руху. В італійських, французьких, німецьких та інших соціалістичних і прогресивних журналах він друкував свої статті, з винярковою увагою вивчав розвиток міжнародного робітничого руху, зокрема діяльність І Інтернаціоналу. Це знайшло своє відображення у творі «Нарис розвитку Міжнародної Асоціації робітників».

Ідеї Маркса відіграли благотворну роль у формуванні світогляду Подолинського, в його революційній діяльності. Все це не могло не вплинути і на ідейні взаємини Подолинського з Лавровим, на ставлення Подолинського до ідейно-політичного напрямку журналу «Вперёд!», який, на його думку, із революційного і соціалістичного поступово перетворився на орган «витриманого напрямку». «Як ви гадаєте,— запитує він В. Смирнова у листі від 2 травня 1874 р.,— коли б Поль де Касеньяк почав видавати соціалістичну газету і соціалісти зауважили б йому, що цю газету охоче читають бонапартисти, то чи не означало б

¹ С. Киевский. Последний из пушкинской плеяды. «Русский вестник», 1886, январь, стор. 301; Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР (ЦГАОР), 1321, ф. 109, III від., 3 екс., оп. 1872, спр. 215, арк. 5, 14; Центральный державний історичний архів УРСР (ЦДІА), ф. 442, оп. 833, спр. 66, арк. 10.

² К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1864—1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Т. 1. Харків—Київ, 1934, стор. 216—217; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 246, арк. 3; ЦГАОР СССР, ф. 1762, оп. 4, спр. 360, арк. 1—85, 1321; ф. 109, оп. 1873, спр. 491, арк. 39.

³ ЦГАОР СССР, ф. 1762, оп. 4, спр. 360, арк. 29, 30, 32, 94.

⁴ М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877). Львів, 1899, стор. 186 (Примітка).

це, що соціалістів така газета не задовольняє. Очевидно те ж і для «Вперёд!»... Радикальній молоді потрібно зовсім інше (більше фактів про Росію і народні книги), а ліберальні і чутливі рулади «Вперёд!»... можуть принести найбільше насолоди буржуа-неробам, які граються в народні почуття»¹. Такий напрям журналу, підкреслює С. Подолинський, не подобається революційній молоді, зате в ньому «одна із причин успіху (якщо він існує) «Вперёд!» у Петері серед більш лицемірного населення столиці»². Ще раніше Подолинський висловив такі ж думки особисто Лаврову, зауважуючи, що «публіка в Одесі і Києві значно охолола до «Вперёд!»³.

На думку С. А. Подолинського, журнал «Вперёд!» повинен бути трибуною пропаганди революційних ідей, висвітлювати революційний рух робітників не лише в Західній Європі, але передусім у Росії. Ще в період організації журналу Подолинський акцентує увагу на «фабричних робітниках», на статтях і кореспонденціях, що розповідають про робітничий рух, про боротьбу трудящих мас «із центральних місць російського фабричного життя»⁴. Подолинський вважав журнал не виключно російським; він хотів перетворити його на всеслов'янську трибуну, надати йому інтернаціонального характеру. Залучаючи російських і українських (М. Драгоманов, М. Зібер, М. Бучинський та інші) діячів до участі в організації і виданні журналу, Подолинський ставив питання про співробітництво в ньому прогресивних діячів усіх слов'янських народів (Св. Маркович та інші). Проте редакція журналу не стала на такий шлях.

Відходячи від безпосередньої активної участі у виданні журналу «Вперёд!», С. А. Подолинський тим самим звільняв себе від обов'язку дотримуватись поміркованості, розв'язував собі руки для дальшої революційної роботи. Під впливом ідей марксизму змінились і коло його інтересів, і напрям діяльності. В листі до П. Лаврова від 10 травня 1874 року С. А. Подолинський зазначає, що вирішив вивчати розвиток капіталізму в Росії і на Україні, щоб «виконати в Росії роботи, які будуть... значно корисніші і які можуть вестися тільки там, наприклад, по розвитку російського пролетаріату»⁵.

Отже, ідеї марксизму в умовах боротьби різних ідейно-політичних і філософських течій відіграли, безперечно, провідну роль у формуванні світогляду і визначенні шляхів революційної діяльності та кола науково-теоретичних інтересів С. А. Подолинського, в його ставленні до народництва. Відійшовши від ідеології народництва, Подолинський з середини 70-х років шукає організаційних можливостей для втілення на практиці революційних ідей, послідовно розвиває революційну соціалістичну ідеологію під дедалі більшим впливом ідей марксизму.

Виходячи з «Капіталу» К. Маркса, Подолинський показує закономірність розвитку капіталістичних відносин і формування пролетаріату в Росії, розкриває внутрішні соціально-економічні суперечності капіталізму в умовах України, спростовує буржуазно-дворянські і народницькі погляди на розвиток капіталізму в Росії і на Україні. Подолинський керується теорією додаткової вартості К. Маркса, коли обґрунтовує нагромадження капіталу, розкриває джерела капіталістичної експлуатації, соціальних антагонізмів і класової боротьби. Він підкреслює, що гроші самі по собі є лише передумовою капіталістичного

¹ ЦГАОР ССРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 22.

² Там же.

³ ЦГАОР ССРСР, ф. 1762, оп. 4, спр. 360, арк. 99.

⁴ Там же, арк. 70.

⁵ Там же, арк. 93.

виробництва, за них капіталіст купує на ринку такий товар, який при використанні збагачує його, дає прибуток. Цим товаром є робоча сила, «праця»¹. «При капіталістичному способі виробництва,— підкреслює С. А. Подолинський,— праця є товар, що продається на ринку. Як і всякий товар, вона має певну мінову цінність. Мінова цінність всякого товару визначається кількістю праці, затраченої на її виробництво»². Коли б капіталіст, зауважує Подолинський, використовуючи робочу силу, відтворював її вартість, що визначається ціною засобів існування робітника і його сім'ї, то йому не було б звідки одержувати прибуток. Адже він повернув би тільки те, що витратив. Однак справа в тому, що робоча сила має здатність при її використанні відтворювати не лише свою вартість, а й вартість, неоплачену капіталістом, яку він привласнює. «Оця властивість праці при своїй потраті давати взагалі більший здобуток, ніж коштувало добути силу для цієї самої праці, і є найголовніша основа усього господарства...»³ Реалізуючи робочу силу і користуючись цією її здатністю, капіталіст, підкреслює Подолинський, сплачує робітникові вартість його робочої сили, а не вартість продукції, яку він виробив протягом всього робочого часу. «Кожен,— пише С. А. Подолинський,— хто наймає хоч одного робітника, робить це з тим, щоб покористуватися частиною його праці, добути для себе із цього додаточної праці, додаточну вартість. Бо інакше ніхто не став би й наймати робітника, якби він мусів йому платити рівно стільки, як той виробить»⁴. Підкреслюючи, що людська праця є джерелом прибутку, Подолинський вказує, що «тільки дає вона його далеко більше, ніж сама коштує» і що «вартість його в більше число разів росте понад вартістю заробочої плати робітника»⁵. Тому додаткова вартість, підкреслює Подолинський, і є джерелом зростання і нагромадження капіталу, експлуатації та соціальних антагонізмів.

Важливим надбанням революційно-демократичної думки на Україні є пропагування С. А. Подолинським ідеї соціалістичної революції. Завдання соціалістичної революції, на його думку, полягають у знищенні експлуатації і гноблення шляхом ліквідації приватної власності і утвердження суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва. «Теперечка,— пише він,— вже знаючи корінь його (лиха.— А. П.), не так важко показати хоч загальний напрямок, в котрім робітникам треба пильнувати, щоб добути собі волю од капіталу і людське життя. Всігдашній корінь їхнього лихого стану один і той же: хтось одбирає од робітників більшу або меншу частину загальною здобутку їхньої праці, хоч пан, хоч казна, хоч хазяїн або фабрикант, купець і т. д. Коли корінь лиха звісний, то найпершим робом треба зніщити той корінь і тоді само лихо згине. Треба, щоб робітники мали в своїм власнім розпорядку весь здобуток своєї праці»⁶.

Висновок про необхідність соціалістичної революції при переході від капіталізму до соціалізму Подолинський робить, виходячи з аналізу питання про володіння знаряддями і засобами виробництва, що

¹ С. А. Подолинський під «працею» розумів робочу силу і процес праці, хоч для визначення робочої сили вживав ще поняття «сила праці» і «робота». Незважаючи на цю нечіткість, він розмежовував вартість праці як вартість засобів існування робітника і його сім'ї, тобто вартість робочої сили, і вартість праці як вартість продукту, виготовленого в процесі виробництва.

² Очерк развития Международной Ассоциации рабочих. «Вперед!», т. II, Цюрих, 1874, стор. 117.

³ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, стор. 49.

⁴ Там же, стор. 44—45.

⁵ Там же, стор. 143.

⁶ Там же, стор. 144.

визначає всі інші суспільні відносини. «Володіння ж всіма знаряддями виробництва і скорочення робочого дня є саме ті результати, яких добиваються робітничі рухи» і які можливі на основі соціалістичної революції¹. Капіталісти, підкреслює Подолинський, добровільно не віддають знарядь і засобів виробництва, не поступляться своїм панівним становищем, бо в їх руках політична влада. «Тим часом ми не маємо марних надій. Нігде і ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні ще менше, ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальство і панство по волі зреклось свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й інструменти, потрібні для здобутку»².

В поглядах Подолинського на соціалістичну революцію істотне значення має розуміння її рушійних сил, ролі в ній робітничого класу і трудового селянства. Вивчаючи робітничий рух в Західній Європі, Подолинський вже в своїй праці «Нарис розвитку Міжнародної Асоціації робітників» розглядав пролетаріат як керівну силу і пов'язував з ним «робітничий соціалізм» у західноєвропейських країнах. Тому, підкреслював він, «міські робітники будуть займати нас більше, ніж селяни»³. Проте і трудове селянство, на думку Подолинського, йдучи під керівництвом пролетаріату, відіграє важливу роль у революційній боротьбі за соціалістичну перебудову суспільства. Так, відзначаючи, що французьке село пройняте капіталістичною диференціацією, класовими антагонізмами і руйнуванням дрібного господарства, Подолинський підкреслює, що за таких умов «дрібні хлібороби, хоч пізніше, але все-таки присилувани будуть і у Франції пристати до громадівського руху, започатого міськими й фабричними робітниками»⁴. Це стосується, робить висновок Подолинський, і всіх інших європейських країн⁵.

Глибше вивчивши розвиток капіталізму, формування і розвиток пролетаріату в Росії і на Україні, С. А. Подолинський вже в середині 70-х років склав собі в основному правильне уявлення про роль і місце російського і українського пролетаріату та селянства в революційній боротьбі. Вказуючи на власницькі інтереси селянства, Подолинський в листі до В. Смирнова від 3 травня 1875 р. підкреслює, що селянству ще треба доводити, що «мало володіти землею і не платити податків, а що ще важливіше бути солідарними зі всіма селянами і робітниками, тобто бути справжніми соціалістами. Цього в нас, на Півдні принаймні, майже нема. Звичайно, в нас збереглася спотворена форма общинного землеволодіння, але селяни в нас ще далеко і далеко не соціалісти»⁶.

Виходячи із розуміння дрібновласницької природи переважної більшості селянства (зокрема на Україні), С. А. Подолинський не міг визнати його керівною силою в революційній боротьбі, хоч він не заперечував важливої ролі селянства в цій боротьбі. Стверджуючи, що капіталізм в Росії і на Україні є закономірним явищем, Подолинський тим самим доводив, що й пролетаріат — закономірне явище соціально-економічного розвитку, що саме йому і належить керівна роль в революційній боротьбі трудящих мас. В праці «Le Nihilisme en Russie» (1879)

¹ Очерк развития Международной Ассоциации рабочих, стор. 110.

² Програма. Журн. «Громада», Женева, 1880, ч. 1, стор. 3.

³ Очерк развития Международной Ассоциации рабочих, стор. 119.

⁴ С. Подолинський. Перегляд громадівського руху в Західній Європі. Журн. «Громада», 1881, ч. 2, стор. 233.

⁵ Там же, стор. 233—234.

⁶ ЦГАОР СССР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 77.

Подолінський писав: «протягом останніх років соціальний (соціалістичний.— А. П.) рух в Росії почав завойовувати свою дійсну опору — фабричних робітників і селян»¹. На початку 80-х років у передмові до польського перекладу праці «Ремесла і фабрики на Україні» С. А. Подолінський підкреслює, що українські і польські робітники повинні об'єднатися для «дальшого ведення на Україні соціалістичної справи, в якій передувати (przodować) завжди мусять міські робітники»². Вважаючи селян «поганими соціалістами», він все ж не заперечує їх важливої ролі в революційній боротьбі, відзначаючи при цьому, що соціалістична революція багато в чому залежатиме від революціонерів-селянства, якого треба ще виховувати в дусі соціалізму. Подолінський розумів, що робітничий клас без допомоги трудового селянства не зможе успішно здійснити революцію в Росії і на Україні, а допомога селян, її рівень і характер будуть залежати від того, наскільки вони сприймуть ідеї соціалізму і революції.

Таким чином, Подолінський дійшов висновку, що міські, фабричні робітники є керівною революційною силою, яка повинна повести за собою трудове селянство як в західноєвропейських країнах, так і в Росії і на Україні. Це було значним, принциповим досягненням революційно-демократичної думки на Україні в 70—80-х роках XIX ст.

Проте, правильно вбачаючи головне завдання соціалістичної революції в знищенні капіталізму і в утвердженні соціалізму силами робітничого класу і трудового селянства при керівній ролі робітничого класу, Подолінський все ж не піднявся до розуміння історичної необхідності встановлення диктатури пролетаріату. Визнаючи керівну роль пролетаріату в революційній боротьбі в період до і під час повалення капіталізму, він не зрозумів керівної ролі пролетаріату в період після повалення капіталізму, ролі, піднятої до рівня державного керівництва трудящими масами, що здійснюється у формі диктатури пролетаріату. Тому його розуміння соціалістичної революції і її рушійних сил історично обмежене.

Важливе місце в світогляді С. А. Подолінського посідають його погляди на державу взагалі і на її роль при соціалізмі зокрема. Правильно трактуючи питання про класову природу експлуататорської держави і її функції як знаряддя панування експлуататорів і пригноблення народних мас, Подолінський ставить вимогу знищення експлуататорської держави шляхом соціалістичної революції, що забезпечить, на його думку, перехід до соціалізму. В той же час, хоч в умовах соціалізму будуть створені такі відносини, за яких не існуватиме експлуатації й гніту, це не означає, що вони не можуть бути реставровані за певних обставин. «Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування, треба при першій случаю скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись»³.

На думку Подолінського, при соціалізмі народ сам буде керувати всіма економічними, політичними і культурними справами, організує виборну адміністрацію, керівні федеральні органи, народні суди і «громадське козацтво». Заперечуючи експлуататорську державу,

¹ S. Podolinsky. Le Nihilisme en Russie. «Reforme». 15.X. 1879, p. 362.

² Rękodzielnictwo i fabryki na Ukrainie. Rozwój i urządzenie pracy na Ukrainie do XIX stulecia. Pisat S. Podolinsky. Z ukraińskiego przelożył M. Pawlik. Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів.

³ Програма. «Громада», Женева, 1880, ч. I, стор. 3.

Подолінський визнає певні елементи державної влади при соціалізмі, певні функції управління і захисту соціалізму.

Викладаючи основні засади соціалістичного суспільства, Подолінський вказує на необхідність революції для соціалістичної перебудови суспільства. Адже «мало знітожити користування одного чоловіка працею другого», ще «треба так упорядкувати працю людей, щоб навіть таке користування й наступити не могло»¹. Для цього необхідно скасувати приватну власність і «зв'язати користь всіх людей до купи», бо «спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж особна»². Причому «усі ж господарства, як хліборобські, так ремісницькі, мануфактурні й фабричні, на котрих е хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадські»³. Але дрібні мужицькі хліборобські господарства не будуть скасовуватись, тобто насильно експропріюватись, бо «в їх нема гіршої неправди: користування чужою працею»⁴. Не маючи економічної перспективи, «дрібні особисті хазяйства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими»⁵.

С. А. Подолінський виступає за колективну форму суспільної власності громад робітників і селян, в основі якої лежить праця всього колективу (громади). Разом з тим він розвиває думку про таку форму суспільної власності, яка ґрунтується на спільній праці кількох або багатьох виробничих колективів, становить об'єкт спільності їх інтересів і лежить в основі відносин між ними⁶. С. Подолінський підкреслює, що виробничі колективи (громади) мають самостійно вирішувати свої господарські справи, ніхто не повинен втручатись в їх життя, нав'язувати свою волю. Проте суспільно-економічний розвиток, на думку Подолінського, обов'язково веде до зближення виробничих колективів, встановлення зв'язків на ґрунті спільності їх інтересів, до певної суспільно-економічної єдності. Це визначається тим, що виробництво при соціалізмі повинно ґрунтуватись на суворому обліку і плануванні економічного розвитку в суспільстві в цілому⁷. Тому виробничі колективи не можуть бути замкнуті, відірвані один від одного і від суспільства. Між ними складатимуться тісні зв'язки, що будуть їх об'єднувати в ціле на принципі федерації. Відносини між колективами, що входять в дану спілку, а також між спілками аж до світової федерації повинні ґрунтуватись виключно на принципах рівноправності, свободи, дружби та інтернаціоналізму⁸.

Отже, ідея федерації в трактуванні С. Подолінського істотно відрізняється від анархістських поглядів Прудона чи Бакуніна. З поняттям федерації український революціонер-демократ пов'язує наявність певного цілісного організму і визнає до деякої міри необхідність централізованого керівництва суспільно-економічним життям при соціалізмі.

Починаючи з середини 70-х років XIX ст. С. Подолінський розгортає інтенсивну діяльність по організації революційних сил, переважно молоді, на Наддніпрянській Україні і в Галичині. В 1874—1875 рр. з його ініціативи почав складатися новий осередок революційного руху —

¹ С. Подолінський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 144—146.

² Програма. «Громада», 1880, ч. I, стор. 2—3.

³ С. Подолінський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 146.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би її треба держати. Женева, 1877, стор. 165.

⁷ С. Подолінський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 146—147; Про хліборобство..., стор. 171—172, 175.

⁸ Програма. «Громада», Женева, 1880, ч. I, стор. 1—2.

київська «Молода громада», названа так на відміну від ліберально-демократичної «Старої громади». Подібні громади виникали і в інших містах, зокрема в Одесі. Вони, звичайно, ще не були соціалістичними організаціями в повному розумінні цього слова, в їх діяльності відчувався певний вплив народницьких та анархістських концепцій. Маючи на увазі громади революційної молоді, С. Подолінський писав В. Смирнову у травні 1875 р., що на Україні існує «українська соціал-демократична партія» і викладав основні положення, що визначають напрям і зміст її діяльності. Так, він відзначав, що «економічні питання формувалися у руслі рішень Брюссельського і Базельського конгресів 1868—1869 років, звичайно, з повним припиненням капіталістичного способу виробництва, продажу праці й інших елементів сучасного господарства, що вкралися в 1874 році в записку de Раере. Звичайно, все це формулювалося стосовно Росії і спеціально України. Вирішення питань про перехід землі в руки селянських общин, заводів — в руки робітничих артілей зрозумілі самі собою і про це вже звичайно в середовищі партії і не говорять більше»¹. Що ж до політичних завдань, то «У.С.Д.П. (тобто українська соціал-демократична партія.— А. П.) подібна до анархістів Західної Європи, хоч, як виявилось, не до крайніх анархістів, як іспанці, а швидше до юрців або анархістської групи бельгійців. Бельгійським ідеалом є розчленована федерація з якомога більшим обсягом самоуправління. Питання про розмір федерацій тепер, звичайно, ще безпредметне»².

В національному питанні, зауважує С. Подолінський, «партія» виступає рішуче проти національного гноблення, в яких би сферах життя і формах воно не виявлялося, за утвердження рівноправності всіх народів. «Питання про національність вирішується українофілами так само, як і західними соціалістами, тобто, що національність являє собою дуже зручне угруповання для економічного самоврядування тепер і, можливо, буде являти доти, доки існують різниця в мові й інші національні особливості (див. записку de Раере). Цим, звичайно, ніскільки не зменшується значення всесвітньої федерації у всіх тих сферах суспільного життя, які зачіпають загальнолюдські інтереси»³. С. Подолінський вказує й на інші важливі питання, які слід розв'язати: «Питання релігійні вирішуються звичайно також, як і Вами, і всякими іншими радикалами. Питання про становище жінок, про сім'ю і т. п. також, хоч, звичайно, тут національні особливості вже сильно входять у свої права»⁴.

Торкаючись питання про шляхи і методи революційної діяльності цієї «партії», С. Подолінський відзначає, що вона проти «ходіння в народ». «Ми не любимо і вважаємо мало корисною діяльність бродячу «по дорозі», як висловлюються самі радикали. Наш ідеал розселитися по всій Україні. Використовуючи «осілий» спосіб діяльності серед трудящих мас, як і інші засоби і шляхи впливу на них (усна пропаганда і агітація, революційні книги і т. д.), революціонери зможуть роз'яснювати і переконати їх в тому, що: «Земля ваша, заводи і інше також, за-сіб — захоплення шляхом народної революції»⁵.

Нарешті, С. Подолінський розглядає питання про соціальні сили, на які спирається ця «партія». Оскільки на Україні в існуючих умовах

¹ ЦГАОР ССРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 56—57.

² Там же, арк. 57.

³ Там же, арк. 64—65.

⁴ Там же, арк. 57.

⁵ Там же, арк. 58—59.

ще переважає трудове селянство, «тому всякий український рух у вихідній точці своїй не має ніякого смислу, якщо він не чисто мужицький»¹. Це, звичайно, не означає, що С. Подолинський орієнтується виключно на трудове селянство. Адже в цьому ж листі він далі пише: «Звичайно, діяльність в містах не виключається діяльністю в селах. На цей рахунок вже і тепер дещо робиться, а коли з'явиться український робітничий рух, а він зароджується вже, то ще більше буде робитися»². Проте, ця «партія», як справедливо підкреслює С. Подолинський, «не становить цілком і струнко організованого цілого і тому, звичайно, не може мати попередньої програми, як її, напр., складає німецька чи інша західноєвропейська»³. Він вказує і на те, що «...звичайно, є люди, недостатньо щиро переконані, і У.С.Д.П. має потребу ще в неабиякій очистці, але, проте, соціально-демократ[ичний] елемент переважає настільки, що взагалі навіть теоретично заперечується існування будь-якої іншої партії українофілів, крім С.Д., якщо не враховувати декількох жалюгідних залишків козакофільства, яке вмирає»⁴.

Отже, поняттям «українська соціал-демократична партія» С. Подолинський окреслює не реальну партію, якої тоді не було, а елементи того революційного суспільно-політичного руху і тієї революційної соціалістичної ідеології, які, включаючи ряд ідей марксизму і відбиваючи інтереси трудящих мас селянства і фабричних робітників, і складали новий етап революційного демократизму на Україні.

В дусі цієї ідеології С. Подолинський розгортає свою ідейно-організаційну діяльність і серед галицької української молоді. Ще на початку 70-х років, тобто в цюрихський період своєї діяльності, він багато зробив для зближення передової частини галицького студентства, яке навчалось у Відні і гуртувалося в студентському товаристві «Січ», з «цюрихською колонією» російських і українських революціонерів, особливо з редакцією «Вперед!». Завдяки цьому в 1873—1874 рр. у «Січі» утворилось революційно-демократичне ядро на чолі з О. Терлецьким — другом і соратником С. Подолинського⁵. В середині 70-х років посилюється вплив Подолинського на цю групу, він намагається ізолювати її від буржуазного впливу галицьких народовців.

На початку другої половини 70-х років під впливом віденської групи «Січі» у Львові створюється новий центр революційно-демократичного і соціалістичного руху на чолі з М. Павликом і І. Франком. Видатна роль у спрямуванні львівської української молоді в русло революційно-демократичної діяльності належить С. Подолинському. «Того самого 1875 року,— писав М. Павлик,— світлі українські соціалісти з Росії зложили й видали в Відні,— де, також тільки через знайомство з українцями з Росії, були галичани-соціалісти вже від 1872 року — перші соціалістичні книжечки на українській мові: «Парова машина», «Про бідність», «Правда» і звернули увагу на львівську українську молодь»⁶. Як свідчать документи, названі брошури, написані С. Подолинським, відіграли значну роль в розвитку революційних соціалістичних ідей в Галичині, у зверненні частини української молоді до революційно-демократичної ідеології.

¹ ЦГАОР ССРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 57.

² Там же, арк. 59.

³ Там же, арк. 56.

⁴ Там же, арк. 57.

⁵ К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1864—1884 рр., стор. 221—491. Журн. «Правда», Львів, 1874, VII, ч. 19, стор. 81; М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 295—300; І. Франко. Др. Остап Терлецький. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 56, арк. 104—106.

⁶ М. Павлик. Україна австрійська. Журн. «Громада», 1881, ч. 2, стор. 97.

Діяльність С. Подолинського, його праці («Життя і здоров'я людей на Україні», «Ремесла і фабрики на Україні» та ін.) мали велике значення для розвитку революційної думки Галичини 70—80-х років XIX ст. Їх революційна спрямованість, пропаганда ідей марксизму і прагнення застосувати їх до умов України захоплювали передову молодь, збуджували її до боротьби. Вони скеровували діяльність молодого І. Франка на шлях революційної боротьби, сприяли формуванню його революційно-демократичного світогляду.

Отже, С. Подолинський відіграв визначну роль у розвитку революційно-демократичного руху серед молоді Наддніпрянської України і особливо Галичини, у формуванні нового, вищого етапу революційно-демократичної ідеології. Представлена С. Подолинським, І. Франком, О. Терлецьким, М. Павликом та іншими прогресивними діячами і заснована на ідейній спадщині вітчизняної революційної демократії 40—60-х років, ця ідеологія визначалася вже інтересами не лише трудового селянства, але й — і це особливо важливо — робітничого класу, втілювала в собі закономірність розвитку революційного демократизму в напрямі до марксизму. Цей процес зумовлювався станом соціально-економічних та ідейно-політичних відносин, які склалися і розвивалися на Наддніпрянській Україні і в Галичині в 70—80-х роках XIX ст.

* * *

Важнейшим вкладом выдающегося украинского революционера-демократа Сергея Андреевича Подолинского в развитие революционно-демократической идеологии на Украине во второй половине XIX ст. является пропаганда идей марксизма, особенно экономического учения К. Маркса, применение их к анализу социально-экономических отношений и обоснованию закономерности развития капитализма и формирования пролетариата на Украине и в России. Опираясь на теорию прибавочной стоимости К. Маркса, С. Подолинский научно обосновывает накопление капитала, раскрывает источники капиталистической эксплуатации, социальных антагонизмов и классовой борьбы. Важнейшим достижением революционно-демократической мысли на Украине является пропаганда С. Подолинским идеи социалистической революции как решающего пути перехода от капитализма к социализму. Хотя он и не понял сущности учения Маркса о диктатуре пролетариата, однако пришел к выводу, что фабричные рабочие являются революционной силой, способной повести за собой трудящиеся массы крестьянства как в странах Западной Европы, так и на Украине и в России. Деятельность и труды С. Подолинского имели большое значение для развития революционно-демократической идеологии на Украине во второй половине XIX ст. в направлении к марксизму.

Філософія в Києво-Могилянській академії. Інокентій Гізель.

Інокентій Гізель (Кисіль?) — видатний український вчений, громадський і церковний діяч, родом з Пруссії, жив приблизно у 1600—1683 рр. Закінчивши 1642 року курс Києво-Могилянської колегії, разом з Софронієм Почаським, Гнатом Оксеновичем-Старушичем (як і Йосиф Кононович Горбацький), коштом митрополита Петра Могили виїхав за кордон, де вивчав теологію, історію та право. Після повернення на Україну 1645 року став професором і ректором Києво-Могилянської колегії, де серед інших предметів викладав і філософію, курси якої збереглися до нашого часу. Вони є у відділі рукописів Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР. Перший з них¹, який складається лише з діалектики та логіки, Гізель прочитав 1645—1646 рр., другий (складається з логіки, фізики, метафізики та окремого диспуту) — 1646—1647 рр. Переклад частини метафізики Гізеля здійснено за текстом рукопису другого курсу. Від 1656 року Гізель був архимандритом Києво-Печерської лаври, керуючи одночасно її друкарнею та бібліотекою протягом 27 років. Він був одним з найосвіченіших українських діячів XVII ст., за що його сучасник Лазар Баранович називав українським «Аристотелем», а українські гетьмани шукали в нього поради та посередництва. Гізель використовував кожну сприятливу обставину, щоб піднести значення колегії, краще забезпечити її матеріально, поставити викладання в ній на належний рівень. Інокентій Гізель, а також Лазар Баранович, Йоанкіій Галятовський, Федосій Сафонович, Антін Радивилівський та Варлаам Ясинський були палкими прихильниками ідеї братання всіх слов'янських народів і популярної тоді ідеї утворення антимагдебургської спілки держав, до якої насамперед мали входить Україна, Росія та Польща. Як прихильник політичного союзу України з Росією, за дорученням козацької старшини і українського духівництва Гізель неодноразово їздив до Москви для переговорів з російським урядом, обстоюючи автономію української церкви та інші українські вольності, хоч його посольства успіху не мали.

Із творів Гізеля, крім зазначених курсів філософії, до нас дійшов теологічно-етичний трактат «Мир з Богом людині» (який сам автор видав уперше в Києві 1669 року, а вдруге — 1671 року). В ньому висловлено низку прогресивних, гуманістичних поглядів. Гізель написав ще твір «Про правдиву віру», спрямований проти католиків. Але чи не найбільшу славу йому приніс виданий вперше в Києві 1674 року історичний твір «Συνοψις» («Синописис», що означає огляд), який протягом XVIII й до середини XIX ст. витримав понад 20 видань. Автор мав на меті висвітлити історію України й частково Росії від найдавніших часів. «Синописис» вважався класичним твором і до появи підручника з історії, написаного Ломоносовим, був єдиною працею з історії не лише на Україні, але й у Росії.

Від 1685 року московські патріархи Йоаким та Адріяні, яких українські автори назвали саме «еллінськими і франкськими мудрствованиями», почали проти них боротьбу, посилено вшукуючи «еретичний», протестантський зміст в їх книжках. Зазнали переслідувань Кирило-Транквіліон-Ставроецький, Гізель, Галятовський, Радивилівський, Баранович. На соборі 1690 року, крім творів Симеона Полоцького, Петра Могили та

¹ Шифр МАК (бракує перших 34 сторінок).
п. 127

² Шифр МАК «Праця з загальної філософії».
п. 128

Йоанікія Галятовського, патріарх Йоаким визнав «шкідливою» й заборонив також «Мир з Богом людині». Пізніше, 1766 року указом св. Синоду навіть посилались на цей твір було заборонено.

У всій філософській системі Гізеля, як і інших тогочасних українських філософів, виступають матеріалістичні тенденції, сховані за схоластичною формою викладу. Проте, ці мислителі, потрапивши в полон панівної тоді релігійної ідеології, провідниками якої вони були самі, не змогли зробити значнішого кроку в бік матеріалізму і залишились на позиціях об'єктивного ідеалізму. На думку Гізеля, об'єктивний світ існує окремо, незалежно від інтелекту, що його сприймає. Проте він вперше був створений богом, хоч і бог не всесильний: він теж змушений рахуватись з природною необхідністю.

Матеріалістичні тенденції філософської системи Гізеля полягали в тому, що, наприклад, матерію він вважав вічною: вона не виникає й не зникає. На всесилля людського розуму вказує твердження Гізеля про те, що світ пізнаваний. Образи відчуттєвого пізнання є необхідною умовою виникнення чітких понять, бо нічого немає в інтелекті, чого не було б у відчуттях. Відчуттєве пізнання вчений вважав першою формою пізнання, на якій ґрунтується абстрактне мислення. Відчуття пізнає окреме, а інтелект, який має лише людина, пізнає загальне.

Повніший курс філософії І. Гізеля «Праця з загальної філософії» складається як вже було сказано, з діалектики, або малої логіки, великої логіки, фізики та метафізики. В діалектиці розглядаються три дії розуму (поняття, судження та умови сновок). У великій логіці теж з'ясовується питання про три дії розуму, але деталініше, ніж у малій логіці, про універсалії, предикаментування та силіогізми. У фізиці викладено вчення про природне тіло, матерію, форму, причини, кількість, якість, місце, час, рух, небо, елементи, метеори, живе природне тіло, життя, душу, відчуття та розумну душу.

Метафізика складається із вчення про природу метафізики (її об'єкт та значення), сутне та його явища або властивості (єдине, істинне та добре), поділ сутнього (сутність та існування), можливе буття, субстанцію та субсистенцію, метафізичні принципи, надприродне та нематеріальне сутне.

У перекладеній частині метафізики Гізеля викладено його вчення про сутне, його явища або властивості та поділ сутнього. На думку Гізеля, явищами сутнього є єдине, істинне та добре. Між ними зберігається певна підпорядкованість. Першим подається «єдине», бо воно відповідає сутньому мірою досконалості, а «істинне» та «добре» — мірою оціненості. Але тому, що розум, який оцінює, є ранішим від волі, яка займається «добрим», «істинне» є ранішим від «доброго». Значне місце посідає вчення про двояку істинність: інтелектуальну та трансцендентальну. Добро Гізель розуміє не як моральне, а як трансцендентальне добро. В питанні про існування, субстанцію та сутність Гізель обстоює погляд, що існування реально не відокремлюється від речі, а що воно зумовлює сутність, є її джерелом. Текст перекладу та й інші твори Гізеля свідчать про те, що він перебував під впливом сенсуалістичних ідей, всіляко пропагував їх, свідомо намагався довести свої висновки за допомогою розуму й дослідів, порівнянь явищ природи, вже не довіряючи авторитетові не лише «святого» письма чи отців церкви, але й Арістотеля. Саме в цьому полягають заслуги Інокентія Гізеля як одного з піонерів новаторства у філософії на Україні.

М. Д. РОГОВИЧ

ПРАЦЯ З ЗАГАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Філософія — пізнання речей
через причини. ||

619

МЕТАФІЗИЧНИЙ ТРАКТАТ

ПРО ПРИРОДУ МЕТАФІЗИКИ ТА ПРО ЯВИЩА АБО ПОДІЛ СУТНЬОГО (entis)¹

Питання перше. Про природу метафізики.

Підрозділ перший. Про назви метафізики та її важливість.

Що стосується першого, то ця наука має різні назви, бо, по-перше, філософ² називає її метафізикою, тобто знанням про надприродне, оскільки вона займається справами вищого роду, ніж природні або фізичні тіла. По-друге, її називають філософією в абсолютному значенні, завдяки ономастиці, тому що вона є головною частиною філософії. По-третє, її називають першою філософією, звичайно, із-за вищості об'єкта. По-четверте, її називають природною теологією, тому що вона говорить про Бога та божі справи. По-п'яте, її вважають божественною та чільною серед інших наук, тому що вона перевершує інші [науки] важливістю й певним чином установлює та стверджує всі принципи інших [наук]. По-шосте, її називають, нарешті, мудрістю, тому що вона з'ясовує перші причини речей, найвищі й найскладніші речі й, певним чином, універсальні сутності. З цього можна легко зрозуміти, яке велике значення вона має. Важливість метафізики очевидна, а [всі] інші науки, мов служниці, повинні підпорядковуватись мета-
619 зв. фізиці. Далі, з найбільшою || важливістю науки метафізики поєднана найбільша приємність, бо, як уперше про це саме мудро зауважив Арістотель у п'ятому розділі [книжки] «Про частини тварин»: приємніше, звичайно, набувати незначне знання про вищі речі, ніж досконало знати все [але] нікчемне.

Підрозділ про об'єкт метафізики

Що стосується об'єкта метафізики, то я припускаю, що існує двоякий об'єкт знання, яке можна набути (sciential habitualis). Перший — адекватний у власному значенні, той, який, звичайно, охоплює все те, що пізнається за допомогою всіх розділів цієї науки. Другий — адекватний атрибуту, на підставі якого або стосовно порядку якого розглядається все те, про що трактується у цій науці, й який через це є немов би зовнішньою метою розгляду решти. Це припустивши, треба сказати, по-перше, що об'єктом метафізики, адекватним у власному значенні, є сутне як те, що існує (ens ut ens), або сутне, як спільне для бога й створінь. Доводиться, по-перше, тому що в цій науці адекватно розглядаються всі властивості сутнього, суспільного для Бога й створінь, тобто Бог та дії інтелекту, інтелігенції (intelligentiae), про які переважно йдеться у дванадцятій книжці, а також усе те, що викладається у [розділі про] предикаменти, оскільки воно зводиться до десяти родів,

¹ Тризначні цифри на полях позначають сторінки рукопису; || — кінець сторінки рукопису; слова, подані у квадратних дужках, — текст перекладача.

² Арістотель.

які досліджуються у першій, десятій або одинадцятій книжках. По-друге, коли б лише метафізик був між усіма митцями винятково й абсолютно мудрим, то мав би знання про всі речі. Наскільки це може бути, видно з другого розділу першої книжки. Однак він не знає всіх речей зокрема, а лише взагалі, оскільки вони є сутніми (entia).

Потрібно сказати, по-друге, що адекватним об'єктом метафізичного атрибута є лише всемогутній Бог. Так гадає Арістотель, який у другому розділі || першої книжки, в кінці, каже, що ця наука є божественною, належить Богові й трактує про нього. По-друге, оскільки він,

1620

Мета метафізики

[Арістотель] доводить, що її метою є дослідження найзагальніших причин сутнього, то між усіма такими метафізичними об'єктами є й Бог. По-третє, оскільки у шостому розділі шостої книжки «Метафізики» він буквально каже, що «коли не давались би абстрактні або духовні субстанції, то фізика була б першою філософією», що є найважливішим доказом того, що ця наука виникає внаслідок [пізнання] окремих субстанцій.

Доводиться, по-друге, на підставі міркування: адекватним суб'єктом метафізичного атрибута є те, що розглядається в ній із себе й через себе, а решта [вже] — через нього. Саме так розглядається Бог. Бо якщо саме це пізнання Бога називається найвищою природною метою, то щодо нього все те інше, про що йдеться в метафізиці, називаються атрибутом і задля нього диспутують, й для осягнення його узагальнюється пізнання інших об'єктів метафізики.

Підтверджується: [завжди] коли б ми не пізнавали Бога світлом природного розуму (звичайно, на підставі дій та певних загальних роздумів, з яких, додавши заперечення, усуваємо недосконалість, для одержання його досконалого пізнання, наскільки цього можна досягти природними силами), є необхідним пізнання сутнього взагалі, субстанції його явищ.

Зауваж добре: Бог має метафізичні першооснови, хоч не має фізичних, і тому він розглядається як метафізичний суб'єкт

Закидається: Бог не має першооснов чи причин, якими можна було б його пояснити, а тому він не може бути адекватним суб'єктом атрибута. Відповідають: хоч Бог не має фізичних першооснов, які є лише такими, що фізично й речово утворюють і компонуєть щось, відмінне від себе. Але за природою

620 зв.

речі він [бог] має метафізичні першооснови, з яких він не компонується метафізично. Певною мірою види компонуються з || роду та різниці, [які] лише в нашому розумінні [є] властивостями. Так, один атрибут є підставою (ratio), за допомогою якої пояснювалось би щось, розрінене інтелектом, як, наприклад, на підставі того, що Бог нематеріальний, робиться висновок про його безсмертя; на підставі того, що він [все] знає, ми доходимо висновку, що він є вільною причиною; на підставі того, що він безмежно досконалий, ми робимо висновок про те, що він єдиний; нарешті, на підставі того, що він безмежний, ми доводимо те, що він завжди є всюди. Адже для обґрунтування об'єкта науки досить, щоб він мав саме такі принципи.

Щодо характеру метафізики, то треба знати, що вона є наукою у власному значенні слова й навіть усталеною, споглядальною або умоглядною. Її доведення є коротким, тому що вона є безсумнівним і ясним пізнанням свого об'єкта за допомогою своїх власних принципів та своїх власних причин і має на меті лише установлення істинності. Бо коли вона виявляє, що Бог є найвищою з усіх сутностей і останньою метою, то все інше, що стосується практики (та чи його треба шанувати й любити), залишається етиці. Зрештою, загалом філософів, а також самим Арістотелем, метафізика, звичайно, називається філософією тому, що

вона займається всім і охоплює пізнання всього, й не на підставі розгляду кожного зокрема (так Арістотель не даремно поділив умоглядне знання на фізику, математику та метафізику), а [всього] взагалі, тобто якихось підстав чи предикатів, спільних для всіх речей, як матеріальних, так і нематеріальних або загальних підстав сутнього та його родових явищ, всякої щосьності (quidditas)¹ нематеріальних субстанцій, а передусім Бога. Але оскільки вона розглядає також об'єкт принципового чи атрибута зокрема й займається пізнанням найскладніших речей, як, наприклад, Бога, ідей тощо, й обґрунтовує свої висновки за допомогою найвищих причин, || вона є також найістиннішою наукою. Адже вона переважає світло природи, все найвідоміше, що є й чого немає, і все, що може бути й чого не може бути одночасно. І нарешті, тому, що вона як королева турбується про всі інші науки і захищає [їх] від зухвалих, з'ясовує їхні принципи та їхні терміни або спростовує тих, хто заперечує ці принципи.

Питання про явища сутнього

Чому ми займаємось тут поняттям сутнього взагалі? Адже достатньо того, що ми сказали вже про це у логіці. Та поки приступимо до з'ясування явищ сутнього, треба зауважити, що хоч сутне, взяте реду-плікативно, ніяким чином не має підстав (principia) чи внутрішніх або зовнішніх причин буття (essendi), проте має причини й підстави для [його] пізнання. Спочатку це стає очевидним тому, що й Бог, з яким узгоджується також підстава сутнього, мав би підстави й причини буття; а ще й тому, що існував би вихід у безконечність. Коли й ті підстави та причини були б сутніми, то вони таким чином мали б підстави й причини буття. Далі, це стає очевидним ще й тому, що явища пояснюються не лише відповідно до суті, взятої реду-плікативно, коли вона є сутнім, але й щодо специфіки, а крім того, [тому що] вона має причини й комплексні підстави пізнання.

Підрозділ [про те], чи сутне має явища або властивості й скільки їх

Треба сказати, по-перше: сутне як те, що існує, має істинні й реальні властивості або явища, але невіддільні від нього за природою речі. Перша частина доводиться, тому що перед усякою дією інтелекту далі перелічені властивості узгоджуються з сутнім, бо воно стосовно речі є єдиним (unum), істинним (verum) [та] добрим (bonum), || а ще тому, що коли щось є істинною властивістю сутнього, то воно повинно завжди супроводити його сутність.

Доводиться [також] на підставі авторитету філософа, який вчить, що метафізика розглядає сутне, оскільки воно існує, й те, що властиве для нього само собою. Друга частина [теж] має підставу: бо коли явища сутнього, оскільки воно є таким, що існує, відрізнялись би від нього за природою речі, то впливало б, що вони самі відрізняються

¹ Щосьність — абстрактний іменник від займенника «щось» (quid) — аналогічно з «якість» — від «як», «кількість» — від «скільки». «Щосьність — це сама сутність або природа речі стосовно визначення, за допомогою якого вона виражається... Отже, щосьність — це остання реальність, відповідно до якої щось встановлюється у власному виді...». (Див. Joh. Michaelius. Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatorum, Stemini, 1662, editio secunda, p., 1195—1196),

від нижчих сутніх. Адже все те, що узгоджується з нижчим [сутнім], взятим реально, узгоджується також з вищим. Теологи теж вважають, що такі явища не відрізняються від Бога за природою речі. Отже, до явищ сутнього суттєво належить і підстава сутнього, бо в противному разі вони були б нічим, а тому не могли б бути істинними та реальними явищами. Отже, я сказав у висновку: «сутнє як те, що існує», бо сутнє «таке» або «зокрема таке» може мати властивості, відокремлені за природою речі, як [наприклад], матерія [має] якість. Різницю можна довести, бо сутнє в об'єкти, які зі свого боку теж відрізняються від нічого, входить суттєво й тому що у своїх явищах щодо всяких своїх властивостей не виступає як субстанція визначених сутніх. Я сказав, що явища сутнього не відокремлюються від самого сутнього за природою речі. Адже відомо, що вони відрізняються, в усякому разі, в зовнішньому [щодо речі] розумі (ratione ratiocinata extrinseca), бо в розуміння сутнього не входить виразно поняття єдиного, істинного [та] доброго.

Закидається, по-перше: якщо сутнє полягає суттєво в своїх явищах, то з ними узгоджуються всі явища сутнього, а отже, буде дано вихід у безконечність. Відповідають, що явище сутнього, оскільки воно є таким, що існує, має явища чи властивості. Але це не означає нічого іншого, як те, що сутнє, оскільки воно є таким, що існує, має явища, з чого [однак] не випливає, що існують явища явищ. Бо не говориться, ⁶²² що явище має явища, оскільки воно [само] є явищем. ||

Закидається, по-друге: явище є додатком до суб'єкта, бо суб'єкт входить у визначення явища, а тому явище сутнього є доданим до сутнього і сутнє не включається у явище навіть формально. Відповідають за допомогою розрізнення антецедента: якщо явище є додатком до суб'єкта, як щось неадекватно відокремлене від нього, то визнається антецедент, а як щось адекватно відокремлене [від нього], то антецедент заперечується. Адже явища сутнього відокремлюються від сутнього неадекватно. Для доведення цього достатньо, щоб саме сутнє при поясненні явища належало до інтелекту або волі, до яких воно не належить у першому понятті. Бо не потрібно, щоб сутнє належало до волі так само, як [до неї] належить добро. Звідки [випливає, що] сутнього немає у доведенні явищ або атрибутів як форми, але [воно є] як названий суб'єкт.

Закидається, по-третє: Арістотель у восьмому розділі сьомої книжки «Метафізики» вчить, що визначення явища, дане за допомогою суб'єкта, є визначенням за допомогою доповнення, з чого робиться висновок, що немає жодного суб'єкта, який би належав до суті явища, а тому він не є сутнім. Крім того, впливало б, що речення другого виду, наприклад, «сутнє є єдиним», перетворюється у речення першого виду, а саме «єдине є сутнім». Однак це заперечується у тридцять п'ятому розділі першої із наступних [книжок]. Відповідають: вказівка філософа ¹ стосується лише певних, об'єднаних дійсною відмінністю речей, звідки не буде абсурдним, що по відношенню до трансцендентних одне речення само собою може перетворитися у [інше] речення також само собою. Неправильність має підставу тому, що трансценденції, як з'ясовано логіками, визначаються інакше й наче з'єднуються зі своїми аналогами, як роди з'єднуються зі своїми справжніми видами. Кажу, по-друге: немає явищ сутнього || щодо сутнього або чогось подібного до зовнішніх найменувань, або до сутнього в розумі, або до заперечення чогось.

¹ Арістотеля.

Доводиться, по-перше, щодо зовнішнього найменування: хоч ми не могли б, наприклад, [інакше] пояснити істинне як через можливість, пізнання [його], а добре — через можливість прагнення [до нього], але формально таке зовнішнє називання не є явищем, а лише підставою можливості пізнання та прагнення.

Доводиться, по-друге, стосовно сутнього в розумі: його немає, хіба що доти, доки воно відтворюється розумом, й то без будь-якого вигадання розумом. Сутнім і видами його є єдине, істинне [та] добре. Доводиться, по-третє, стосовно заперечення: адже коли заперечення формально було б нічим [і] якщо явище надавало б сутньому заперечення, то воно не могло б з ним ідентифікуватись. Якщо заперечення було б достатньо для встановлення явища сутнього, то ми могли б збільшувати кількість явищ майже до безконечності.

Кажу, по-третє: явищ або простих властивостей є три, тобто єдине, істинне [та] добре. Є рація, бо їх достатньо для загального пояснення природи сутнього. І вони мають достатню причину як у [самих] речах, так і в практиці людей, внаслідок якої їх вигадали різними. Але всі вони можуть, крім того, створюватись або вигадуватись, або бути синонімами як з самим сутнім, так і з якимсь із названих явищ, або міститись в них на підставі досконалості або безперечно зводиться до них. Я сказав «простих», ²³ бо деякі [філософи] говорять про зв'язані явища, які не змінюються разом із сутнім, хіба що при відокремленні, якими є [наприклад] «визначене» або «невизначене», «необхідне» або «випадкове». Але вони та подібні до них не можуть бути явищами сутнього, навіть якщо ти визнаєш, що людина або нерозумна тварина є явищем живого, а дух чи тіло є явищем субстанції.

Залишається [ще] зауважити про порядок між трьома простими властивостями. Отже, першим у ряді є «єдине», другим — «істинне», [а] третім — «добре». І справді, те, що «єдине» є першою властивістю, очевидно, бо воно відповідає сутньому мірою досконалості (*absoluto*), а «істинне» та «добре» — мірою оціненності (*respectivi*), звичайно, в ряді щодо інтелекту та прагнення. Бо те, що є досконалим, в ряді передує оціненному (*respectivum*), а істинне є ранішим від доброго, тому що між ними ефектами¹ зберігається та сама підпорядкованість, яка спостерігається між розумом та волею. Але розум, оскільки він пізнає все як значення «істинного», є ранішим від волі, яка займається «добрим».

Підрозділ про «єдине» — перше явище сутнього

Треба гадати, по-перше, що «єдине» та «численне» протиставляються. Звідси, філософ у першому розділі п'ятої [книжки] «Метафізики» каже: «те, що не має поділу, оскільки воно неподільне, є єдиним», тобто тому, що поділ передбачає численність, або множинність (*pluralitatem*). Тому Арістотель описує єдність, протиставляючи [її] поділові. Адже поділ, взятий у судженні чи у факті буття, є самою множиною, ^{623 зв.} яка, звичайно, називається «єдиним». ²³ Те, що неподільне в собі й відокремлене від чогось іншого, є також відокремленим. Але за цим визначенням «єдність» передбачає «два», тобто протиставлення «численному». Це протиставлення відокремлюється неподільною назвою, а відокремлення від чогось іншого виражається подільною часткою.

Треба гадати, по-друге, що «єдине» не додає до сутнього нічого реального й позитивного, яке, власне кажучи, формально або суттєво від-

¹ Ефектами сутнього або трансценденціями в середньовічній філософії вважались єдине, істинне та добре. Див. Joh. Micraelius. *Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatorum*, p., 69—71).

різнялось би від нього. Бо коли до сутнього могло б бути доданим щось реальне й позитивне, яке суттєво відрізнялось би від нього, то впливало б, що щось позитивне й реально суттєве не є сутнім формально, що є суперечливим. Адже ніщо не може бути або називатись реально суттєвим, [якщо] реальної сутності його не існує, а тому воно не може бути й формально сутнім.

Треба гадати, по-третє: хоч «єдине» існує також на підставі самої речі й формально разом з сутнім, однак воно існує як поняття на розумовій підставі, що зовнішньо відрізняється від поняття сутнього, тому що осягнути «єдине» як таке — це одне, а осягнути «сутнє» як таке, що існує, — це [зовсім] інше. Бо в протинному разі не було б підстави, чому «сутнє» називалось би суб'єктом, а «єдине» називалось би явищем суб'єкта або властивістю.

Треба гадати, по-четверте, що «єдине» надає сутньому заперечення поділу в собі самому через [його] усунення настільки, що матеріально «єдине» позначає «сутнє», а формально — заперечення поділу в собі самому. Звідси випливає, що єдине не є нічим іншим, як неподільним сутнім, бо те, що називається «єдиним», є не лише неподільним у собі, але й одночасно відділеним від усього іншого. Однак у тому [попередньому], переважно, а не в цьому [останньому] полягає зміст трансцендентальної єдності. Коли досліджуватиметься, чи вказує «численність», що протиставляється «єдиному», на досконалість, то відповідують, що коли || вона розглядається матеріально, то вказує на досконалість, бо саме так вона позначає численне сутнє, але коли вона розглядається формально, то не включає ніякої досконалісті, бо саме так вона не позначає нічого іншого, як численні неподільності.

Треба гадати, по-п'яте, що, звичайно, встановлюється п'ять родів єдностей, а саме: трансцендентальна, категорична, кількісна, формальна та універсальна. Трансцендентальною є та, що насамперед збігається з сутнім, оскільки воно є таким, що існує, і з іншими речами, оскільки вони є сутніми. Категоричною є та, яка є буттям властивостей дискретної кількості, так що з такої складної єдності виникає ця дискретна кількість або число. Кількісною є та, яка серед численно менших надає природі некоммуникативності, або яка йде за індивідуальною різницею всякої природи, хоч та природа, кількісно одна, може бути комунікативною для багатьох супозитів. Як видно з божої природи, вона, хоч є суттєво єдиною, передана трьома особами. Формальною єдністю є та, що йде за формальним значенням кожної речі й абстрагується [як] від універсальної, [так] і від кількісної. Через це формальна єдність серед нижчих у створених речах є дуже різною. Бо може статися, що її природа є тією формальною єдністю, [яка] урізноманітнюється настільки, що скільки буде формальних єдностей, стільки буде частин тієї природи, [які] можуть бути суб'єктом]. Таким чином, принаймні у цьому формальна єдність настільки відрізняється від трансцендентальної, що остання йтиме за вузьким значенням сутнього, а формальна — за власним значенням кожної речі. Нарешті, універсальною єдністю вважається певна єдність значення, яка узгоджується з природою за допомогою дій інтелекту, || абстрагованих від нижчих і зіставлених з ними. Бо шляхом цього абстрагування та зіставлювання речі називаються універсальними завдяки певній єдності значення.

Підрозділ про «істинність» — друге явище сутнього

Довести, що «істинне» є притаманною властивістю сутнього, можна на підставі того, що ті три [ознаки], які необхідні для належного розу-

міння [цієї] властивості, є у самій природі. Істинне йде за сутнім і навіть повертається до нього самого, й, нарешті, надає сутньому якогось формального поняття, неадекватно відокремленого від самого поняття сутнього. Далі, істинне передовсім предикуюється щодо сутнього, але не як принцип або причина, або різниця, або єднальний модус (*modus contingentis*), або частина, а [як] її властивість. Звідси всяке сутнє — неадекватне сутнє, бо, оскільки воно є або може бути, воно узгоджується з божим розумом. А це не означає нічого іншого, як «бути істинним». Від логіків відомо, що істинністю є якась узгоджуваність або адекватність речі та розуму. Узгоджуваність речі з розумом є метафізичною істинністю, а вже узгоджуваність пізнання з самою річчю є логічною істинністю. Виклавши це, допитуємось: в чому ж полягає сенс трансцендентальної істинності? Деякі [філософи] вважають, що істинність є нічим іншим, як узгоджуваність речей з їх визначенням або суттєвими принципами. Вони кажуть, що це узгоджування не надає сутньому нічого іншого, крім позитивного модусу, відокремленого від сутнього самим лише мисленням, який [модус] вони пояснюють, заперечуючи буття фіктивного або вигаданого.

Ще інші вважають, що ця істинність є формально в самих речах без підпорядкування чи то божому, чи людському розумові. ⁶²⁵ **||**

Першу частину вони доводять так: явище є формально в своєму об'єкті. А істинне є вищим сутнього, а тому формально воно є в сутньому й через консеквент — в самих речах. Вони доводять також другу частину: до значення істинності не стосується те, при усуненні чого істинність у речах залишається непохитною. Зрештою з усуненням того підпорядкування й відношення до розуму, чи то божого, чи людського, річ не перестає бути істинною. Тому істинність не потребує підпорядкування інтелектові. Істинне має перевагу над знанням. Доводиться, що істинністю є узгоджуваність речей з божим розумом або з їх формальними значеннями, які є в божому розумі. Бо істинність кожної речі є її узгоджуваністю з власною й першою її мірою. Адже ці формальні значення, що існують у божому розумі, й які є самим божим розумом, є власними й першими мірами всіх речей. Отже, істинність є узгоджуваністю кожної речі з цими формальними значеннями чи божими ідеями. Додай, що речі не називаються істинними, хіба що при підпорядкуванні розумові, в якому власне й формально перебуває істинність. Звичайно, вони не називаються істинними на підставі цієї істинності, тобто трансцендентальної істинності, тому що вони узгоджуються зі створенням інтелектом. Створений інтелект міг би помилитись, по-перше, коли інтелектуальна істинність залежала б лише від істинності самих речей. Тому необхідно, щоб вони називались істинними залежно від узгоджуваності з божим інтелектом. Але треба зауважити, що істинне не вказує на розумове відношення, ані на предикаментальне відношення, ані не полягає у зовнішньому називанні. Не перше [не вказує на розумове відношення] тому, що кожне сутнє є істинним без якогось витвору нашого розуму. Не друге [істинне не вказує на предикаментальне відношення] тому, ⁶²⁵ **зв.** що значення істинного узгоджується з Богом, який **||** не має жодного реального відношення до інтелекту інших [тобто людей], бо він не підпорядковується тим, що існують, ані за визначенням, ані за терміном. Але для доведення істинного не потрібно ні існування сутнього, ні [його] актуального пізнання. Адже можливе передбачення є істинним передбаченням, бо сутнє за своїм поняттям, коли усунути всяке інше відношення, є пізнаваним (*cognoscibile*), оскільки воно є, а пізнавання буття не є відношенням, але сутнім, яке не позначає пізнання, ані не може [ним] називатись. По-третє: саме тому істинне суттєво вказує на

сутне. Отже, впливає, що трансцендентальна істинність є сутністю речі (entitas rei), яка співзначає пізнання в божому інтелекті, з яким така сутність узгоджується або в якій така річ репрезентується.

Закидається, по-перше: камінь є істинним трансцендентально, а пізнання каменя є неможливим і тому істинність не можна пояснювати через співзначування пізнання. Відповідають: пізнання каменя було б все ще неможливим, доки камінь, оскільки він є сам собою, зберігав би здатність визначати пізнання. Звідки [впливає]: співзначування (copnotatio) пізнання, за допомогою якого пояснюється істинність, не є абсолютним, але умовним.

Доводиться, по-друге, істинне взаємозв'язується з сутнім і є також разом з ним, але сутне не вказує на внутрішнє відношення до інтелекту, тому й істинне не вказує на відношення до нього. Відповідають, заперечуючи висновок, бо достатньо зовнішнього й неадекватного розрізнення розумового значення сутнього від істинного для того, щоб щось повідомлялось про одне, || чого не говориться про інше.

П і д р о з д і л про «добре» — третю властивість сутнього

«Добре» є властивістю сутнього, як і «єдине» та «істинне». Ним є все, що є або може бути, принаймні оскільки воно може бути. Воно узгоджується з божим розумом і тому є істинним, а крім того, узгоджується з божою волею й тому [є] добрим.

Закидається, по-перше: численні сутні не здаються добрими. Адже Арістотель у другому розділі третьої книжки «Метафізики» заперечує, що значення добра міститься в метафізичних сутніх. Далі, «добре» та «досконале» взаємозв'язуються, й більшість сутніх є недосконалим, як, наприклад, перша матерія; а, крім того, деякі [сутні] за своїм родом є поганими, як, наприклад, деякі дії та стани за [своєю] природою є хибними. І нарешті, у божих [справах] персональне розуміння всякої досконалості й добра є неприпустимим, бо в одній особі було б щось [таке], чого не було б в іншій. Однак на перше відповідають, що для метафізичних сутніх, оскільки вони є істинними сутніми, є необхідним трансцендентальне добро, притаманне кожному істинному та реальному сутньому, а не добро або моральний обов'язок, про що, здається, говорить Арістотель у цитованому місці, коли коротко й ясно зазначає, що математичні дисципліни не мають жодного значення доброго чи злого.

На друге відповідають: хоч перша матерія й не досконала в розумінні моральної досконалості, або моральної сутності, однак вона досконала в розумінні трансцендентальної досконалості, яку вона має, вносячи заперечення недосконалості кожної речі в своєму роді. Таким же чином треба сказати про кожне сутне, що [є] досконалим у якомусь роді.

На третє відповідають: те, що стосовно моралі є поганим, щодо сутнього || його субстанція або сутність завжди може називатись трансцендентально доброю. На останнє відповідають: суперечливе буття у теологів і, очевидно, особисті властивості, а найчастіше особисті відношення обмежують досконалість, оскільки вони є персональними. Обидва ймовірні не є істинними, коли такі відношення не були б сутніми, хіба що вони ідентичні з божою природою, яка є самим суттєвим добром. Адже немає нічого абсурдного [в тому], що всі вони в цьому розумінні називаються добрими. З цього стає очевидним, що немає нічого сутнього, що не було б таким добрим.

Якщо вже досліджуватиметься, чим є й у чому полягає трансцендентальне добро, то виявляється, що воно полягає в узгоджуваності

речей з Богом. Бо коли ти розумітимеш добро як нестворене, то воно полягатиме в узгоджуваності Бога з самим собою й усіх речей з ним самим. Адже хоч Бог є істинним, тому що цілком узгоджується з поняттям, яке він має щодо найдосконалішого сутнього, однак все інше за своїм значенням істинне, оскільки воно більш або менш узгоджується з тим одним поняттям, яке виразно охоплює поняття всіх речей. Таким чином, він є добрим на підставі трансцендентального добра, оскільки він найкраще узгоджується сам з собою. Однак все інше ні в чому не є добрим, оскільки воно ні в чому не узгоджується з божою волею. Твердження підкріплюється: як боже пізнання переважає всяке створене пізнання, так боже бажання [переважає] всяке інше бажання, й тому речі є бажаними Богом раніше, ніж іншими речами. Але речі не є бажані Богом, хіба що вони узгоджуються з ним. Отже, перше добро речей полягає в тому, що вони узгоджуються з божим бажанням. Бо коли знову досліджуватиметься, чи добрим є те, що || є досконалим, то відповідають, що як добре й сутнє є одним і тим на підставі самої речі, але відрізняються на підставі якогось розуміння, то те [можна сказати] на підставі цих модусів про добре та досконале. Адже досконале не додає нічого, що принципово відрізнялось би від самого розуміння реального сутнього. Бо досконале позначає те, якому нічого не бракує для його розуміння, або те, що має свою сутність і досконалість. Таким чином, річ є досконалою трансцендентально, [а] річчю є те, що повинно входити в розуміння сутнього. З цього слід зрозуміти, що досконале не є властивістю сутнього, бо зрозуміло також, що саме сутнє, а тому й формальне значення доброго не є формальним значенням досконалого. В противному разі добре як таке не включало б трансцендентального відношення бажання.

Якщо питатимуть, по-третє, чи можна виявити якесь зло без добра, то відповідають, що нічого не буває такою мірою злом, щоб не мало чогось властивого для добра. Так, не можна припустити злого без доброго, бо всяке зло, наприклад, позбавлення, але не повне заперечення, завжди виявляється в якомусь сутньому. Адже всяке позбавлення співзначає суб'єкт, в якому воно є. А той суб'єкт, що називається злом, є сутнім, а тому як такий він є добром, у всякому разі на підставі трансцендентального добра, яке впливає із значення сутнього, оскільки воно є таким, що існує. Звідси буває, що те, яке вважається найгіршим, завжди відкрите для якогось розуміння доброго. Отже, виникала б суперечність: коли було б безмежне зло, то воно було б і одночасно не було б. Було б воно за припущенням, але й не було б, бо несумісно, що є щось таке, що не було б істинно й реально сутнім, а тому не було б добрим, у всякому разі трансцендентально. На підставі цього випадку, бо ми сказали, що всяке сутнє є добрим, а добре є бажаним, треба з'ясувати, чи для засуджених є більш бажаним буття чи небуття.

627 зв. Йї доводиться, || що засуджені краще воліли б небуття, ніж буття з його труднощами. По-перше, коли що-небудь вибирають, то рішення буде завжди правильним, якщо вибір падає на моральне добро. А бажання небуття, що наче несумісне з божим вченням, є моральним, справедливим і почесним добром. Тому засуджені завжди повинні приймати правильне рішення. Із вченням Бога більш [сумісне] небуття, ніж буття. По-друге, засуджені радше вибирають те, до чого вони схильніші. А схильніші вони до небуття, бо небуття для них вигідніше, оскільки за його допомогою вони уникають всього невикладного. Однак вони є майже пекельниками та відвернені від Бога, що є [для них] найнесуміснішим тоді, як радість і звертання до Бога є найсуміснішим. По-третє: те є кращим, що більш узгоджується з господнім милосердям. Але з божим

милосердям більш узгоджується знищення, бо для божого правосуддя справедливо, щоб той, хто зовсім відвернеться від Бога, був зовсім за-
 лишений Богом. Однак Бог його цілком не покидає, хіба знищуючи, тому це все одно, що бути знищеним. По-четверте: краще, щоб Бог усіх любив негативно, ніж ненавидів позитивно. Але злочинців Бог ненавидить позитивно. Однак він любить негативно лише тих, які відійшли в небуття. Тому для злочинців краще небуття, ніж буття. Тепер, на проти-
 вагу, доводиться, що для засуджених кращим було б буття, ніж небуття. Доводиться: по-перше, те є кращим, чого можна бажати. А буття можна бажати, тому це [буття] краще, ніж те [небуття]. Більший [за-
 сновок] очевидний, а менший доводиться: те має сутність, що має значення бажальності, бо воно має значення добра. А засуджені мають сутність, а тому — й значення бажальності, але з подвійним // лихом, яке їх мучить: адже ж, коли їх не було б, то вони не мали б ніякої сутності, а тому ніякого добра, а отже й жодного значення бажальності. Доводиться, по-друге: якщо самі засуджені бажали б небуття, то це було б лише внаслідок зла — провини. Але це не так, а тому й не [так, як сказано] раніше. Більший [засновок] очевидний, а менший доводиться: не можна розумно бажати того, чим би порушувалось боже правосуддя. А зло — провинна вимагає, щоб за неї карали. Однак коли б він не знищував злочинців, то боже правосуддя було б відсутнім. Доводиться, по-третє: що має суттєву залежність від іншого необхідного, те повинно прагнути до нього як до свого принципу. А засуджені мають своє буття залежно від Бога, тому вони обов'язково повинні прагнути до Бога й, наскільки можуть, уподібнюватись до нього, у всякому разі, завжди бути. Адже те, що певною мірою уподібнюється до Бога, є кращим, ніж те, що ніяким чином не уподібнюється до Бога. Але те, що має буття, певною мірою уподібнюється до Бога, а те, що не має буття, жодним чином не уподібнюється до Бога, а тому те [буття] краще, ніж це [небуття]. Відповідають на перше, визнаючи більший [засновок] і розрізняючи менший: якщо всяке буття є недосконалим, то [перше твердження] визнається, а якщо воно є досконалим, то заперечується.

Коли ти наполягатимеш: недосконале буття, оскільки воно є, має якесь добро, але яке зв'язане з меншим нещастям та лихом, ніж те зло та нещастя [що було б], коли було б позбавлення буття. Але це треба заперечити, бо нещастя самого небуття не є таким великим, яким є нещастя, що супроводжує це добро сутнього. Однак меншому нещастю треба віддавати перевагу перед більшим нещастям.

На друге: визнавши більший [засновок], заперечується менший. А для доведення заперечення слід сказати, що боже правосуддя здійснюється щодо цього вчинку, а не щодо себе самого. Але в цьому немає нічого суперечливого, бо стільки разів Бог прощає злим, скільки разів його правосуддя здійснюється щодо вчинку. На третє: вони повинні прагнути до // нього одного або вільно, або примусово. Засуджені прагнуть саме до Бога, але примусово. Однак для самого звинуваченого було б краще, коли б це залежало не від судді, а від нього.

Питання про різні розподіли сутнього

Підрозділ про сутність та існування

Щодо цього питання існують два основні суперечливі погляди. Перший належить томістам, які визнають реальну різницю між сутністю та існуванням.

Другий належить скотистам, які задовільняються формальною різницею й [різницею] на підставі природи речі. Для [підтвердження]

першого погляду, звичайно, наводять такі підстави. Перша: всякий акцидент реально відрізняється від того, акцидентом чого він є. Але погоджуються майже всі, що існування є акцидентом сутності, а тому воно відрізняється від реальної сутності. Друга: випадкове речення має предикат, реально відокремлений від суб'єкта. Але речення, в якому існування, взяте суттєво, предикуються щодо речі, є випадковим. Наприклад «троянда існує», а тому існування, взяте суттєво, реально відокремлюється від речі.

Третя: те є індиферентним до якихось двох, що не є реально разом з одним із них, ані призначається для перетворення разом з одним із них. Але сутність є індиферентною до існування й неіснування, а тому вона не є реальною ним [існуванням], і не перетворюється разом з самим існуванням. І за допомогою консеквенту вона не є також реальною разом з існуванням.

Четверта: те відокремлюється реально, яке виявляється так, що дія чинника стосується сама собою одного з них, а не іншого. Але дія чинника сама собою стосується існування, а не сутності: «Людина, що не народжує, не створює [враження], що людина є людиною, а створює [враження], що людина || існує».

Зверни увагу!

629

П'ята: все діяльне припускає можливість своєї дії. Але існування створює сутність. І створювання відрізняється реально від можливості своєї дії. Шоста: особа (persona) відрізняється реально від актуальної сутності, а тому [вона] відрізняється від сильнішого (fortiori) існування, яке відрізняється від сутності. Внаслідок цього [впливає] висновок, за яким перше відрізняється реально від другого, а те останнє відрізняється від сильнішого. Але існування є останньою особою, бо на підставі цього існування створюється індивідуальна й стала річ.

А ось такі докази свідчать на користь думки скептиків. Перший: що відокремлюється реально, те може зберігатись відокремлене. Але сутність та існування не можуть зберігатись відокремленими. Бо коли Бог створив би моє існування тут, а мою сутність десь інде, то я питаю: я був би десь інде, чи ні, а також, чи я був би тут, чи ні? Супротивник буде змушений відповісти, що я й тут, і десь інде. Але це суперечливе, бо мене немає [там], де я не існую. А я існую десь інде, тому мене немає десь інде. Також мене не буде тут, бо мене немає [там], де я не маю природи та сутності. А я не маю її тут і тому мене немає тут. І отже суперечність спростовується.

Другий: коли якась річ існує як існування, реально відокремлене від самої речі, то я питаю: існування є якоюсь річчю, чи нічим? [Воно] не [є] нічим, тому якась річ повинна буде існувати як інше існування й так безконечно. Але коли ти скажеш, що вона існує сама собою, то чому не можна сказати, що кожна річ існує сама собою з таким же успіхом. Але кажуть, що річ, яка є існуванням, існує сама собою. Другий доказ: якщо вона реально відокремлюється від існування, то вона буде або субстанцією, або акцидентом. Акцидентом [вона] не [є]. Бо коли існування було б дійсно дією речі, то випадкове буття [було б] актуальністю субстанції, що є суперечливим. Немає відокремленої субстанції.

329 зв. Бо в противному разі || в кожному складеному було б три субстанції: матерія, форма та існування. І тому треба сказати, що існування не відокремлюється реально від неї, а лише формально. Четвертий доказ: формальна дія не відрізняється реально від формальної причини. Але існування є формальною дією сутності, й тому воно реально не відокремлюється від неї, а лише формально. Бо формальна причина не є формальною дією, а формальна дія не є формальною причиною й тому

вона відокремлюється [лише] формально. П'ятий [доказ]: те не може відокремлюватись від основи буття, що не може відокремлюватись [від нього] реально. Але сутність та існування не можуть відокремлюватись від основи буття. Тому більший [засновок] очевидний, а менший доводиться: заплутує те, що сутність наче існує актуально, а існування не існує. Таким чином, після викладення цих думок, суперечка закінчується: існування відокремлюється від сутності не реально, а за природою речі. Зберігається висновок, схвалений [ще] Скотом. Крім того, перша частина доводиться ще й тому, що немає жодної підстави припускати таку велику різницю, коли й за допомогою меншого [засновку] також легко можна пояснити все те, в чому сутність та існування не збігаються між собою, особливо, коли одну не вдається відокремити від іншої.

Доводиться також і друга частина: бо коли б [вони] реально не відрізнялись між собою, то було б необхідно, щоб [вони] якось відрізнялись модусами, які не можуть зумовлюватися нічим іншим як природою речі. Додай, що коли б існування у створених речах хоч трохи відрізнялось від сутності, то воно не було б буттям, притаманним самій лише божій сутності, а буттям свого існування. Бо це саме можна сказати про кожну створену річ.

Залишається ще відповіді на докази томістів. На перший відповідають, що існування є якимсь акцидентом щодо сутності, але, наприклад, ⁶³⁰ логічне не є фізичним і, таким чином, реально не відокремлюється від сутності.

На другий: більший [засновок] пропустімо, а менший [розрізняється]: якщо «щодо існування, яке предикуються речі, взятої суттєво в її потенціальності, то визнається; але якщо «щодо речі», [взятої] суттєво, що розглядається актуально, то заперечується. Наприклад, коли кажуть «Троянда є такою, що існує», то [тут] мають на увазі природу або сутність троянди, яка була вічно в об'єктивній можливості; а тепер є поза нею її є такою, що існує. Однак те, яке є таким, що існує, має це від свого творця й при цьому не необхідно, а випадково. Бо можлива річ стає дійсною не необхідно, а лише випадково.

На третій: визнається більший і заперечується менший [засновок] щодо актуальної сутності, бо коли її немає в дійсності без причин, то вона вже перестає бути індиферентною до буття. Але для того, щоб вона була, необхідне саме існування. Наприклад, коли я сиджу, то я не є індиферентним до сидіння, але потрібно, щоб я сидів.

На четвертий: визнається більший [засновок] і перша частина меншого. Друга частина меншого заперечується, звичайно, тому, що те, що народжується, [належить] до сутності. Бо народження належить до самої лише актуальної сутності або існування. Звідси також можна сказати, що воно належить до існування й що воно належить до актуальної сутності...

На п'ятий: існування створює сутність, як у розглянутій об'єктивній можливості, тому що воно веде її від потенціальності до актуальності. Отже, власне кажучи, існування називається джерелом актуальної сутності...

Латинський текст дешифрувала
 Н. І. БЕЗБОРОДЬКО
 З латинської переклав
 М. Д. РОГОВИЧ
 Філософська редакція
 В. М. НІЧИК

До питання про соціальну структуру виробничого колективу

Поміж соціальних досліджень, що ведуться на промислових підприємствах, одне з перших місць належить роботам, котрі мають забезпечити ефективне, науково обґрунтоване планування. Галузеві міністерства, промислові об'єднання й окремі великі підприємства виявляють цілком зрозумілий інтерес до соціальних досліджень, виділяють кошти для їх проведення, намагаються оперативнo використати одержані результати при складанні та корегуванні планів соціального розвитку промислових підприємств. Емпіричні дослідження, метою яких є вихід на соціальне планування, здійснюють різні колективи вітчизняних соціологів, у тому числі відділ конкретних соціальних досліджень Інституту філософії АН УРСР.

Характерною рисою досліджень на промислових підприємствах можна вважати складність програми, за якою вони ведуться різними соціологічними службами. Так, наприклад, програма, здійснювана групою соціологів Інституту філософії АН УРСР на Львівському телевізійному заводі, передбачає дослідження соціальної структури підприємства в усіх її аспектах, соціальної активності трудящих, моральних відносин у виробничій діяльності, соціальної мобільності кадрів тощо. Очевидно, програма подібних досліджень ще довго вимагатиме модифікацій та диференціацій вже існуючих дослідницьких напрямів поряд з виникненням нових, бо соціальне планування, коли його розглядати як комплекс, потребує даних, одержання яких можливе лише шляхом спільних зусиль соціологів та психологів, етиків та естетиків, економістів, юристів, представників інших галузей гуманітарних наук. Проте чільне місце у програмах дослідницьких робіт, безумовно, посідає дослідження соціальної структури колективів промислових підприємств.

І дійсно, метою планів соціального розвитку промислових підприємств, як і спрямованої на їх здійснення діяльності, є максимальна можлива інтеграція виробничого колективу шляхом стирання соціальних та соціально-психологічних відмінностей між групами працівників даного підприємства. Цьому, природно, має передувати вивчення та опис відмінностей між групами соціальної структури певного промислового колективу. Тому дослідження, скажімо, структури соціальної активності працівників того чи іншого підприємства, структури вільного часу тощо можна уявити як конкретизацію знань про підструктури соціальних структур підприємства.

Необхідним елементом емпіричного дослідження соціальної будови колективу промислового підприємства є певна абстрактна модель, найкраще, теоретична типологія. На жаль, наша соціологія ще не виробила загальної теорії, яка дозволяла б дослідити внутрікласові структурні групи соціалістичного суспільства. Стосовно промисловості, як відомо, різні соціологи, встановлюючи її соціальну структуру гіпотетично, спираються на різні фактори та ознаки внутрікласового групування.

Необхідно, проте, відзначити, що з усіх існуючих методологічних підходів до структурно-типологічних розробок найбільш «працевдатним», на наш погляд, видається підхід лєнінградських соціологів¹.

В основу розробленої ними типології покладено фактор соціально-економічного змісту праці, що дозволяє з певним ступенем точності простежити групоутворення в соціальній структурі певного виробничого колективу (в цьому нас переконують результати власних емпіричних досліджень). Разом з тим відчувається потреба певної модифікації даної типології, спрямованої на визначення більшої диференціації соціальних груп на підприємствах типу телевізійного заводу. Така диференціація, як нам здається, буде мати певне значення не тільки в теоретичному, а й у практичному плані.

Соціальне управління означає передусім цілеспрямований вплив на соціальну структуру. Ясна річ, що вплив не буде мати належного ефекту, якщо він спрямований на структурну групу, яка чітко не визначена за своїм складом, групу, що фактично включає в себе два або більше структурних утворень. Спробуємо показати це на конкретно-соціологічному матеріалі.

Типологія О. І. Шкаратана вміщує такі групи: 1) організатори виробничих колективів (керівники цехів, відділів, служб); 2) працівники висококваліфікованої науково-технічної праці (інженери-конструктори); 3) працівники кваліфікованої розумової праці (технологи, економісти); 4) працівники, що поєднують функції фізичної та розумової праці (наладчики, настроювачі); 5) працівники кваліфікованої фізичної, переважно ручної праці (слюсарі, столяри, зварювальники, електрики); 6) працівники кваліфікованої фізичної праці, що обслуговують машини та механізми (верстатники); 7) працівники нефізичної праці середньої кваліфікації (контролери, конторський апарат); 8) працівники некваліфікованої праці (підсобники).

Всі зазначені структурні групи є складними щодо фахової структури. Проте впадає в око, що дві з них, в свою чергу, складаються з двох самостійних груп. Це, по-перше, група організаторів виробничих колективів. Адже виробничі колективи бувають різні: складні (цех), прості, або первинні (бригада, дільниця); що ж до такого колективу, як відділ, то він може бути простим за формою, але складатись з висококваліфікованих фахівців розумової праці і тому за своїм виробничим значенням може бути прирівняний до складного колективу. Власне, йдеться про те, що з груп організаторів виробничих колективів слід виділити на правах окремої структурної групи керівників первинних виробничих колективів (майстри, звільнені бригадири й інші).

По-друге, необхідно звернути увагу на групу працівників кваліфікованої фізичної праці, куди автори типології фактично зараховують робітників, котрі за своєю працею можуть бути прирівняні до слюсарів. Сюди, таким чином, зараховуються і працівники фізичної праці, зайняті на операціях конвеїєрного складання, особливо характерного для сучасних галузей промисловості, що випускають малогабаритну й порівняно нескладну апаратуру. Специфічна праця на конвеєрі досить докладно описана, тому не потребує особливого доведення твердження, що конвеєрне складання з його одноманітністю, монотонністю, залежністю між операціями, примусовим ритмом значно відрізняється від

¹ Див.: О. І. Шкаратан. Социальная структура советского рабочего класса. «Вопросы философии», 1967, № 1; його ж. Рабочий класс социалистического общества в эпоху научно-технической революции. «Вопросы философии», 1968, № 11; Л. С. Бляхман, Б. Г. Социлин, О. И. Шкаратан. Подбор и расстановка кадров на предприятии. М., 1968.

виробничих процесів, прирівняних до праці слюсаря як еталону самостійності в роботі. Йдеться, отже, про те, що з структурної групи робітників кваліфікованої фізичної праці слід виділити робітників, зайнятих на конвейерному складанні. (Для зручності аналізу позначимо групу керівників виробництва індексом А, виділимо з неї групу майстрів — Б; групу робітників кваліфікованої, переважно фізичної праці позначимо літерою В, а виділену з неї групу робітників конвеєра — Г).

Соціальні відмінності між структурними групами А і Б виявляються уже в демографічному плані. Обидві групи складаються переважно з чоловіків, проте серед цехового керівництва питома вага чоловіків (85 проц. проти 80 проц.) вища, як і середній вік (40,6 років проти 35 років у майстрів). Дані про місце народження та проживання обох груп вказують на істотні відмінності у характеристиках їх соціальної мобільності до роботи на заводі. На момент дослідження майже всі представники обох груп проживали у місті, хоч група А лише наполовину (48 проц.) складається з городян за походженням, а в групі Б 68 проц. народилося у селі. Таким чином, формування групи майстрів значно більше пов'язане з горизонтальною соціальною мобільністю типу «місто-село». Ще значніша відмінність в освітньому статусі, що є, як відомо, винятково важливим фактором формування соціальних груп. Рівень загальної освітньої підготовки групи А складає 13,7 року, в той час як у групі Б — 9,8 року.

Група майстрів порівняно з групою цехового керівництва характеризується значно більшою питоною вагою практиків, що не мають спеціальної підготовки і виконують свої функції лише на основі досвіду (відповідно 18,9 та 11,2 проц.). Природно, що в групі майстрів значно більше осіб, які продовжують навчання. Неоднакове становище цих груп і щодо їх частки в заводських фондах заробітної плати та матеріального заохочення. Хоч за рівнем середньомісячної заробітної плати обидві ці групи переважають решту працівників підприємства, все ж у групі А заробіток дещо вищий (на 28—30 крб.). Приблизно таке ж співвідношення маємо і в загальному обсязі премій. Що ж до присутності на одному члені сім'ї, то в групі А він також вищий, ніж у групі Б. Стабільність обох груп на підприємстві приблизно однакова (середній стаж 5,2 та 5,4 р.). Позиції в структурі суспільної активності такі: членів партії більше в групі А (21,3 проц. членів та кандидатів у члени КПРС в групі А проти 15,7 проц. в групі Б); група А більш активна в громадській роботі.

Зазначені соціальні відмінності між групами керівників підприємства на перший погляд нібито й незначні, спричиняються до помітних контрастів соціально-психологічної характеристики. В даному випадку це позначилось на оцінці своєї роботи, свого підприємства, колег, відносин у колективі, на розумінні суті господарської реформи, а також на структурі спілкування у вільний час.

Слід відзначити, що за ступенем морального задоволення своєю роботою обидві групи фактично рівні (74 та 73 проц. осіб визнали роботу відповідною до своїх духовних потреб) і залишили позаду всі інші групи соціальної структури підприємства (інтервал між ними та найбільшчими в даній ранжировці структурними групами складає 6—10 проц.). Чи не є це свідченням того, що у сучасному виробництві задоволеність працею слід передусім корелювати з організаційними та керівними функціями працівника, а вже потім зі ступенем інтелектуальності та наукової складності праці? Зрозуміло, що таку гіпотезу слід перевірити соціологічними дослідженнями.

Представники керівництва цехів та відділів значно краще, ніж керівники первинних виробничих колективів, розуміють переваги сучасної системи матеріального стимулювання (35,8 проц. у групі А проти 25 проц. у групі Б вважають доплату в залежності від рівня прибутків підприємства більш ефективним видом матеріального заохочення, ніж просту надбавку до зарплати. І це цілком відповідає позиціям обох груп в системі фондів підприємства).

У двох названих групах маємо й різні самооцінки власного професійного рівня та заходів, необхідних для його підвищення. Так, члени групи А вважають першочерговим завданням збагачувати свій виробничий досвід і виявляють значно менше претензій до своєї професійної та загальноосвітньої підготовки. Група Б, навпаки, передусім зацікавлена у підвищенні своєї професійної підготовки, виробничий досвід її турбує дещо менше, а загальноосвітня підготовка майже зовсім не турбує.

Неоднакові позиції досліджуваних груп і щодо оцінки відносин у колективі. Керівництво цехів та відділів більше турбують стосунки з адміністрацією, а майстрів та прирівняних до них — стосунки в підлеглих виробничих підрозділах. (На питання, що слід зробити в першу чергу для більш повного задоволення виконуваною роботою, 18,8 проц. опитаних з групи А висунули тезу про поліпшення стосунків з адміністрацією і лише 1,4 проц. висловились за поліпшення стосунків у колективі; у групі Б відповідно 12 проц. та 10,1 проц.). Таким чином, орієнтація й компетентність досліджуваних структурних груп щодо відносин у виробничих колективах не збігаються. І це зрозуміло. Керівники бригад та дільниць, цілком природно, орієнтуються на стосунки у своїх колективах, з якими вони обізнані краще, ніж керівництво цехів та відділів, а керівники цехів і відділів в свою чергу більше орієнтуються на стосунки з керівною адміністрацією, яка також менш компетентна у людських взаємних всередині колективів.

Не збігається також структура спілкування обох груп у вільний час. Майстри порівняно більше, ніж керівники цехів та відділів, спілкуються з своїми сусідами за місцем проживання, з робітниками свого підприємства; керівники цехів та відділів значно більше, ніж майстри, спілкуються з технічною та гуманітарною інтелігенцією (33,4 проц. проти 21,3 проц. в групі Б).

На завершення аналізу слід сказати, що наведені вище соціальні відмінності між двома досліджуваними групами досить глибоко усвідомлюються в колективі. Це видно з результатів опитування (поліпшення стосунків з цеховою адміністрацією турбує робітників більше, ніж стосунки з майстрами). Це говорить також про те, що авторитет майстрів не завжди достатньо підтримується цеховим керівництвом. Звертання керівників виробничих колективів до робітників через голову майстрів, природно, сприяє зростанню соціально-психологічної відмінності між двома групами.

І, нарешті, здійснений аналіз результатів конкретно-соціологічних досліджень показує, що не можна (принаймні, стосовно соціальної структури підприємств найбільш сучасних галузей виробництва) говорити про одну структурну групу керівників виробничих колективів: поряд з нею існує цілком самостійна група керівників первинних виробничих колективів, істотно відмінна від першої в соціальному і соціально-психологічному плані.

Ще більш чіткі соціальні відмінності виявляють соціологічні дослідження у структурних групах робітників кваліфікованої, переважно фізичної праці: слюсарі, столярні, зварювальники (ми позначили цю

групу літерою В) і робітників кваліфікованої фізичної праці на конвейері (складальники, регулювальники апаратури — група Г). Так само, як і попередні, обидві порівнювані групи мають майже однакову питому вагу в колективі підприємства (відповідно 19,3 та 21,6 проц.— найбільші структурні групи). Група В на 81 проц. складається з чоловіків, а група Г — на 74 проц. з жінок. Істотно відрізняються і шляхи формування цих груп. Так, серед слюсарів і прирівняних до них робітників абсолютна більшість (73 проц.) народилася у селі, а серед складальників конвейера близько половини за походженням городяни. Майже вся ця структурна група проживає в місті, тим часом 22 проц. групи В — об'єкт «маятникової міграції» (працюють у місті, проживають в сільській місцевості). Більш ніж половина групи В, власне, являє собою продукт соціальної мобільності «село—місто», а група Г формується без горизонтальної соціальної мобільності.

Трудові операції за спеціальностями, що входять до групи В, вимагають вищої кваліфікації, ніж праця складальників на конвейері, тому в групі Г майже на 11 проц. більше робітників, котрі не одержали ніякої професійної підготовки. Тим часом освітня підготовка групи Г вища (8 років проти 7 у групі В). Хоч процент тих, хто продовжує освіту, в обох групах приблизно однаковий (17 і 16 проц.), проте у групі Г частіше зустрічаються особи, які продовжують освіту за профілем, зовсім не пов'язаним не лише з підприємством, але й з промисловістю взагалі. Мабуть, саме тому серед них значно менше людей, які висловлюють бажання після завершення навчання залишитися на своєму підприємстві. Ступінь стабільності обох груп майже однаковий (3,8 і 4 роки).

Середній заробіток робітників групи В дещо вищий (на 5 крб.), проте прибуток на члена сім'ї в обох групах майже однаковий (внаслідок відносно малосімейності групи Г). Слід також зазначити, що серед слюсарів, столярів та інших робітників групи В питома вага тих, хто, крім основної, займається додатковою роботою заради підробітку, в два рази більша.

Слюсарі, зварювальники, столяри та інші робітники кваліфікованої фізичної праці виявляють більшу громадську активність, ніж складальники та інші робітники групи Г. У групі В вища також питома вага комуністів й осіб, котрі займаються громадською роботою (хоч, власне, ні ту, ні іншу групу не можна назвати достатньо активною: переважна більшість робітників обох груп майже ніякої участі у громадській роботі не бере). Особливо істотна різниця у питомій вазі раціоналізаторів (9 проц. проти 1 проц. в групі Г). Це свідчить про пряму залежність між складністю праці та участю в технічній творчості.

Переходячи до соціально-психологічної характеристики обох груп, передусім слід сказати, що робітники кваліфікованої ручної праці значно більше задоволені своєю роботою, ніж робітники конвейера (56,9 проц. в групі В вважають, що виконувана робота відповідає їх духовним потребам. У групі Г відповідно — лише 44,3 проц.). Представники групи В краще розуміють ефективність нової системи матеріального заохочення, що свідчить про більш високу компетенцію в оцінці техніко-економічних та соціальних проблем. До речі, це виявляється і в меншому проценті відповідей типу «важко сказати», «не можу відповісти на запитання анкети». Різняться й погляди обох досліджуваних груп на шляхи підвищення кваліфікації та на черговість заходів, спрямованих на забезпечення більшого задоволення своєю працею. Якщо робітники кваліфікованої фізичної праці основним шляхом підвищення своєї кваліфікації вважають виконання більш складної роботи, а на профе-

сійні знання, набуття досвіду та загальноосвітню підготовку дивляться як на менш важливі фактори, то для робітників на конвеєрі найважливіше — саме здобуття професійних знань; загальна освіта для них ще менш актуальна, ніж для групи В. Визначаючи причини труднощів у роботі, група В більше, ніж група Г, наголошує на необхідності механізації праці, тоді як група Г значно більше, ніж група В, приділяє уваги поліпшенню стосунків у колективі.

Дослідження соціально-психологічних характеристик обох груп приводить також до висновку про певні відмінності в їх орієнтації. Робітники кваліфікованої ручної праці виявляють більше схильності до технічно-економічних, а робітники конвеєра — до морально-етичних проблем. Питома вага незадоволених стосунками в колективі у групі Г найвища на підприємстві — 25,7 проц., а в групі В — 15,8 проц. Цікаво порівняти частоту кореляції, що вказує на «чутливість» обох груп до негативних явищ у колективі. Так, у групі Г 50 проц. опитаних вважає, що в колективі поширена грубість (у групі В — 36,5 проц.); 47,1 проц. вказали на недостатню увагу до своїх колег (у групі В — 34,7 проц.). Робітники конвеєра, таким чином, виявились «морально чутливішими», ніж робітники кваліфікованої фізичної праці. Слід зауважити, що вони перевершують по цьому показнику всі інші групи соціальної структури підприємства.

Досліджувані групи, крім того, мають різні структури спілкування у вільний час. Якщо ступінь спілкування з сусідами в обох групах приблизно рівний (В — 39 проц., Г — 37,2 проц. опитаних), то з робітниками свого заводу більше спілкуються представники групи Г, а з майстрами та інженерно-технічними працівниками — робітники кваліфікованої фізичної праці; зі студентами та учнями, навпаки, більше спілкуються робітники конвеєра. В цьому яскраво виявилися всі особливості праці на конвеєрі та специфіка соціального складу цієї групи — монотонність операцій, взаємозалежність функцій, відносна молодість та високий освітній рівень робітників, моральна чутливість та ін.

Таким чином, соціально-економічна специфіка функцій робітників кваліфікованої (переважно ручної) праці, з одного боку, та робітників фізичної праці на конвеєрі, з іншого, породжує досить значні відмінності у формуванні, соціальному статусі, соціально-психологічній характеристиці обох груп. Це дає можливість виділити робітників-складальників, що працюють на конвеєрі, у самостійний компонент соціальної структури підприємства. Таке уточнення соціальної структури набуває особливого значення у зв'язку зі збільшенням питомої ваги подібних груп у сучасних галузях промисловості.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки. По-перше, відмінності, виявлені в групах А та Б, а також в групах В і Г, існують в межах принципово тих самих порядків кількісних показників, що й відмінності, зафіксовані між іншими групами соціальної структури колективу Львівського телевізорного заводу. По-друге, соціальні відмінності, неістотні в межах макроструктури, коли йдеться про класи чи інші великі соціальні угруповання, набувають певного значення і тому повинні враховуватись на мікрорівні, зокрема при аналізі структури колективу промислового підприємства. Можна сказати, що виявлення межі діяння саме так званих «малих факторів» взагалі є однією з найважливіших функцій конкретної соціології. Нарешті, серед «малих факторів» провідну роль (завдяки поміченій К. Марксом в «Капіталі» і очевидній нині тенденції зростання залежності промислового виробництва від суб'єктивних, особистісних факторів) відіграють відмінності

духовного характеру — освіченість, кругозір, ставлення до проблем моралі тощо.

Як видно з наведених вище порівняльних даних, виділення в соціальної структурі колективу промислового підприємства двох нових груп — майстрів та робітників конвейера — цілком відповідає цьому критерію.

М. Я. ЛОЙБЕРГ
Ю. П. СІКОРСЬКИЙ

* * *

Исследование социальной структуры производственных коллективов является одной из самых важных проблем развивающейся советской индустриальной социологии. Без таких исследований невозможно социальное планирование в промышленности. В нашей социологической литературе, однако, нет до сих пор общей модели внутриклассовых группообразований социалистического общества, разработаны только ее элементы. Наиболее приемлемая теоретическая разработка, выдвинутая ленинградскими социологами, базируется на различиях в социально-экономическом содержании труда. Вместе с тем конкретно-социологические исследования, проведенные авторами на ряде индустриальных объектов, в частности на Львовском телевизорном заводе, показывают, что названная разработка социальной структуры является слишком агрегированной и нуждается в определенном разукрупнении ряда блоков. Так, социальная группа организаторов производственных коллективов фактически включает в себя самостоятельную группу руководителей первичных производственных коллективов (мастера, руководители смен, участков и т. п.); группа работников квалифицированного физического, преимущественно ручного труда, — самостоятельную группу рабочих, занятых на конвейере. Данные выводы доказываются количественно выраженными существенными отклонениями в социально-демографической, образовательной, материально-бытовой, социально-психологической характеристиках, полученных в результате конкретно-социологических исследований.

Звертаючись до ленінської теоретичної спадщини

У Донецьку 22—26 вересня 1969 року відбулась науково-теоретична конференція «В. І. Ленін і проблеми художньої культури», скликана Інститутом філософії АН УРСР і Донецьким державним університетом. У ній взяли участь вчені майже всіх областей України і багатьох міст Російської Федерації. На засіданнях шести секцій було виголошено близько вісімдесяти доповідей та повідомлень, в яких ставились і обговорювалися загальноестетичні проблеми, методологічні питання вивчення мистецтва, проблеми естетики праці та предметного середовища.

Учасники конференції, а також пропагандисти і лектори, що були запрошені на конференцію, заслухали на пленарному засіданні доповіді В. І. Шинкарука (Київ) «Роль художньої культури в формуванні нової людини», І. О. Дзевєріна (Київ) «Ленінська теорія партійності в сучасному науковому висвітленні», О. М. Іліаді (Курськ) «Художній образ як ідеальний об'єкт у світлі ленінської теорії відображення», Д. В. Затонського (Київ) «Естетика ленінізму і деякі питання зарубіжної літератури», І. І. Стебуна (Донецьк) «Ленінська естетична теорія і критика сучасного ревізіонізму».

Робота секції «Загальні проблеми художньої культури» почалася виступом П. І. Гаврилюка (Київ) «Суспільна функція естетичного, в якому наголошувалось на тому, що існуюче філософське тлумачення краси вимагає уточнення. Для цього, на думку доповідача, необхідна творча співдружність філософів і теоретиків інформації. У поєднанні з фізіологією і психологією кібернетика і теорія інформації можуть допомогти естетичній науці конкретизувати абстрактні філософські категорії досконалості і доцільності, наблизити їх до потреб практики».

В центрі дебатів стояло основне питання естетики — проблема естетичного. В. С. Корнієнко (Харків) обгрунтував концепцію сутності естетичних явищ дійсності, в основу якої поклав ідею цілісності. Він абстрагувався від іншої сторони естетичного — від суб'єкта. Основна його теза така: естетичні властивості призначені предметам і явищам дійсності як цілісним системам. Вони виражають одну із сторін розвитку — характер взаємодії елементів усередині структури. Естетичні властивості (якості) дійсності існують об'єктивно. Вони постійно відтворюються в

процесі суспільно-історичної практики у всіх сферах діяльності, за винятком природи, ще не освоєної людиною. Ці властивості виникають у процесі розвитку самої природи і формування цілісних систем. В цьому ж руслі виступав В. С. Балежок (Львів), який обстоював, за його формулюванням, «матеріально-об'єктивне» існування естетичних властивостей природи, які людина відчуває, пізнає, перетворює і доповнює в процесі праці і всієї суспільно-історичної практики. З такою точкою зору полемізувала більшість доповідачів. Серйозні аргументи на її заперечення навів В. П. Іванов (Київ). Його висновок: виникнення естетичної свідомості не можна вважати лише наслідком розвитку пізнавальних здібностей суб'єкта, якому стає доступною естетична своєрідність світу. Нова естетична якість свідомості не виникає з пізнання нової якісної сфери дійсності, а полягає в утворенні нових структурних рівнів свідомості на основі відповідних змін структури людської практики.

На сутності об'єктивності естетичного спинився і О. Є. Ільченко (Київ), на думку якого, деякі дослідники об'єктивне помилково розуміють лише як суто матеріальне. Така інтерпретація лежить в основі уявленн про те, що естетичне є цілком матеріальною властивістю предметів, і це зумовлює проголошення таких властивостей незалежними від суб'єкта. Насправді ж фіксування протилежності матеріального й ідеального — це абстракція, правомірна лише в рамках основного питання філософії. Об'єктивність естетичного, підсумував доповідач, повинна розглядатись і в розумінні існуючого, і в розумінні необхідного, і як єдність цих двох моментів.

Проблему естетичного у зв'язку з художньою творчістю висвітлювали у своїх доповідях М. Ф. Тарасенко (Київ) та А. П. Сім'ячко (Умань). Доповідь А. П. Сім'ячка «Гносеологічна мета людського пізнання і предметна специфіка естетичної ідеї» була логічним переходом до проблематики, яка обговорювалась на секції «Гносеологічні та естетичні основи художньої творчості». Доповідч говорив, що чуттєво-конкретна і абстрактно-логічна форми ідеї не є рівноцінними стосовно до реального перетворення позалюдської природи в людську. Ці форми мають свою специфіку, межі, можливості і функції. Щодо першої, то вона має лише «її»

властиву функціональну здатність давати життєво-бажану і життєво-належну чуттєву оцінку відображеної дійсності. Ця оцінка і становить ту специфічну форму естетичного ставлення людини до дійсності, яке реалізується в чуттєвому осягненні опрделечуваного людського буття і яке є не що інше, як людська предметна пристрасть, виражена через чуттєво-конкретний художній образ.

Чільне місце на секції посіла проблема пізнавальної сутності мистецтва в аспекті співвідношення сучасного мистецтва і сучасної науки.

Дискусія про сутність наукового і художнього відображення дійсності почалася доповіддю М. М. Плисецького (Київ) «Партійність та істина». У виступі Л. М. Стеценко (Харків) аналізувалося співвідношення понять «об'єктивна істина», «життєва правда» і «художня правда». Про логічні закономірності художнього мислення говорила І. О. Гризова (Одеса). Доповідкачка підкреслювала, що поняття логіки мистецтва здебільшого співвідносяться з результатом художньої творчості. Але існує і логіка самого виникнення художнього мислення митця. Йдеться передусім про-структуру процесу мислення. Закономірності цієї структури і є логічною основою закономірностей художнього мислення. Його специфіка виявляється в процесі створення художнього образу.

Зв'язок науки і мистецтва цікавив А. М. Синицького (Ростов-на-Дону) в плані з'ясування можливостей моделювання художнього образу. Ці ж питання порушувались також у виступах З. В. Іванової (Севастополь) «Відображення в науковій і художній творчості», Л. І. Корсикової (Ростов-на-Дону) «Про єдність художньої і наукової творчості», В. С. Гриненка (Донецьк) «До питання про специфіку відображення дійсності в романтичному мистецтві». Доповідь К. П. Шудрі (Київ) про природу художнього передбачення була присвячена з'ясуванню специфіки, сфери вияву художнього передбачення, в якому використовується дологічна форма гіпотетичного мислення — інтуїтивний здогад, через що воно виступає як передчуття.

Проблемний огляд розвитку естетичної науки на Україні за останні п'ятнадцять років зробив І. В. Іванько (Київ). Він показав, що її безсумнівні успіхи зумовлені насамперед глибоким осягненням ленінської теоретичної спадщини, засвоєнням методологічних принципів, що лежать в її основі. А. Б. Коган (Запоріжжя), з'ясовуючи роль світогляду в художній творчості на основі ленінської теорії відображення, докладно спинився на маловивчене питання впливу світогляду на художню форму творів.

У кількох виступах висвітлювались проблеми естетичного ставлення митця до дійсності. О. Д. Тушпільський (Суми) говорив про роль і місце інтуїції в творчо-

му процесі. На великому конкретному матеріалі було побудоване повідомлення Н. М. Шляхової (Одеса) про значення емоцій у процесі формування естетичного ставлення письменника до дійсності. Особливості естетичного сприймання природи і творів мистецтва охарактеризувала А. М. Хрімлі (Донецьк).

На секції «Мистецтво і суспільство» обговорювалися питання функціонування мистецтва в суспільстві. На проблемі партійності мистецтва в світлі сучасної ідеологічної боротьби спинився В. Г. Антоненко (Київ), який наголосив на тому, що ідея «ідеологізації» мистецтва, яка підносить його уявну «нейтральність» щодо певних проблем суспільного життя, є однією з форм боротьби буржуазних ідеологів проти мистецтва соціалістичного реалізму. Цим зумовлені великі вимоги до чіткості суспільної позиції кожного представника радянського мистецтва. Виступи І. Я. Лисого (Чернівці) «До питання про призначення та функції мистецтва», Б. М. Шляхова (Дніпропетровськ) «До питання про джерела прогресу мистецтва», В. М. Шеломенцева (Київ) «В. І. Ленін про діалектику розвитку мистецтва» з різних боків торкалися однієї проблеми — розвитку мистецтва. І. Я. Лисий розмежує поняття «призначення» і «функції» мистецтва на основі їх відношення до поняття «потреба»; він вважає необхідним виділити серед багатьох функцій мистецтва функцію-домінанту. Б. М. Шляхов наголосив на потребі досліджувати вплив особи, її духовного світу на характер розвитку мистецтва. В. М. Шеломенцев розглянув це питання крізь призму діяння основних законів діалектики.

У різних аспектах проблему «масової культури» розглядали Н. О. Яранцева і В. В. Танчер (Київ). Н. О. Яранцева підкреслила, що природі соціалістичного суспільства однаково чужі як антидемократичне «елітарне» мистецтво, так і стандартизованість «масової культури». Але разом з тим при дослідженні розвитку нашої художньої культури необхідно враховувати суперечності, породжувані особливостями технічних умов функціонування творів мистецтва. В. В. Танчер, характеризуючи соціально-політичну сутність буржуазних теорій масової культури, резюмував, що їх автори схильні видавати занепадницькі тенденції в художньому житті свого суспільства за загальний регрес культури, хоч ці тенденції свідчать лише про регрес буржуазної культури.

Загальні питання функціонування мистецтва розглянув В. О. Корчаков (Київ). О. М. Семашко (Запоріжжя), даючи визначення художньої потреби, говорив про її функції і зв'язки з іншими психічними феноменами. В процесі реалізації потреби розвиваються здібності, які породжують більш високі потреби. В цьому ж плані виступив І. А. Зазюн (Дніпропетровськ), який показав актуальність використання

принципів відкритої динамічної системи і зворотного зв'язку у теорії естетичного виховання. До цієї тематики приєднувалось повідомлення В. В. Єрмака і Г. І. Орлової (Київ) «Суспільна функція мистецтва та проблеми художньої мови». Своїми думками поділилися також Є. Н. Шабаліна (Дніпропетровськ), З. Я. Козачук (Львів), Л. А. Душкіна (Харків), А. М. Танасов (Донецьк).

На секції «Естетика праці і предметного середовища» жваве обговорення викликала доповідь Н. Ф. Єлїсєєвої (Київ) «В. І. Ленін і питання культури та естетизації виробництва», в якій йшлося про те, як естетизація виробництва підвищує працездатність трудівника, викликає позитивні емоції, що сприяє активізації інтересу до праці, розвитку творчої ініціативи. Д. Ю. Кучерюк (Київ) наголошував на тому, що пізнаючи закони прекрасного у предметному світі, естетична наука може вдатися до певних соціальних, психологічних і технічних діагностик, що є однією з передумов внесення художнього начала в працю і побут. Важливим фактором, який справляє істотний вплив на формування естетичного начала в праці, на думку П. Ф. Смирнова (Ніжин), є ритм. Доповідач охарактеризував ритміку конвеєрного виробництва і звернув увагу на те, як засобами кольору та музики можна запобігти шкідливій дії на людський організм монотонності виробничих ритмів.

В. М. Логойда (Ужгород), з'ясовуючи роль естетики предметного середовища в духовному розвитку особи, прагнув сформулювати основні вимоги, які ставляться до організації предметного побутового середовища. У зв'язку з цим мова йшла про доцільність, досконалість, простоту і порядок речей, їх гармонійність і відповідність потребам сучасної людини. Цікавими спостереженнями про допсихічну зумовленість деяких естетичних оцінок поділився В. І. Резнік (Київ).

Про деякі проблеми формотворення в художньому конструюванні йшлося в доповіді О. І. Волкова (Харків). На естетичних питаннях удосконалення виробничого середовища на поверхні вугільних шахт спинився С. І. Багмут (Донецьк). Ці ж проблеми стосовно організації поточних технологічних комплексів обговорювали Т. Н. Вишинська і В. А. Духан (Донецьк). До соціально-економічного аспекту дизайну привернув увагу М. М. Єрман (Донецьк). Він вважає, що необхідно розробити методику обчислення економічного ефекту естетизації виробничого середовища, вивчати залежність між естетичною якістю виробів і попитом споживачів.

У роботі секції «Конкретно-соціологічні

дослідження художньої культури» взяли участь соціологи Києва, Запоріжжя, Володимира, Свердловська. Досвідом соціологічного дослідження естетичних оцінок виробничого середовища поділився Ю. П. Сікорський (Київ). Він обгрунтував тезу, що при естетизації виробництва недовіть орієнтуватися лише на рекомендації ергономіки, колорддинаміки та інших природничих галузей знання, оскільки ці дані ще потребують поправок з огляду на соціальність людських почуттів. Проблеми дослідження музичної культури трудящих були присвячені виступи В. С. Цукермана (Свердловськ) і Л. М. Кузнєцової (Володимир). Проблеми соціологічного дослідження телевізійної аудиторії висвітлював В. І. Волков (Свердловськ). Він зазначив, що необхідні широкі комплексні дослідження, які охоплювали б різні рівні та аспекти соціологічного аналізу телебачення. З. І. Білоусова (Запоріжжя) одержала емпіричні дані про естетичні смаки молоді, які свідчать про зближення смаків молоді міста і села. Це явище є одним з проявів об'єктивного процесу подолання істотних відмінностей між містом і селом.

Робота секції «Проблеми теорії та історії літератури і мистецтва в світлі ленінської естетики» була позначена пильною увагою до марксистсько-ленінської методології літературознавчого аналізу. М. М. Гіршман (Донецьк) підкреслив важливість адекватного наукового тлумачення специфіки художнього цілого. А. І. Плотникова (Донецьк) у доповіді «Статті В. І. Леніна про Льва Толстого і проблеми літературознавчої методології» наголосувала на значенні ленінського принципу конкретно-історичної класової оцінки художнього твору. Цікавими були доповіді І. М. Козачука (Львів) «В. І. Ленін про роль мистецтва, художньої критики і естетики в партійній пресі», А. В. Недзвідського (Одеса) «В. І. Ленін у боротьбі за передову українську культуру проти буржуазних націоналістів із «Дзвону». Окремим літературознавчим і мистецтвознавчим питанням присвятили свої доповіді О. М. Мелешкіна (Київ), К. І. Турляський, І. В. Єгоров, Л. С. Дмитрієва, М. С. Федорчук, М. С. Лисак (Донецьк).

На заключному пленарному засіданні було заслухано підсумкові доповіді керівників секцій. Учасники конференції схвалили пропозицію про доцільність і необхідність регулярного (один раз на два роки) скликання подібних форумів естетиків з широким залученням літературознавців та мистецтвознавців. Визнано доцільним опублікувати матеріали конференції.

Р. Т. ГРОМ'ЯК.

Змістова праця з історії філософії у Білорусії

Процес становлення і розвитку професійної філософії у багатьох радянських республіках почався лише з перемогою Великого Жовтня. Глибоке і всебічне дослідження цього процесу, його специфіки в окремих республіках, творчих здобутків філософської думки є важливим завданням істориків філософії. Тому перші спроби в цьому напрямі привертають пильну увагу дослідників. Значний інтерес становить, зокрема, аналіз розвитку марксистсько-ленінської філософської думки у Білорусії, якому присвячено рецензовану книгу¹. Вона має скромну назву нарисів, але своїм змістом виходить за межі цього жанру. Написана великим колективом білоруських філософів, книга містить хоч і стислий, але систематичний огляд розвитку філософії майже за півстолітній період. Це перша така спроба в БРСР. У книжці знаходимо аналіз філософського доробку великої когорти білоруських вчених-природодослідників, філософів, митців. У розвиткові філософської думки в Радянській Білорусії за п'ятдесят років визначається кілька етапів, кожен з яких характеризується поступовим якісним зростанням наукового рівня досліджень. Звичайно, не всі праці, створені білоруськими вченими, зокрема в перші пореволюційні роки, витримали випробування часом. Імена багатьох філософів сьогодні маловідомі або забуті. Тепер, завдяки зусиллям істориків філософії, ми маємо можливість познайомитися з загальним філософським процесом і найголовнішими досягненнями філософської думки в Білорусії.

Книга починається аналізом праць білоруських філософів і вчених 20-х років. Авторі показують ті труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, які ускладнювали перехід дослідників на позиції діалектичного матеріалізму.

Значним внеском у дослідження проблем діалектичного матеріалізму у перші роки Радянської влади були праці білоруського вченого С. Вольфсона, зокрема підручник «Діалектичний матеріалізм», який двома частинами вийшов у 1923 році в Мінську, його ж праці про зв'язок діалек-

тичного матеріалізму з медициною. Інший визначний дослідник Б. Виховський, крім численних статей, присвячених розглядові ролі філософії в світі завдань революції, видав «Нарис філософії діалектичного матеріалізму» (Мінськ, 1931). Питання, пов'язані з критикою механістичного світогляду з позицій діалектичного матеріалізму, знайшли висвітлення в працях С. Каценбогена, Р. Видри та інших.

Розробка методологічних проблем природознавства на першому етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії в Білорусії здійснювалась не лише філософами, а й фізиками, математиками, біологами, медиками, психологами (Ц. Бустрін, Ч. Домбровський, М. Кріль, А. Ленць, А. Гайворонський, С. Василевський). Змістовні праці з питань методології наук опублікував В. Івановський («Методологічний вступ у науку і філософію», Мінськ, 1923; «13 лекцій з методології наук», Мінськ, 1928).

Окремо висвітлюється доробок з філософських питань психології. Це праці П. Панкевича про проблеми психології в спадщині К. Маркса і Ф. Енгельса, Б. Виховського про метаспсихологію З. Фрейда. Цікаві дослідження велся в галузі методології професіографії, психології праці, дитячої психології тощо.

В марксистсько-ленінській філософії в Білорусії в 20—30-х роках переважала розробка проблем історичного матеріалізму, зокрема визначення предмета історичного матеріалізму, з'ясування закономірностей розвитку суспільної свідомості в період переходу від капіталізму до соціалізму, проблем національного будівництва; проводились конкретно-соціологічні дослідження соціальної структури суспільства, сімейних відносин тощо.

З початку 30-х років значну увагу зосереджено на вивченні та засвоєнні ленінської філософської спадщини. Ця обставина відіграла вирішальну роль у розвитку філософської науки в наступний період.

Порівняно багато місця відводилось в філософських дослідженнях проблемам наукового атеїзму. Тут слід відзначити вагомий внесок М. Нікольського з питань походження релігії, популярні праці Г. Гурева, О. Яворського з питань антирелігійного виховання, праці П. Кирюшина, що викривають реакційність ідеології Ватикану та ін. Білоруські філософи рішуче спростовували наклепи буржуазних ідеологів на

¹ Очерки истории марксистско-ленинской философии в Белоруссии, 1919—1968. Ред. коллегия: К. П. Буслов (глав. ред.), Э. К. Дорошевич, О. И. Ефремова, Е. Х. Капелян, В. М. Конон, Н. С. Купчин. Минск, «Наука и техника», 1968, 277 с.

діалектичний матеріалізм (праці Р. Видри, С. Вольфсона), викривали наукову неспроможність буржуазної ідеології, показували значення досягнень науки для боротьби проти ідеалізму та метафізики (М. Гращенков, А. Карлюк, О. Самусевич), вели рішучу боротьбу проти реформістських та релігійоністських концепцій.

На всіх історичних етапах розвитку філософської науки в Білорусії багато уваги приділялось проблемам культури, естетики і етики. Адже від теоретичного вирішення цих проблем значною мірою залежали успіхи будівництва соціалістичної культури. Широке обговорення завдань культурної революції розпочалося ще в середині 20-х років. Білоруські дослідники багато зробили для пропаганди ленінської теорії соціалістичної культури, виступали з критикою пролеткультівців та інших вульгаризаторів. Естетична думка в Білорусії розвивалася в складних умовах боротьби проти помилкових концепцій, які висувалися футуристами, кубістами, абстракціоністами, модерністами. В дослідження нових естетичних явищ і передусім методу соціалістичного реалізму значний внесок зробили білоруські поети, критики, мистецтвознавці. В 30-і роки розпочинається розробка проблем історії революційно-демократичної естетики та дослідження поглядів митців-класиків.

Освоєння прогресивних традицій минулого, об'єктивна оцінка внеску білоруського народу в світову духовну культуру було одним із найбільш важливих завдань філософії у світлі вчення В. І. Леніна про культуру і спадщину. Природно, що особливу увагу було звернуто на історію матеріалістичної філософської думки.

В цьому ж зв'язку ще в 20-і роки виник значний інтерес до світової філософської спадщини. Серед інших праць помітною була робота М. П. Баканова «Основні питання спінозизму» (Мінськ, 1930). Білоруські філософи з успіхом досліджують світогляд декабристів, В. Белінського, М. Чернішевського, М. Добролюбова, М. Бакуніна. Розробці ленінської теоретичної спадщини присвячують свої праці І. Іллюшин, С. Вольфсон, М. Шаповалов, М. Іовчук, І. Чимбург, В. Степанов. Висвітлюються погляди представників суспільно-політичної і філософської думки в Білорусії — К. Каліновського, Ф. Богусевича, А. Гуриновича та інших. Професійним філософам тут допомагали класики білоруської літератури, зокрема Янка Купала та Якуб Колас, а також Кіндрат Крапіва, Петрусь Бровка, Аркадій Кулешов та інші.

Те нове, що було зроблено білоруськими філософами в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, розкривається в книзі з наголошенням на висхідному характері розвитку філософської думки. З середини 30-х до середини 50-х років білоруські філософи приділяють багато уваги питанням діалектичного матеріалізму, філософським проблемам природознавства,

хоч творча розробка їх здійснюється нерівномірно.

Справжнє піднесення в розробці філософської теорії розпочинається в 50-х роках, коли увага філософів зосереджується на дослідженні проблем діалектики, на аналізі її законів і категорій. Помітними з цього погляду стали колективні праці білоруських авторів «Про Філософські зошити» В. І. Леніна» (1959), «Діалектика аналізу і синтезу в науковому пізнанні» (1963), робота Д. Широконова «Діалектика необхідності і випадковості» та ін. В цей час з'являються дослідження, присвячені проблемам марксистсько-ленінської гносеології, з'ясуванню походження і сутності свідомості тощо.

Розглядаючи внесок білоруських філософів та вчених-природодослідників у пропаганду марксистсько-ленінського світогляду, автори не замовчують історично зумовлених помилок, механістичних, метафізичних та вульгарно-соціологічних положень, які часом вносилися в філософію. Процес становлення і розвитку марксистсько-ленінської філософії в Білорусії зі сторінок книги постає в усій своїй складності. Але автори показують, що яким би складним і суперечливим не було сприйняття і освоєння марксистсько-ленінських ідей на окремих етапах розвитку, цей процес невпинно йшов по висхідній лінії. Професіоналізація філософської думки знаходила своє втілення у все більшій конкретизації, розгалуженні і поглибленні філософських знань. В сучасних умовах філософські дослідження в Білорусії ведуться широким фронтом, тут розробляються проблеми діалектичного і історичного матеріалізму, історії філософії, філософські питання природознавства, атеїзму і т. ін.

Варто окремо спинитись на висвітленні історії філософської думки в Білорусії і в зв'язку з цим розглянути деякі загально-методологічні проблеми історії філософії того чи іншого народу. В історико-філософській проблематиці більшою мірою, ніж в інших галузях філософії, виявляється національна своєрідність розвитку філософського знання. Тому, очевидно, підхід до написання історії всесвітньої філософії і історії філософії окремого народу не повинен бути однаковим. Нині все частіше чути голоси про необхідність розробки методології і методики історії філософії окремого народу. Адже ясно, що різні народи зробили неоднаковий внесок в історію філософської думки. Навіть там, де професійна філософія була на порівняно вищому рівні, вона розвивалася нерівномірно: одні періоди характеризуються бурхливим розвитком філософії, інші виявлялися безплідними. Тому при написанні історії філософії окремого народу потрібно враховувати зв'язок філософії з історією всієї культури народу. Це дозволяє розкрити своєрідність постановки і розв'язання тих або інших теоретичних проблем та їх значення для культури народу. Про це

свідчить і досвід розвитку марксистсько-ленінської філософії в Білорусії. Нам здається, що в цьому випадку не можна обмежуватись лише історією професійної філософії, а необхідно брати і ті галузі знання, в яких знаходять застосування ті або інші філософські положення як методологічна основа. І цілком вірно з цього погляду вчинили білоруські історики філософії, включаючи у сферу дослідження праці з природознавства, мистецтвознавства, літературознавства тощо. Філософська проблематика тут висвітлюється в річниці розвитку суспільної думки, в щільному зв'язку з розвитком білоруської культури в цілому.

Тут важливо врахувати ще одну обставину. Процес розвитку науки — це передусім процес виникнення нового знання, але зводити його лише до появи нових вчень, теорій, ідей тощо не можна. Вчення, ідеї, теорії, що виникли на певному історичному етапі завдяки зусиллям представників того чи іншого народу, не залишаються мертвим капіталом, а продовжують функціонувати, впливаючи на розвиток світосприймання різних народів. Тим більше це стосується такого основоположного, фундаментального вчення, яким є марксистсько-ленінська філософія. Ця філософія створена Марксом, Енгельсом і Леніним на основі критичної переробки всієї філософської спадщини минулого та узагальнення розвитку суспільства. І коли ми пишемо історію марксистсько-ленінської філософії, то, зрозуміло, не можемо обмежуватись дослідженням процесу її становлення. Ця філософія — живе вчення, яке продовжує і як світогляд, і як методологія відігравати величезну роль у розвитку всієї духовної культури. Тому іншу важливу сторону дослідження становить життя марксистсько-ленінських ідей, їх дальша розробка і конкретизація у зв'язку з соціально-історичним досвідом суспільства, з розвитком науки і культури того або іншого народу. Конкретизація марксистських положень у відповідності з усіма цими факторами є важливим засобом збагачення і дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії. Тому коли йдеться про діалектико-матеріалістичну філософію, яка є основою передового світогляду, то необхідно брати до уваги не лише те, що було абсолютно новим в її історії, а й те, що характеризувало рівень сприйняття, засвоєння і конкретизації відомих учень марксистських ідей. Ця обставина також врахована авторами нарисів, хоча й не завжди чітко усвідомлена.

З усього видно, що автори рецензованої праці знали про ті труднощі, які можливі при написанні подібної книги. І певною

мірою ці труднощі ними подолані. Можна було розвиток філософії досліджувати або в межах певних періодів, хронологічно, або за проблемами. Вони обрали шлях опису і систематизації філософських досліджень за періодами. У книжці зібрано, систематизовано і описано найголовніші праці, які характеризують розвиток філософії в Радянській Білорусії. Виділяються три етапи розвитку філософської думки: роки становлення і перемоги соціалізму; марксистсько-ленінська філософія в умовах розвинутого соціалістичного суспільства; розвиток марксистсько-ленінської філософії в період будівництва комунізму. Звичайно, така періодизація надто загальна і тому не відбиває всіх характерних особливостей розвитку філософії, але в цілому вірна. Автори змогли певною мірою відтворити атмосферу філософських шукань, особливо на першому етапі. Але при такому загальному підході важко позбутися описовості, «інвентаризації» джерел. Це помітно особливо тоді, коли йдеться про праці, що відносяться до часу, коли розвиток філософського знання був ускладнений проявами догматизму. Описовість окремих розділів книги спричинилася до того, що замість теоретичного аналізу філософського даробку часом подібуємо анотації. Автори іноді уникають розмови по суті справи. Наприклад, при розгляді роботи Н. Крюковського «Логіка краси», пославившись на суперечливі рецензії, вони не дають оцінки теоретичного значення тих ідей, які в ній обстоюються. Аналіз позитивних чи негативних сторін теоретичних досліджень іноді підмінюється посиланнями на рецензії, які мало дають для розуміння суті проблем. В окремих випадках праці дістають надто загальні оцінки з яких не ясно, що саме цінного внесли в філософію їхні автори. Не завжди до кінця продумано принципи рубрикації філософського знання. Так, навіряд чий варто було розвиток психології розглядати в першому розділі серед проблем діалектичного матеріалізму та філософських питань природознавства. А в другому розділі критику теології, мабуть, також не варто було давати окремо від питань наукового атеїзму, які досліджуються в іншому параграфі.

Та попри вказані недоліки, вихід рецензованої книги є значною подією у розвитку історії філософії народів СРСР взагалі і в філософському житті братньої республіки зокрема. Книжка прислужиться доброю основою для дальшого глибокого вивчення здобутків марксистсько-ленінської філософії в радянську епоху.

В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО

І. В. ІВАНЬО

А. Т. Артюх. Категоріальний синтез теорій

Вид-во «Наукова думка», К., 1967, 153 стор.

Серед методологічних проблем діалектики найгострішою є проблема теорії філософських категорій. Не випадково їй присвячена досить багата література, на фоні якої помітно виділяється монографія А. Т. Артюха «Категоріальний синтез теорій».

І автор долає істотні хибні у вивченні категорій, пов'язані з намаганням декого класифікувати їх лише в рамках самої філософії і для філософських потреб (не враховуючи реальної субординації категорій в живому розвитку наукових знань), абстрагуватись від логічної форми філософського методу, від засобів сучасної логіки науки, а також хибні, пов'язані з відсутністю належної строгості аналізу, з недостатнім розкриттям логічної сутності самого поняття «категорія».

Категорія, як відомо, є найзагальнішим поняттям і, як усякий універсальний термін, має відповідну структуру. З формальної боку це означає, що вона виступає як множина класів взаємозамінюваних слів зі збереженням смислу. Причому відношення між даними класами можна представити за допомогою особливих, орієнтованих графів, що характеризують певні цикли пізнання. Ці «цикли» думки і утворюють категоріальну структуру наукового пізнання.

Проте така характеристика категорій з боку їх об'єму стосується усього універсального терміна і не вичерпує весь зміст та специфіку категорій. Адже щодо об'єму не менш загальними, ніж філософські категорії, можуть бути і такі наукові поняття, як інформація, операція, множина, функція і т. д. Ось чому цілком правильно А. Т. Артюх розглядає категорії насамперед як «форми загальності, необхідності та безконачності» (стор. 41).

Категорії характеризують не тільки існуюче, а й можливе, та те, що повинно бути. Їх завданням є дослідження природи самих понять. «Тому вони становлять поняття про поняття» (стор. 41), засоби осмислення логічного складу мислення відповідних історичних епох.

Визначаючи межі певних конкретних понять, категорії водночас вказують вихід за ці межі. У зв'язку з цим вони можуть виконувати функції ідей, розкривати типологію істинного знання. Умовою такого перетворення категорій у форми істини є, як зазначає А. Т. Артюх, їх реалізація в системах знання, їх визначення у конкретних системах творчого мислення (стор. 45), в яких вони набувають нових властивостей, стають детермінантами смислу предметних понять. Справа в тому, що значенням теоретичних термінів виступають абстрактні об'єкти. (матеріальна точка, ірраціональні числа тощо), які не можна безпосередньо зіставити з емпіричною сферою. Проте їх можна вводити в теорію саме тому, що їх

смісл визначається за допомогою категорій («матерія», «кількість» і т. д.).

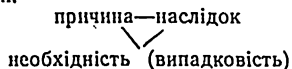
Тут, на нашу думку, постає цікава проблема про особливий тип логічних відношень, які існують між категоріями і які не можуть бути зведені до звичайних логічних зв'язок (імплікації, кон'юнкції, диз'юнкції тощо). У випадку логічних відношень категорій з предметними поняттями правильніше було б говорити про «керування», коли під останнім розуміти обмеження, які накладаються на певну багатозначну функцію. Проте це питання потребує спеціального дослідження.

Проблема категорій як детермінантів смислу важлива і в іншому розумінні: категорії здійснюють функцію своєрідної «презупції осмисленості» наукових теорій, яка нерідко дивує при розв'язанні завдань їх інтерпретації. А оскільки осмисленість наукових теорій є заданою в їх метамові чи метамовному контексті, то звідси стає зрозумілою безперспективність намагань деяких авторів втиснути філософські категорії у саму процедуру інтерпретації, яка ставить питання про значення, а не смисл.

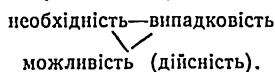
Проблема категоріального смислу потребує розглядати категорії не поодинокі чи попарно, а в певних фігурах чи структурах їх взаємозв'язку. Бо тільки в цих взаємозв'язках визначаються семантичні поля певних схем наукового пізнання або культурно-історичних процесів. Принцип категоріальних структур і є головною новаторською ідеєю А. Т. Артюха. При цьому автор показав, що для розкриття методологічного значення категоріального аналізу важлива не конкретна система категорій, яка повинна змінюватись з культурно-історичним розвитком і можлива в кількох варіантах, а сам «принцип субординації» (стор. 76), котрий він вважає поєднанням пари категорій через третю, при заданій четвертій, як ланці переходу до нової субординаційної фігури. Так утворюються категоріальні структури, що становлять, на думку А. Т. Артюха, «логічний каркас» створення предметних понять відповідних фундаментальних наукових теорій. Інакше кажучи, кожній фундаментальній теорії відповідає певна категоріальна структура, причому схема основних понять теорії становить своєрідний предметний еквівалент категоріальної структури, за допомогою якого остання конкретизується та визначає синтез самої теорії. Цю тезу А. Т. Артюх обгрунтовує детальним емпіричним аналізом ролі категоріальних структур у синтезі, класичної механіки, термодинаміки, квантової механіки та теорії відносності.

Автор керується тим, що основними поняттями класичної механіки були: «сила», «маса», «простір» й «час». Формою теоретичного мислення, що здійснювало синтез класичної механіки, виступав принцип

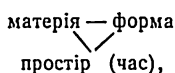
причинності (стор. 114—115). Так виникла перша категоріальна структура класичної механіки:

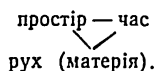
Ця структура дістала конкретне втілення у предметних поняттях класичної механіки, в якій причини відповідало поняття «сила», а наслідку — «прискорення». Причому зв'язок між ними розглядався як необхідний, тому випадковість не мала теоретичного визначення в термінах класичної механіки. Її конкретизація відповідала переходові до квантової механіки, категоріальна структура якої набуває вигляду:

Друга категоріальна структура класичної механіки є такою:

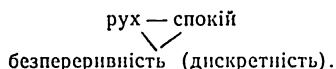
в якій матерії відповідає предметне поняття «маса», а формі — «тіло». Щодо часу, го він ще не визначає взаємодії (принцип дальності, миттєвої передачі сили). Наслідком конкретизації цієї ланки є категоріальна схема спеціальної теорії відносності:

Аналіз таких категоріальних структур має принципове значення. Він дає змогу А. Т. Артюху поставити питання про створення логіки синтезу наукових теорій та розкриває механізм дії діалектичного мислення в природознавстві. Адже безперечним твердженням про те, що усякий природознавець користується принципами діалектичного мислення, стає далеко не безперечним, коли постає питання: а як саме це відбувається? Що означає «користуватись принципами діалектичного мислення»? Як-що в політекономії ми маємо неперевершений зразок свідомого використання діалектичного методу в усій системі його категорій, яким є «Капітал» К. Маркса, то як шукати аналогії хоч би стихійної дії категоріального апарата діалектики в інших науках? Окремі приклади застосування елементів діалектики в природознавстві мало що дають, бо йдеться про діалектику як систему мислення, тобто метод.

Нам здається, що в монографії А. Т. Артюха з'ясовуються ці зовсім не прості питання. І ще не менш важливо, вона визначає шляхи використання не тільки дедуктивних, а й індуктивних прийомів дослідження категоріального апарата мислення. Основні результати, одержані в цій праці, мають емпіричне походження, базуються на емпіричному матеріалі.

Так, категоріальні структури автор виділяє відповідно до того, які поняття в даній фундаментальній теорії є основними. Але ж питання про основні чи неосновні поняття конкретної теорії якоюсь мірою залежить від вибору того чи іншого варіанта формальної побудови теорії. Ту ж саму класичну механіку можна побудувати, не вживаючи поняття «сила», користуючись лише уявленнями про імпульси та координати, і, відповідно, запропонувати зовсім іншу категоріальну структуру механіки. Наприклад, можна говорити про структуру типу:

Отже, в кожному конкретному випадку необхідно емпірично доводити, чому береться ця, а не інша структура.

Загалом для виконання програми емпіричного аналізу категоріальних структур слід зробити ще чимало. А. Т. Артюх виділив структури фундаментальних теорій лише у фізиці. Варто також дослідникам зайнятися аналізом категоріальних структур фундаментальних теорій у біології, хімії, геології, соціології тощо. Тоді можна було б узагальнити категоріальні структури конкретних теорій в гіперструктурі категоріальної побудови наукової картини світу. В принципі треба піти ще далі, тобто проаналізувати не тільки наукову картину світу, а й культурно-історичний процес загалом з метою виділення відповідних йому інфраструктур цілих цивілізацій.

А. Т. Артюх, природно, абстрагується від такого глобального аналізу. Він цілком правомірно (в рамках руху від простого до складного) припускає ідеалізоване розглядання категорій не на загальному культурно-історичному рівні, а в особливій сфері наукового мислення. Але ця ідеалізація, як і усяка інша, може породжувати певні парадокси. Адже, з одного боку, автор виходить з того, що створення фундаментальних теорій уточнює, навіть змінює зміст категорій та їх взаємовідношення, а з другого — розглядає категорії як визначники, детермінанти смислу основних понять фундаментальних теорій, а це передбачає певну визначеність власного смислу категорій.

Проте парадокс цей розв'язується введенням вищих рівнів розгляду і специфікацією, обмеженням заданого рівня аналізу. Це означає, що категорії визначають зміст понять конкретних теорій як представники всього розвитку цивілізації, а конкретні теорії уточнюють загальний зміст категорій стосовно своєї спеціальної сфери.

Категорії є продуктом розвитку не лише науки, вони акумулюють усю повноту суспільно-історичної практики. Категоріальна система, що характеризує склад мислення певної історичної епохи, визначається відповідною їй цивілізацією. Щоб виділити її, потрібно проаналізувати не тільки науку і навіть не тільки форму духовного

засвоєння світу, але й сфери технології, товарного обміну, комунікацій, евристиків кудрування соціальним організмом та його окремими групами, морально-правової діяльності і т. д.

Наприклад, для того, щоб дослідити категорію часу в античну епоху, необхідно врахувати і астрономічний, і релігійний календар, міфологію, трагедію, космологію, техніку відліку часу, засоби висвітлення минулого в трактатах істориків та часову перспективу в праві, роль прогностики в державному житті, комунікаційні коди часу і т. д. Так само, мабуть, неможливо досліджувати категорію причинності, не зважаючи на сферу моральних відносин, з якої вона генетично була абстрагована, на феномен соціальної детермінації взагалі. А чи не доцільно було б при вивченні генезису діалектичної суперечності врахувати, скажімо, той факт, що основні фази

його розгортання (діалектична тріада) теоретично і практично склалися до Гегеля в музичному мистецтві, будучи закріплені в схемі сонатного алєгро?

Отже, філософські категорії узагальнюють досвід багатьох сфер знання та діяльності. Це, зрозуміло, не виключає необхідності досліджувати категорії на рівні кожної з цих сфер окремо.

Монографія А. Т. Артюха «Категоріальний синтез теорії» і є таким ґрунтовним дослідженням категоріальних структур у галузі найбільш логічно розвинутого типу знання, знання наукового. Автор апробував і знайшов конкретні прийоми емпіричного дослідження категоріальних структур, які мають загальне значення та відкривають шляхи строгого аналізу теорії категорій.

С. Б. КРИМСЬКИЙ,
В. М. СВИРИДЕНКО

Е. Е. Ледников. Проблема конструкторів в аналізі наукових теорій

Вид-во «Наукова думка». К., 1969, 148 стор.

Відомо, що критерієм істини наукових теорій є практика. Таке принципове розв'язання проблеми істини є надзвичайно важливим і становить одне з головних досягнень теорії пізнання діалектичного матеріалізму. Але, як вказував В. І. Ленін, «не треба забувати, що критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати повністю будь-яке людське уявлення»¹. Стосовно методології наукового пізнання це означає, що критерій практики лише тоді буде «настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму й агностицизму»², коли його застосування щодо наукового знання не супроводжуватиметься методологічними і логічними помилками, коли дослідник володітиме відповідною логічною технікою. Саме про це і йдеться у книзі, що рецензується.

У порівнянні невеликій за обсягом монографії Е. Е. Ледникова вдалося висвітлити чимало важливих питань логіки наукового пізнання, зокрема: розрізнення рівнів пізнання, визначення мови спостереження і теоретичної мови науки, принцип спостережуваності та емпіричного значення. З'ясування перелічених питань сприяє доведенню принципової обмеженості верифікаційної теорії значення та редукціонізму, встановленню неможливості усунути абстрактні об'єкти (конструкти) з мови науки, допомагає проаналізувати роль принципу простоти в науковому пізнанні. І хоча не все з викладеного автором є рівноцінним, розглядувана книга, на нашу думку,

займе помітне місце серед інших досліджень радянських філософів з логіки та методології науки.

Слід підкреслити, що Е. Е. Ледников не обмежується теоретико-пізнавальним рівнем дослідження, для якого досить виділити емпіричне і теоретичне знання, а досліджує також емпіричні та теоретичні мови, їх внутрішню логічну структуру, їх логічні зв'язки між собою. «Встановлення цих зв'язків,— пише він,— у явній формі для кожного окремого випадку введення абстрактних об'єктів у науці і є логіко-гносеологічним обґрунтуванням такого введення. В цьому розумінні проблему конструкторів можна було б тоді вважати розв'язаною» (стор. 12—13).

Монографія містить переконливу критику операціоналізму, теорії протокольних речень і взагалі ідейних настанов класичного неопозитивізму. Все це зроблено досить ретельно, але має другорядний характер і підпорядковане головній меті — з'ясуванню умов застосування емпіричних та теоретичних мов, допустимих у науковому дослідженні.

Автора цікавлять головним чином завдання такого типу: «вказати логічні відношення R_1 такі, що для кожного наукового твердження S_1 виконується умова: S_1 є пізнавально значимою в тому і тільки в тому разі, коли S_1 зв'язане відношенням R_1 з певною сукупністю тверджень в мові спостереження O_1 » (стор. 63—64). Підставою для цих пошуків є той теоретико-пізнавальний факт, що правомірність теоретичних припущень встановлюється зрештою емпіричними дослідженнями як різновидністю практичної діяльності.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 124.

² Там же.

Висновок, до якого приходять автор, загалом полягає ось в чому. Теоретичні терміни мови науки припускають лише часткову емпіричну інтерпретацію, що свідчить, з одного боку, про неможливість усунення теоретичних термінів з мови науки, а з другого — про обов'язковість емпіричної інтерпретації кожного терміна, який вводитьсь в теорію. Останнє твердження можна розглядати як уточнення змісту принципу спостережуваності.

Оскільки запропоновані різними логіками конкретні шляхи для реалізації даної програми мають певні хибні, Е. Є. Ледников піддає критичному аналізу метод Карнапа для визначення теоретичних термінів (стор. 86—97) і переконливо доводить, що в багатьох випадках цей метод призводить до нескінченного регресу. Разом з тим чимало заперечень проти методу Карнапа, що трапляються в логіко-методологічній літературі, він цілком правильно відкидає як помилкові.

Автор погоджується з думкою, що встановлення емпіричного значення теоретичних термінів і побудова з них тверджень згідно з синтаксичними правилами прийнятої мови ще не гарантує, як помилково вважає Карнап, що ці твердження мають емпіричне значення. Наприклад, твердження «температура швидкості v дорівнює t » не має сенсу з погляду фізики, хоч воно синтаксично правильне і не містить термінів, позбавлених емпіричного значення. Тому, якщо навіть методом Карнапа вилучити з словника теоретичної мови терміни, позбавлені емпіричного значення, то цього все одно замало. Автор вважає, що цього недоліку можна позбутись.

Відзначимо, що емпірична інтерпретація термінів певної наукової теорії ще не є доказом того, що дана теорія істинна. Така інтерпретація вилучає з теорії твердження, які не мають сенсу, але це не виключає того, що ця теорія є хибною. Питання про істинність наукової теорії потребує не лише синтаксичних та семантичних, але й прагматичних досліджень. У рецензованій монографії це питання порушується тільки в зв'язку з обговоренням принципу простоти.

В основі проблематики, пов'язаної із застосуванням принципу простоти, лежить така теоретико-пізнавальна ситуація. Нехай є кілька теоретичних гіпотез, які взаємно виключають одна одну. Припустимо, що кожна з них приблизно однаково підтверджується всіма відомими даними спостереження. Яку з конкуруючих гіпотез слід вибрати? Відповідно до принципу простоти слід вибрати найпростішу з них, бо вона має найбільші шанси бути істинною в дальшому розвитку наукового знання. Проблема полягає в обґрунтуванні такого вибору.

Автор розглядає різні види «лінгвістичної», «семантичної» та «прагматичної» простоти і в зв'язку з цим аналізує погляди як зарубіжних, так і радянських дослідників (Н. Гудмена, Д. Кемені, К. Поппера, А. І. Уймова та ін.). Найбільшу увагу

він приділяє концепції, суть якої полягає в тому, що ступінь простоти теорії ніби пропорційний ступеню її інформативності, а ступінь інформативності залежить від фальсифікованості. Під останньою розуміють можливість спростувати теорію за допомогою емпіричних фактів, які суперечать теоретично можливому стану справ» (стор. 129).

Е. Є. Ледников визнає існування об'єктивного зв'язку між простотою теорії і ступенем її фальсифікованості. При цьому він посиляється на дослідження з семантичної інформації. «За допомогою більш інформативних виразів теоретична побудова може бути здійснена простіше, ніж за допомогою менш інформативних, хоча б у тому розумінні, що для виразу одного й того ж змісту потребується менша кількість вихідних ізольованих гіпотез» (стор. 130). Разом з тим Е. Є. Ледников висуває звичайні для логіко-методологічної літератури заперечення проти спроби Поппера тлумачити простоту гіпотези як ступінь її фальсифікованості, тобто як мінімальне число параметрів, яке необхідно зафіксувати, щоб зробити можливою постановку питання про хибність цієї гіпотези. Ці заперечення, звичайно, зводяться до побудови прикладів, в яких ступінь фальсифікованості, визначений вищенаведеним способом, і інтуїтивно припустима оцінка простоти не збігаютьсяся.

Ми вважаємо, що дійсна ситуація з'ясовується так. Як відомо, в процесі вибору гіпотези можна зробити помилку першого роду, коли відкидається правильна гіпотеза, і помилку другого роду, коли приймається хибна гіпотеза. Водночас принцип простоти — «вибрати найпростішу з гіпотез, які сумісні з спостереженнями», спричиняє різні результати залежно від способу розуміння простото: 1) більш просте більш інформативне або 2) більш просте менш інформативне. У першому випадку мінімується помилка другого роду, у другому — першого роду. Тому як Поппер, так і його опоненти вказують на можливі шляхи експлікації поняття простото, хоч насправді воно ширше і запутаніше.

Розглядаючи різні методологічні концепції, Е. Є. Ледников не догматизує свою позицію. Навпаки, він немов запрошує читача поміркувати з ним і прийти до власного рішення, яке, можливо, відрізнятиметься від погляду автора. Загальний напрям книги, на нашу думку, цілком правильний. Звичайно, хтось інший, може, висвітлив би порушені в ній питання по-своєму. Проте це не дає підстави говорити про «помилки» автора, а скоріше свідчить про відмінність у розумінні дуже складних проблем у межах однієї діалектико-матеріалістичної концепції.

Монографія має деякі хибні. Зокрема мова її переобтяжена логічною термінологією, яка в книзі не роз'яснюється. Звичайно, монографія не повинна нагадувати підручник, проте слід було б простіше напи-

сати хоч би вступ. Окремі формулювання можуть дати привід до різночитання і створити неправильне уявлення про справжню мету і зміст книги.

Але взагалі кожний, хто серйозно цікавиться логіко-методологічними проблемами наукового дослідження, уважно прочитав-

ши монографію Є. Є. Ледникова, збагатиться новими ідеями і позбудеться деяких хибних методологічних поглядів.

Л. В. МОЖЕГОВА,
Б. В. ПЛЕССЬКИЙ

Книжкова полиця

Посилення ролі соціалістичної надбудови при переході до комунізму. Республіканський міжвідомчий збірник. Редколегія: Коваль П. Д. (відп. ред.), Ануфрієва Р. А., Білоус О. Г., Клевцов А. І. К., «Наукова думка», 1969. 187 с. Ціна 78 коп.

Цей збірник статей є другою частиною колективної праці науковців Інституту філософії АН УРСР, викладачів філософії та наукового комунізму вузів республіки (перша частина — «Проблеми формування базису комуністичного суспільства» — вийшла друком 1965 року). Головну увагу в ньому зосереджено на малодосліджених питаннях процесу функціонування соціалістичної надбудови у період будівництва комунізму.

У статті А. І. Клевцова та П. Д. Ковалья йдеться про творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії базису і надбудови на сучасному етапі комуністичного будівництва. В. Ф. Безпальчий простежує вплив наукового світогляду на трудову діяльність радянських людей, на їхнє ставлення до праці. В. О. Тихонович аналізує проблему буденної свідомості, з'ясовує роль соціальної установки та стереотипного мислення у практичній діяльності особи. Р. А. Ануфрієва та М. І. Ярославський роблять спробу визначити місце традицій у духовному житті суспільства, дослідити їх вплив на різні сфери життя.

У решті статей з'ясовуються об'єктивні передумови та шляхи формування наукового світогляду (В. Л. Василенко), вплив політичного фактора на поєднання громадських та особистих інтересів радянського селянства (М. А. Масловський), структура й тенденції розвитку моральної свідомості (Є. О. Колобкова) та інші проблеми.

Диалектика общественного развития. Сборник научных работ. Ред. коллегия: С. Черненко (отв. ред.), Б. Шляхов, Н. Козубенко и др. Днепропетровск, 1969, 293 с. Цена 1 руб. 11 коп.

У збірнику опубліковано матеріали теоретичної конференції на тему «Диалектика суспільного розвитку», організованої кафедрою філософії Дніпропетровського університету на відзначення 150-річчя від дня народження К. Маркса. Автори збірника, викладачі вузів Дніпропетровської та Запорізької областей, порушують важливі питання марксистсько-ленінської філософії,

піддають критиці буржуазні концепції. Критика ворожих нашій ідеології поглядів пов'язується з аналізом принципів матеріалістичної діалектики, з філософським узагальненням нових явищ у житті радянського суспільства, в розвиткові світового революційного процесу. У статті Г. Болотова висвітлюються відкриті К. Марксом закономірності становлення капіталістичного способу виробництва та загальні закономірності переходу до нового способу виробництва; С. Черненко спиняється на деяких питаннях марксистського вчення про соціалістичну революцію; Е. Шабаліна аналізує спадщину К. Маркса та Ф. Енгельса в галузі естетики та літературно-художньої критики. В статтях, присвячених проблемі суспільного прогресу, дається визначення прогресу (М. Козубенко), йдеться про діалектику прогресу в умовах соціалізму (І. Мороз), діалектику художнього прогресу (В. Шляхов), про науково-технічний прогрес та тенденцію «інтуїтивізації» знань (В. Рижко). В інших статтях висвітлюються категорії діалектики, питання соціалістичного гуманізму, місце науки в структурі суспільної свідомості; діалектика наукового і художнього пізнання, характер суперечностей між природою і суспільством та інші проблеми.

Ситенко Л. Т. Модернізм релігії, його особливості і суть. Відп. ред. І. О. Гуржій. Львів. Вид-во Львівського ун-ту, 1969. 206 с. Ціна 82 коп.

У монографії досліджуються основні шляхи пристосування релігійної ідеології до сучасності. Автор докладно спиняється на співвідношенні наукового та релігійного світосприймання, аналіз суперечливості духовного світу сучасних віруючих дається на широкому тлі соціально-економічних та політичних відносин. Автор доводить несумісність наукового і релігійного розуміння світу; показує докорінну протилежність комуністичного світогляду та релігії. Аналіз світоглядних засад релігії доповнюється природничонауковою критикою теологічних уявлень про Всесвіт, походження життя, сутність духовної діяльності людини. Особлива увага приділяється дослідженню змін у сучасній релігійній ідеології, процесу її пристосування до умов науково-технічної революції ХХ століття. Цей процес характеризується як релігійний модернізм, головний зміст якого полягає у формальному

визнанні наукових досягнень, поєднаному з їх ідеалістичним тлумаченням. Праця ґрунтується на широкому використанні фактичного матеріалу. Автор спіняється також на питанні характеру сучасного віруючого, на формуванні нових рис у його духовному обличчі, обґрунтовує основні напрямки атеїстичної пропаганди на сучасному етапі.

Філософські питання сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 15. Ред. колегія: Шугайлін О. В. (відп. ред.), Всехсвятський С. К., Дишлевий П. С. та ін. К., Вид-во Київського ун-ту, 1969, 144 с. Ціна 67 коп.

У черговому випуску збірника вміщено 16 статей, присвячених загальним філософським питанням природознавства: фізики, хімії, біології, кібернетики, психології. Збірник відкривається статтю О. В. Шугайліна «В. І. Ленін та розвиток філософських питань сучасного природознавства». В інших статтях досліджуються проблеми зв'язку філософії з окремими галузями природознавства (В. С. Лугай та І. І. Доброскокін), значення діалектичного матеріалізму для вирішення деяких природничих проблем (В. І. Тичина, Є. І. Дольницька), Я. І. Турченко та П. М. Федосеев розглядають значення періодичного закону Д. І. Менделєєва для пізнання зовнішнього світу та закономірностей його розвитку.

Однією з основних проблем у збірнику є аналіз філософських категорій та їхньої ролі у природничих науках. Зокрема, К. О. Боброва порушує питання про визначення смислу терміна «структура»; В. О. Василенко пропонує експліцитну категорію цінності в термінах кібернетики та обґрунтовує висновок про універсальне, справді філософське її значення; О. І. Яценко розглядає роль категорії мети у біологічних дослідженнях, прагне розкрити логіко-гносеологічні основи цільових прийомів. Кілька статей присвячено проблемам біології. Їх автори, виходячи з діалектичного розуміння розвитку як єдності протилежностей, аналізують фактори, що детермінують розвиток рослинних організмів у онтогенезі (О. І. Рибченко), висвітлюють питання методології моделювання функцій мозку (В. С. Бойко). В кінці кожної статті подається коротка бібліографія.

Д. А. Жданов. Возникновение абстрактного мышления. Харьков. Изд-во Харьковского ун-та, 1969. 175 с. Ціна 94 коп.

Проблема виникнення абстрактного мислення є однією з основних не лише в теорії пізнання, діалектичній логіці та психології. Потребу в її конкретному вирішенні відчувають також антропологія, археологія, лінгвістика, етнологія та інші науки. Таке вирішення має велике значення для боротьби проти сучасного ідеалізму та релігії. Монографія є спробою розглянути

насамперед ті складні і багатогранні питання виникнення мислення, які не досліджувались у друкованих раніше працях або вимагають іншого розв'язання в світлі одержаних наукою нових результатів. Автор має на меті узагальнити нагромаджений матеріал з цих питань і на його основі показати в найзагальніших рисах сучасний рівень знань з проблем логогенезу. Він намагається визначити основні етапи й конкретні особливості виникнення та розвитку абстрактного мислення. Зокрема розглядається уявлення як структурна основа формування мислення, висвітлюється розвиток здатності до абстракцій, протозформи мислення. Д. А. Жданов вважає, що поява специфічно людського типу мислення означає завершення тривалого стрибка, який відділяє людину від тваринного світу і її абстрактне мислення від конкретного мислення тварин. Найдавніший період історії, включаючи епоху мустьє, розглядається водночас і як підготовчий ступінь до виникнення абстрактного мислення, і як сам стрибок — поступовий якісний перехід до абстрактного мислення людини. В період верхнього палеоліту виникає механізм ідеального цілепокладання, завершенням його формування є, зрештою, перетворення аналізу і синтезу абстракцій та узагальнення в логічні операції, формування їх як мислительних актів. Автор підкреслює також, що цей період слід розглядати і як час поступового закріплення практики у мисленні людини фігурами логіки. На закінчення він пише, що логіка Арістотеля як наслідок не тільки емпіричного виявлення, але й наукового вивчення основних форм абстрактного мислення та логічних засобів, немовби підвела підсумок тривалому етапові початкового розвитку абстрактного мислення та його логічних форм.

Т. Шибутани. Социальная психология. Общая редакция и послесловие проф. Г. В. Осипова. М., «Прогресс», 1969. 535 с. Ціна 2 руб. 04 коп.

Книга американського соціального психолога, що належить до школи так званого символічного інтеракціонізму, Т. Шибутані знайомить читача з останніми досягненнями сучасної соціальної психології в США. Об'єкт власного дослідження автор обмежує поведінкою людини як учасника групи. Він зосереджує увагу на таких аспектах: соціальний контроль, мотивація, міжособові стосунки та соціалізація. Людська природа і соціальний порядок, за автором, є продуктами комунікації. Поведінка людини розглядається як наслідок взаємних поступок людей, що залежать одна від одної та пристосовуються одна до одної. Особистість людини формується в процесі щоденної взаємодії з оточенням. Культура груп, за автором, — це не щось нав'язане людям іззовні, вона складається з моделей відповідної поведінки, які виникають у процесі

комунікації. Автор аналізує роль соціального контролю у налагодженні взаємодії окремих індивідів. Інтерес викликає розділ про міжособові стосунки. На додаток до традиційного для соціальної психології поняття «конвенціональна роль» автор вводить нове поняття «міжособова роль», вказуючи, зокрема, на неприпустимість змішування конвенціональної та міжособової моделей людської поведінки. У книзі є предметний та іменний покажчик, крім того, в кінці кожного розділу подано бібліографію.

Johannes Micraelius. Lexicon philosophicum terminorum philosophis usitatum. Neudruck der 2. Auflage, Stettin, 1662. Mit einer Einleitung von Lutz Geldsetzer. Düsseldorf, Stern — Verlag, 1966.

Йоганнес Мікреліус. Філософський лексикон термінів, вживаних філософами. Передрук з другого видання. Штеттін, 1662. Зі вступом Л. Гельдзетцера.

Наукова серія «Instrumenta Philosophica», що видається філософським інститутом Дюссельдорфського університету, має на меті зробити знову доступними широкому читачеві забуті твори, які відбивають рівень знань минулих часів. Серія починається словником Йоганнеса Мікреліуса, що містить філософську термінологію періоду пізньої схоластики. Книга написана латинською мовою. Видання зроблено фотомеханічним способом.

Автор вступу подає коротку біографію Йоганнеса Мікреліуса та відомості про його діяльність, де зазначає, що Мікреліус не залишив жодного значного суто філософського твору, і тому його постать залишалась поза увагою істориків філософії. Тривалий час невідомим був і його філософський лексикон-словник. Подається історія написання та коротка характеристика словника. Сам лексикон займає 715 сторінок і містить філософську термінологію з теології, логіки, природознавства, юриспруденції, медицини та інших класичних наук. Видруковано також покажчик філософських термінів за темами і загальний покажчик філософських термінів грецькою мовою.

Thomas Munro. The Arts and Their Interrelations. Cleveland. The Press of Western Reserve University. 1967, 587 p.

Томас Мурро. Види мистецтва та їх взаємозв'язок.

Книга має характер загального огляду мистецтва. Автор порівнює різні види мистецтва (образотворче і прикладне, візуальне і звукове, театральне, промислове тощо), показує їх спільні та відмінні риси. Старожитнє мистецтво скульптури і танцю по-

рівнюється з новітніми видами, зокрема з кіно. Зроблено спробу показати сфери та межі впливу кожного виду мистецтва, а також їх історичний генезис. Описано принципіві закони та техніку виконання художніх творів. Автор робить критичний огляд спроб філософів класифікувати види мистецтва. Особливу увагу в книзі приділено вивченню природи мистецтва як сфери людської діяльності, відмінної від науки, техніки і інших галузей.

J. Honigmann. Personality in Culture. New York, The University of North Carolina Chapel Hill. 1967. 458 p.

Дж. Хонігманн. Особа в культурі.

Дж. Хонігманн — американський антрополог і етнограф. Предметом дослідження в книзі є особливості психічного складу різних народів світу. Поняття «культура» вживається в найширшому значенні (соціальне середовище, звичаї, норми, традиції тощо). Об'єктом дослідження виступають великі й малі за чисельністю народи, у тому числі індійці Канади та США. Автор часто звертається до історії культури народів, намагається простежити вплив американської культури на народи Півночі та індійців Америки. Показано, як уживаються старі позитивні та негативні звичаї й традиції з новими культурними нормами. Автор робить спробу порівняти рівень культури представників старшого і молодшого покоління капіталістичного суспільства.

Josephine Klein. The Study of Groups. London, Routledge and Kegan Paul Ltd, 1967. 199 p.

Ж. Клейн. Дослідження груп.

Книга знайомить з результатами досліджень, проведених багатьма науковцями, які вивчають малі групи. Спираючись на матеріали конкретної соціології, автор намагається обгрунтувати загальну теорію малої групи. Він починає з найпростіших за структурою і завданнями груп і поступово переходить до аналізу взаємодії в більш складних групах. Наводяться приклади диференціації у групах, починаючи з найпростіших її видів. Розкриваються поняття «функціональної влади», «влади статусу». Автор розглядає характер розповсюдження інформації у групах, комунікативну мережу в групах, що виконують різні завдання. Подається аналіз зародження та еволюції взаємни між членами групи, їхня адаптація до групи і т. ін. Автор описує моделі функціонування групи, процес прийняття рішень у групі. Досліджуються також взаємини між окремими групами. У кінці книги вміщено бібліографію та предметний покажчик.

ТОДОР ПАВЛОВ

(до 80-річчя від дня народження)

14 лютого минає 80 років від дня народження болгарського філософа-марксиста, визначного громадського і політичного діяча академіка Тодора Дмитрова Павлова.

Тодор Павлов відомий в нашій країні як борець за торжество ленінських ідей у Болгарії, активний учасник героїчної боротьби болгарського народу і БКП проти капіталізму і фашизму, за перемогу соціалістичної революції, за братерську непорушну дружбу радянського і болгарського народів. Визначаючи роль Тодора Павлова у культурному житті країни, перший секретар ЦК БКП Тодор Живков ставить його поряд з такими видатними діячами болгарського народу, як Д. Благоєв і Г. Бакалов.

Перша праця шістнадцятирічного Т. Павлова з символічною назвою «До нового життя» започаткувала великий творчий доробок, який налічує на сьогодні понад 1300 наукових творів.

Наукова діяльність Т. Павлова невіддільна від революційної. У 1919 р. Т. Павлов вступає до лав Болгарської комуністичної партії, бере активну участь у всіх важливих її заходах. На першій нелегальній Вітошській конференції, що відбувалася в квітні 1924 р. під головуванням Т. Павлова, він обирається членом ЦК БКП. За революційну діяльність Т. Павлов неодноразово зазнавав репресій. Його праці «Діалектичний матеріалізм і теорія образів» (1928), «Ідеалізм і матеріалізм» (1929), «Ремкеанство і матеріалізм» (1930) написані у в'язниці. Основний зміст цих творів спрямовано проти буржуазної філософії, зокрема проти суб'єктивно-ідеалістичної ремкеанської (імманентної) філософії.

Філософські погляди Т. Павлова формувалися під впливом праць основоположників марксизму-ленінізму, особливо праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», а також радянських і болгарських філософів-марксистів, насамперед Д. Благоєва.

1936 року в Москві вийшов друком найзначніший філософський твір Т. Павлова — «Теорія відображення», який потім неодноразово перевидався як у Радянському Союзі, так і за кордоном. У цій праці було ґрунтовно розглянуто ленінське вчення про відображення як загальну властивість матерії. Автор зробив значний внесок у конкретизацію ленінської теорії відображення, яка лежить в основі сучасної теоретико-пізнавальної концепції діалектичного матеріалізму. Т. Павлов розглядає генезис відображення, його суть і основні етапи розвитку, свідомість людини як вищий прояв властивості матерії відобразити. У книзі значну увагу приділено критичній механіцизму, меншовистуючого ідеалізму, ремкеанства та інших течій, ворожих марксизму. У 1937 р. виходить праця Т. Павлова «Загальна теорія мистецтва», в якій розглядаються предмет, завдання та методи естетики, основні напрями в теорії мистецтва.

Після визволення Болгарії від фашизму Т. Павлов провадить активну творчу і громадсько-політичну діяльність. Він продовжує непримиренну боротьбу з фашистською ідеологією («Фашизм у теорії і на практиці», 1945) і ремкеанською філософією («Підсумок однієї ідеалістичної реакційної філософії», 1953); значну увагу приділяє розробці методологічних питань фізики, біології, кібернетики («Короткий виклад марксистської теорії відображення у зв'язку з вченням І. П. Павлова», 1954; «Діалектико-матеріалістична філософія і окремі науки», 1956; «Головне у вченні І. П. Павлова в світлі діалектичного матеріалізму», 1956; «Головне в мічурінському вченні в світлі діалектичного матеріалізму», 1956; «Інформація, творчість», 1967). Тодор Павлов досліджує також проблеми соціалістичного будівництва в Болгарії (монографія «Про

характер: і суть народно-демократичної революції в Болгарії», 1954 та ін.), Праці Тодора Павлова з естетики, теорії і історії літератури, критики спрямовані проти реакційних буржуазних концепцій, автор з марксистських позицій оцінює літературну й мистецьку спадщину. У книзі «Основні питання естетики» (1949) він творчо застосовує принципи марксистсько-ленінської теорії відображення при розв'язанні питань естетики, досліджує проблему прекрасного, співвідношення світогляду і методу мистецтва, партійності і народності мистецтва та ін.

З 1945 року і дотепер Тодор Павлов є головним редактором журналу «Філософська мысль», який відіграє важливу роль у розвитку марксистсько-ленінської філософії в Болгарії. Т. Павлов дійсний член Болгарської Академії наук (1945). У 1947—1962 рр. він президент АН Болгарії. Під його керівництвом цей науковий заклад країни здійснив перебудову на нових, соціалістичних засадах і успішно вирішує проблеми, які постають з практики соціалістичного будівництва. Нині академік Т. Павлов — почесний президент БАН, член ряду зарубіжних академій.

З невичерпною енергією Т. Павлов виконує відповідальну партійну роботу як член Політбюро ЦК БКП, член комісії по підготовці нової програми БКП.

Філософська громадськість України щиро вітає академіка Тодора Павлова з ювілеєм, зичить йому здоров'я й творчої наснаги.

Наші автори

- ДОБРУСКІН** — доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Марко Овсійович Харківського інституту радіоелектроніки
- ЧАГОВЕЦЬ** — академік АН УРСР, завідуючий відділом Інституту біохі-
Ростислав Всеволодович мії АН УРСР
- ДЕПЕНЧУК** — кандидат філософських наук, старший науковий співробіт-
Надія Павлівна ник Інституту філософії АН УРСР
- ПОЛІЩУК** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інсти-
Ніна Павлівна титу філософії АН УРСР
- БУХАЛОВ** — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою
Юрій Федорович філософії Харківського державного університету
- БІЛОДІД** — академік АН УРСР
Іван Костянтинович
- ЯСТРЕМСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Ігор Миколайович Донецького державного університету
- ГОНЧАРОВА** — науковий редактор редакції журналу «Філософська думка»
Валентина Миколаївна
- ХРАМОВА** — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Вікторія Львівна
- КОСТЮК** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Володимир Миколайович Одеського державного університету
- ПАШУК** — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії
Андрій Іванович Львівського державного університету.
- ЛОЙБЕРГ** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Михайло Якович Інституту філософії АН УРСР
- СІКОРСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інсти-
Юрій Пилипович титу філософії АН УРСР

Редакційна колегія:

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, Ю. Ф. БУХАЛОВ,
В. І. ВОЙТКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО (заступник головного
редактора), Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), В. О. КУДІН, Д. Х. ОС-
ТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, В. Т. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-10-94.

ФИЛОСОФСКОЯ МЫСЛЬ

(на українском языке)

Художній редактор А. Д. Грелл. Технічний редактор Р. А. Коротик. Коректор О. М. Медведєва.

БФ 07022. Здано до складання 22/XI 1969 р. Підписано до друку 21/I 1970 р. Формат паперу
70×108¹/₁₆. Друк. фіз. арк. 8,5. Умовно-друк. арк. 11,9. Обліково-видавн. аркушів 12,5. Тираж 3160.
Замовлення 51276.

Видавництво «Наукова думка», Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 3, Золотоворітська, 11.

До уваги авторів

1. Рукописи до редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у двох примірниках (обов'язково першій) українською мовою, надруковані через 2 інтервали, з полями 4 см зліва та знизу, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила.
2. Обсяг статті, включаючи резюме, не повинен перевищувати 18—20 стор., повідомлення — 10—12, рецензії — 8, замітки і листа — 3.
3. До статті додаються резюме (1—2 сторінки машинописного тексту) російською мовою у двох примірниках.
4. Іноземний текст, формули та умовні позначення слід друкувати на машинці або ж написати від руки бібліотечним почерком.
5. Посилання на літературу даються під текстом. Якщо в статті згадується прізвище іноземного автора, то необхідно в дужках дати його на мові першоджерела.
6. Рукопис повинен бути уважно перевірений, оскільки у коректурі ніяких змін і доповнень не допускається.
7. Стаття повинна бути підписана усіма авторами із зазначенням інституту, установи, прізвища, ім'я та по батькові авторів, спеціальності, ученого звання, наукового ступеня, посади, домашньої адреси та номера телефону.
8. Статті, не прийняті до друку, авторам не повертаються.
9. Статті надсилати на адресу: Київ-1, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР, редакція журналу «Філософська думка».

(7)

